ل. ن. تولستوي

ھاجى مۇرات

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن

مەسئۇل مۇھەررىرى: خوجائابدۇللا ئوسمان

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据人民文学出版社1962年 12 月北京第1版 1979 年 6 月湖北第2次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاپ خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1962 - يىل 12 - ئاي بېيجىڭ 1 - نەشرى، 1979 - يىل 6 - ئاي خۇبېي 2 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ МУРАТ

هاجى مۇرات

ل. ن. تولستوي

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن
مەسئۇل مۇھەررىر: خوجائابدۇللا ئوسمان
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1983 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1983 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 0.33 يۈەن

كىرىش سوز

تولستوي (1828 ــ 1910) يېرىم ئەسىردىن كوپرەك داۋام قىلغان ئەدىبىيات پائالىيىتى داۋامىدا، نۇرغۇنلىغان ئىسىل ئەسەرلەرنى ياراتقان، لېنىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇنچە كوپ زور مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىغانلىقى ۋە مۇشۇنداق بەدىي كۇچ-قۇۋۋەتكە ئېرىشەلىگەنلىكى ئۇچۇن دۇنيا ئەدىبىياتى تارىخىدا بىرىنچى ئورۇنغا ئىگە بولدى، دىگەن ئىدى. «ئۇرۇش ۋە تېچلىق»، «ئاننا كارىنىنا»، «تىرىلىش» رومانلىرى تولستوينىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە ئەسەرلىرى ھىساپلىنىدۇ.

«ھاجى مۇرات» تارىخىي رومانىدۇر، 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر شامىلنىڭ باشچىلىغىدا قوزغىلىپ، چارپادىشاغا قارشى تۇرغان، ھاجى مۇرات شامىلنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قەھرىمان سەركەردە بولۇپ، شامىل بىلەن كېلىشەلمىگەنلىگى ئۇچۇن رۇسلارغا ئەل بولغان، كېيىن ئائىلىسىدىكىلەرنى قۇتقۇزماقچى بولۇپ قېچىپ كېتىۋاتقىنىدا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

چار روسيە ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن دوزاق ئىدى. رۇس بولمىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر پۈتۈنلەي ھوقۇقسىز بولۇپ،

لىكلەر؛ ھاجى مۇرات ساددا، تۇز كوكۇل، سەممى ئادەم، رومانىنىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئۇنىڭ باللارچە كۆلۈمسىرىشى يېزىلىدۇ. ھاجى مۇرات ساختىپەز، ماختانچاق يوقۇرى تەبىقە ئارىسىدا تۇرغان چېغىدا، ئۇنىڭ بۇنداق سادىدا خاراكتىرى تېخىمۇ ئوچۇق، گەۋدىلىك كورۇنىدۇ.

تولستوي، بىر تەرەپتىن، چار روسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باستۇرغان زوراۋانلىقىغا غەزەپ بىلەن قارشىلىق بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مىللى ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ خىيانەتكارىغا ھىسداشلىق بىلدۈرىدۇ. بۇ تولستوينىڭ دۇنياقارىشىدىكى زىددىيەتنىڭ ئىنكاسى. بۇ يەردە ئۇنىڭدا بۇنداق زىددىيەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

تولستوي ئوز ئەسىرىدە ئەكس ئەتتۇرگەن دەۋر ئاساسەن 1861-يىلدىكى يانچىلارنىڭ ئازاتلىق ھەركىتىدىن 1905-يىلدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىنقىلاپنىڭ ھارپىسىغىچە بولغان دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋر دېخان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا لېنىن: "تولستوي ئاساسەن 1861-يىلدىن 1904-يىلغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ دىگەن". لېنىن يەنە: "تولستوينىڭ ئەسەرلىرىدە ھەم دېخانلار ھەركىتىنىڭ كۈچى، ھەم ئۇنىڭ ئاجىزلىقى كورسىتىلگەن، ھەم ئۇنىڭ قۇدرىتى، ھەم ئۇنىڭ چەكلىملىكلىكى كورسىتىلگەن" دىگەن. تولستوي يانچىلىق تۇزۇمنى ۋە چارپادىشانىڭ مۇستەبىتلىك جىنايەتلىرىنى

ھەمىشە دەھشەتلىك زۇلۇمغا ئۇچراپ كەلگەن. تولستوي بۇ روماندا چار روسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تالان-تاراج قىلغان ۋە باستۇرغان زوراۋانلىقلىرىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەپ، خارلانغان تاغلىقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلارنى ئۆچ قاتتىق ئۆچ كۆرىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ بۇ رۇس چوشقىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئادەم دەپ ھىساپلىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تولستوي بۇ يەردە ئاشۇ بالايى-ئاپەتلەرنى پەيدا قىلغان يۇقۇرى قاتلام ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى چارپادىشا نىكولاي I نومۇسسىز، ئۇكتەم، كالۋا، زالىم؛ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى چېرنىشېۋ چوڭ مۇتەھەم. ئۇ دېكابىرچىلارنى سوتلىغاندا، مال-دۇنياسىنى ئىگەللىۋېلىش غەرىزىدە بىر بىگۇنا كىشىگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ؛ تىفلىستىكى ھەربى باشلىق ۋورونتسوۋ ھىلىگەر، ساختىپەز، شوھرەتپەرەس تورە. مۇشۇ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىگە ئادەتتىكى خەلق ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاددى-ساددا، ۋىجدانلىق ئىكەنلىگى روشەن سېلىشتۇرما بولىدۇ.

ھاجى مۇرات مىللى ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ خىيانەتكارى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ھىسداشلىق قىلغىلى بولمايدىغانلىغى ئېنىق. تولستوي ھاجى مۇراتنى شامىلدىن يۈز ئۆرۈپ، رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى ئۈچۈن ماختىمايدۇ، كۈچلۈك ئىنتىقام ئېلىش ئىرادىسىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ ماختىمايدۇ، تولستوينىڭ تەكىتلەيدىغىنى ئۇنىڭ خاراكتىرىدىكى بەزى ئالاھىدى-

روسىيە جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ ھەيۋەتلىك كورۇنۇشىنى ئېچىپ بەرگەن، ئەسەردىكى پېرسوناژلار يۇقۇرىدا چارپادىشا، تووەندە ئاددى پۇقرا ۋە ئەسكەر بولۇپ ئاتىمىشتىن تووەن ئەمەس، لېكىن ئاپتور ۋەقەلىكنىڭ راۋاجىنى ئەركىن-ئازادە بىر تەرەپ قىلغان، ۋەقەلىكنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق، پېرسوناژلار ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن، ئاساسىي قەھرىمانلارنىڭ دىمەي تۇرايلى، ئادەتتىكى قەھرىمانلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەنلا كىشىدە ئۇنتۇلماس تەسىر قالدۇرىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنىڭ شۇنداق جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلىشىمۇ ئەسەرنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ رومان 1896-يىلى يېزىلىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئالتە يىل ۋاقىت كەتكەن، ئارىلىقتا ئون قېتىم ئۆزگەرتىلگەن. ئاپتور 1910-يىلى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى يەنە بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن ۋە پىششىقلىغان، ئەسەر ئاپتور ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان.

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

1978-يىل ماي

رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغان، كاپىتالىزىم خەلق ئاممىسىنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن دەرت-ئەلەم ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ مۇدھىش رىياللىقنى قانداق قىلىپ ئۆزگەرتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەن، ئۇنىڭ "يامانلىققا زورلۇق كۈچ بىلەن قارشى تۇرماسلىق"، ئەخلاقىي جەھەتتە ئۆز ئۆزىنى تەربىيىلەش دېگەنگە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسى ئۇرۇقداشلىق شەكلىدىكى گودەكلەرچە دېخانلار نۇقتىنەزىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تولستوينىڭ ھاجى مۇراتىنىڭ ئەسلىدىكى ساددا، پاك، باللارچە مىجەزىنى ياقتۇرۇپ قېلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئىپتىدائىي دېخانلار دېموكراتىيىسى كەيپىياتىدىن كېلىپ چىققان.

بىراق، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تولستوي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان بۇ ئەسىرىدە، ئۆزىنىڭ قارشى چىقماسلىق ئىدىيىسىگە خىلاپ ھالدا، باش قەھرىمانىنىڭ قەيسەرانە ئىرادىسى ۋە ھەيران قالارلىق كۈچىنى ھەم ئۇنىڭ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ۋاقتىدىكى تىز پۈكمەس باتۇرلۇقىنى ئالاھىدە تەسۋىرلىگەن. بۇنىڭدىن تولستوينىڭ ئەڭ سەگەك رىيالىست بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ھىلىقى قارشى چىقماسلىق دەيدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە بەزىدە خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇ رومانىنىڭ ھەجمى چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى كەڭ. ئەسەر ھاجى مۇراتنىڭ تىراگېدىيىسى ئارقىلىق 50-يىللاردىكى

مەن ئېتىزلىقلارنى ئارىلاپ ئۇيگە قايتىپ كېتىپ بارىمەن. بۇ دەل يازنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى ئىدى، ئوت-چۆپلەر ئورۇلۇپ بولۇپ، قارا بۇغداي يىغىۋېلىنىش ئالدىدا تۇراتتى.

ئەتراپتا قىزىل، ئاق، ھالرەڭ ۋە باشقا رەڭگا-رەڭ گۈل-چېچەكلەر ئېچىلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە خۇشبۇي، يۇمران يوپۇرماقلىق ئۇچ قۇلاق گۈل، مەغرۇر ھەم ئۇزاق ئېچىلىدىغان جۇيخۇا گۈل، ئاق ئېچىلىدىغان، ئوتتۇرىسى ئالتۇندەك تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، پۇرىغى كىشىنى ھوزۇرلاندۇرىدىغان مارگارىتكا①، ھەسەل پۇرايدىغان سېرىق رەڭلىك سۇرپكا، تىك ئۇسكەن، كۆركۈمغا ئوخشايدىغان قىزغۇچ ۋە ئاق پانۇس گۈل، يوگۇمەچ غوللۇق نوقۇت گۈل، سېرىق، قىزىل، ھالرەڭ، چەيزىرەڭ لەيلى، سۇس قىزىل تۇكلۇك ۋە سەل پۇرىغى بار پاقا يوپۇرمىغى، نوۋەر چاغلىرىدا كۆن نۇرىدا تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، كېيىن كوك، قىزىل رەڭگە كىرىدىغان

---

① مارگارىتكا — رۇس قىزلىرى مۇھەببەتكە پال سېلىشنى ياخشى كورىدىغان كۆزگى چېچەك.

ئۇ گۈلنى ئۇزۇش ئۈچۈن كەتكەن كۈچۈمنى ئېسىمگە ئېلىپ، "ھاياتلىقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى نىمە دىگەن كارامەت، ئۇ ئۇزىنى ئاسانلىقچە قۇربان قىلىپ بەرمەسلىك ئۈچۈن نەقەدەر چىڭ قوغدىنىدۇ-ھە" دەپ ئويلىدىم.

ئۆيۈمگە بارىدىغان يول شۇدىگەر قىلىنغان، يېڭىلا ھەيدەلگەن قارا توپىلىق ئېتىزلار ئارىسىدىن ئۆتەتتى. مەن پورپاڭ قارا توپىلىق يول بىلەن دوڭگە قاراپ كېتىۋاتىمەن. ھەيدەلگەن يەرلەر يومشىشىنىڭ يېرى بولۇپ، ئىنتايىن كەڭرى ئىدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ۋە ئۇدۇلدىكى تاغدا قارا توپىلىق، تەكشى ھەيدەلگەن، تېخى تىرنىلانمىغان شۇدىگەر يەردىن باشقا ھىچ نەرسە كورۇنمەيتتى. يەر ئىنتايىن ياخشى ھەيدەلگەن بولغاچقا، پۈتۈن ئېتىزدا قاپ-قارا توپىدىن باشقا بىرەر تۈپ ئۇسۇملۇك، بىرەر تۈپ ئوتمۇ يوق ئىدى. "ئادەم دىگەن بۇزۇشقا نەقەدەر ئۇستا رەھىمسىز مەخلۇق-ھە، ئۇزىنىڭ جېنىنى دەپ شۇنچىۋالا جانىۋار، ئۇسۇملۇكلەرنىڭ بېشىغا چىققىنىنى." مەن مۇشۇلارنى ئويلاپ، قېلىپ قالغان بىرەر جانلىق نەرسە بارمىكىن دەپ، جىمجىت تۇرغان بۇ قاپ-قارا دالىغا كوز يۈگۈرتتۈم. ئالدىمدىكى يولنىڭ ئوڭ ياقىسىدا بىر تۈپ گىيا كورۇندى، مەن بۇ يەرگە كېلىپ قارىسام، ئۇ بايا يۇلۇپ تاشلىۋەتكىنىمگە ئوخشايدىغان "تاتارىن" ئىكەن.

بۇ "تاتارىن" ئۈچ شاخلىق بولۇپ، بىر شېخى ئۇشتۇلۇپ ئۇزۇلۇپ كېتىپتۇ، نابۇت قىلىنغان بۇ شېخى كېسىلگەن قولدەك

ئەمبەگۈل ھەمدە مەغرۇر، سەل مېغىز پۇرايدىغان، ئاسانلا توزۇپ كېتىدىغان سېرىق يوگەيلەر بار ئىدى.

مەن ھەر خىل گۈللەردىن ئۈزۈۋېلىنغان بىر دەستە گۈلنى تۇتۇپ قايتىپ كېلىۋېتىپ، جىرانىڭ ئىچىدە قىپ-قىزىل ئېچىلغان قېرىقىزنى كۆرۈپ قالدىم. بىز تەرەپتە ئۇنى "تاتارىن" دەپ ئاتايدۇ. چالغىچىلار چۆپ چاپقاندا ئۇنى چاپماسلىققا تىرىشىدۇ. ئەگەر بىرەر تۈپىنى چېپىپ تاشلىغان بولسا، چالغىچىلار ئۇنىڭ تىكىنى سانچىلىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنى ئوت-چۆپ ئارىسىدىن ئېلىپ تاشلىۋېتىدۇ. مېنىڭ ئۇنى ئۈزۈۋېلىپ، قولۇمدىكى گۈلگە قوشقۇم كەلدى. مەن شۇ ئوي بىلەن جىراغا چۈشۈپ، گۈلنىڭ تىلىغا چاپلىشىپ مەززە قىلىۋاتقان قارا ھەرىنى ئۇچۇرۇۋېتىپ گۈلنى ئۈزۈۋشكە كىرىشتىم. بىراق بۇ ماڭا ناھايىتى قىيىن چۈشتى: ئۇنىڭ تىكەنلىرى تەرەپ-تەرەپتىن سانچىلاتتى، مەن قولۇمنى ياغلىق بىلەن ئورىۋالغان بولسامۇ، ئۇنىڭ تىكەنلىرى ياغلىقتىن ئۆتۈپ سانچىلاتتى. ئۇنىڭ چىڭلىغىنى دەيمەن، مەن ئۇنى ئۈزۈپ ئالىمەن دەپ بەش مىنۇتتەك ھەپىلەشتىم. ئاخىر گۈلنى ئاران ئۈزدۈم، قارىسام سايىغى ئۇشتۇلۇپ، قوۋزاقلىرى سويۇلۇپ كېتىپتۇ، گۈل ئۆزىمۇ بۇرۇنقىدەك چىرايلىق كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ قوپال ۋە بەپ بولغاچقا، ئۇنى نازۇك گۈللەرنىڭ ئارىسىغا قوشۇشنى راۋا كۆرمىدىم. بىر ئوبدان تۇرغان گۈلنى بىكار ئۈزۈپ نابۇت قىلغىنىمغا پۇشايمان قىلىپ، ئۇنى تاشلىۋەتتىم.

1

بۇ ۋەقە 1851 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان.

نويابىر ئېيىنىڭ سوغاق كېچىلىرىنىڭ بىرىدە ھاجى مۇرات چېچەنلەرنىڭ ئاچچىق تېزەك تۈتۈنى قاپلىغان، ئەنسىزلىكتە تۇرغان ماخكېت كەنتىگە ئاتلىق كىرىپ كەلدى.

مەزىننىڭ سوزۇپ ئېيتقان ئەزىنى ئەمدى توختىغان ئىدى، تاغنىڭ تېزەك تۈتۈنى ئارىلاشقان ساپ ھاۋاسىدا، ھەرە كونىگىدەك زىچ ئۆيلەرگە تارالغان كالىلارنىڭ مورىشى، قويلارنىڭ مەرىشى، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئەر كىشىلەرنىڭ ۋاقىرىشىۋاتقان يوغان ئاۋازلىرى، ئاياق تەرەپتىكى بۇلاق بويىدىن كېلىۋاتقان ئاياللار بىلەن باللارنىڭ قىيا-چىيالىرى ئېنىق ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات شامىلنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن نامى چىققان نائىبى ئىدى، ئۇ بىر ياقتا بارغاندا ئۆزىنىڭ بەلگىسىنى تاقاپ، ئونلىغان چەۋەنداز مۇرىتلىرىنى ئېلىپ يۈرەتتى، ھازىر ئۇ بېشىغا باشلىق، ئۇچىسىغا بۇركا① كىيىۋالغان ئىدى، بۇركا

---

① بۇركا — كاپكازلىقلار كىيىدىغان يەڭسىز كىگىز چاپان. — تەھرىردىن.

تۇراتتى، قالغان ئىككى شېخىدا بىردىن گۈل بار ئىدى. بۇ گۈللەر ئەسلىدە قىزىل بولسىمۇ، ھازىر قارىيىپ قالغان. بۇ ئىككى تال شاخنىڭ بىر تېلى ئوتتۇردىن ئوشتۇلۇپ، ئۇنىڭدىكى گۈل لايغا مىلىنىپ ساڭگىلاپ قالغان. يەنە بىر تېلى لايغا مىلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا تىك تۇراتتى. ھارۋا بېسىۋەتكەندىن كېيىن ئۇ يەنە ئورە بولۇپ قالغاندەك ئىدى، شۇڭا قىڭغىيىپ تۇراتتى، نىمە بولسا بولسۇن، ئۇ ئورە بولالاپتۇ. ئۇنىڭ بىر پارچە گوشى كېسۋېلىنغان، ئۇچەي-باغرى سۇغۇرۇۋېلىنغان، بىر قولى كېسىپ تاشلانغان، بىر كوزى ئويۇلغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئورە تۇرۇپ، ئەتراپتىكى قەۋمى-قېرىنداشلىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلارغا باش ئەگمىگەندەك تۇراتتى.

”نىمە دىگەن زور كۈچ-قۇۋۋەت! ئادەم ھەممىنى يېڭىپ، مىليونلىغان ئوت-چۆپلەرنى قۇرۇتۇۋەتكەن بولسىمۇ، بۇنىڭ باش ئەگمەي تۇرغىنىنى قارىمامدىغان.“

مۇشۇلارنى ئويلاپ، بىر زامانلاردا كاپكازدا يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئېسىمگە چۈشتى. مەن ئۇنىڭ بىر قىسمىنى كورگەن، بىر قىسمىنى كورگەنلەردىن ئاڭلىغان، بىر قىسمىنى خىيالەن توقۇدۇم. ئېسىمگە چۈشكەن ۋە خىيالەن توقۇغان بۇ ۋەقە قانداق شەكىللەنگەن بولسا، مەن شۇنداق بايان قىلاي.

بىلەن چۈشۈشكە باشلىدى. بوۋاي چاپىنىنى كيگەچ شوتىدىن چۈشۈۋېتىپ، قورۇق باسقان، ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن ئىنچىكە بويىنىنى ئىغاڭلىتىپ، بېشىنى چايقايتتى، كوماك ئاغزىنى ئىختىيارسىز پىچىرلىتاتتى. ئۇ يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى ۋە ئوڭ تەرەپتىكى ئۈزەڭگىسىنى تۇتتى. ئاڭغىچە ھاجى مۇراتنىڭ زىرەك-قاۋۇل مۇرىدى دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، بوۋاينى چەتكە تارتىپ قويۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۆزى بىجا كەلتۈردى.

ھاجى مۇرات ئاتتىن چۈشتى-دە، سەل ئاقساپ دەسسەپ، لەمپە ئاستىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدىن ئون بەش-ئون ئالتە ياشلاردىكى بىر بالا چىقىپ، قوڭغۇزنى پاتۇرۇپ قويغاندەك قاپ-قارا كوزلىرىنى تىكىپ، داڭ قېتىپ قاراپ قالدى. بوۋاي بالىغا:

— يۈگۈر، مىچىتكە بېرىپ داداڭنى قىچقىرىپ كەل، — دېدى-دە، ئۆزى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا بېرىپ، غىچىلدىتىپ ئۆينىڭ ئىشىگىنى ئاچتى. ھاجى مۇرات ئۆيگە كىرگەندە، ئىچكەركى ئۆيدىن يېشىل ئىشتان، سېرىق كوينەك، ئۈستىدىن قىزىل چاپان كيگەن ئورۇقنا بىر جۇۋان يېكەنداز كوتىرىپ چىقتى، جۇۋان:

— خوش كېلىپسىز، — دەپ تازىم قىلىپ، تورگە يېكەندازنى سېلىپ، مېھماننى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— بالا-چاقىلىرىڭىزنىڭ ئومرى ئۇزۇن بولسۇن. — ھاجى مۇرات بۇركىسى بىلەن مىلتىغى ۋە قىلىچىنى بوۋايغا بېرىۋېتىپ،

ئاستىدا مىلتىغى تومپىيىپ تۇراتتى، يېنىدا بىرلا مۇرىدى قالغان ئىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆزىگە چېلىقماسلىق ئۈچۈن، يولدا ئۇچرىغان كىشىلەرگە ئۆتكۈر قارا كۆزلىرى بىلەن زەڭ قويۇپ قارايتتى.

كەنتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، ھاجى مۇرات مەيدانغا بارىدىغان چوڭ كوچا بىلەن ماڭماي، سول تەرەپتىكى بىر تار كوچىغا بۇرالدى. ئۇ تار كوچىدىكى 2-ئۆيگە — تاغنى كولاپ ياسىغان گەمىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ قويۇپ توختىدى. لەمپە ئاستىدا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئۆگزىدە بولسا يېڭىلا سۇۋالغان مورىنىڭ كەينىدە جۇۋا يېپىنغان بىر ئادەم ياتاتتى. ھاجى مۇرات ئۆگزىدە ياتقان ھېلىقى ئادەمنى قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن تۇرتۇپ، تامغىنى چەكتى. جۇۋا ئاستىدىن بېشىغا تېقىيە، ئۈچىسىغا ياغلىشىپ پاقىراپ كەتكەن پاختىلىق يىرتىق چاپان كىيگەن بىر بوۋاي قوپتى. بوۋاينىڭ كىرپىكسىز كۆزلىرى ياشاڭغۇراپ قىزىرىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ يۇمۇق كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ ئاران ئاچتى. ھاجى مۇرات ئادىتى بويىچە "ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم" دېدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى بوۋاي ھاجى مۇراتنى تونۇپ، كوماك ئاغزىنى ئېچىپ كۈلۈمسىرەپ. ئۇنىڭ ئورۇق، ئىنچىكە پۇتلىرى دىرىلدەيتتى، ئۇ مورىنىڭ يېنىدىكى ياغاچ پاشنىلىق كەشنى كىيدى. ئاندىن چاپىنىنىڭ كىرلىشىپ تاراق-شىپ كەتكەن يېڭىنى ئالدىرىماي سېپىپ، تامغا يۆلەكلىك شوتا

ئېچىپ، بۆركۆتنى قانداق قىلىپ قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتىدۇ. بۆركۆتلەر بولسا بۈگۈن بىرسىنى، ئەته بىرسىنى ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆتكەن ھەپتىدە رۇسلارنىڭ كۆچۈكلىرى مېچىتىكى كەنتىدىكىلەرنىڭ پىچانلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى، دەيۈزلەر، — دەپ غەزەپلىنىپ خىرىلدىدى بوۋاي.

ھاجى مۇراتىنىڭ مۇرىدى كىردى. ئۇ كۆچلۈك ئاياقلىرى بىلەن چوڭ-چوڭ دەسسەپ، پەگادا ئۇنچۇقماستىن مېڭىپ، ھاجى مۇراتقا ئوخشاش، بۆركا، مىلتىق ۋە قىلىچلىرىنى ئېلىپ، ھاجى مۇراتنىڭ قورالىنى ئېسىپ قويغان ھىلقى مىخقا ئېسىپ قويدى. ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرى بىلەن تاپانچىسىلا قالدى.

— بۇ، كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى بوۋاي ئۇنى كورستىپ ھاجى مۇراتتىن.

— مېنىڭ مۇرىدىم بولىدۇ، ئىسمى ئېلدار، — دىدى ھاجى مۇرات.

— ياخشى، — دىدى بوۋاي ۋە ئۇنىڭغا ھاجى مۇراتىنىڭ يېنىدىكى كىگىزدىن جاي كورسەتتى.

ئېلدار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، سوزلەۋاتقان بوۋايغا قوي كوزلىرى بىلەن ئۈن-تىنسىز قارىدى. بوۋاي ئۆز قېرىنداش-لىرىنىڭ ئۆتكەن ھەپتە ئىككى رۇس ئەسكەرنى تۇتۇۋېلىپ، بىرسىنى ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىنى ۋېدېنودىكى شامىلغا ئاپىرىپ بەرگەنلىگىنى سوزلەپ بېرىۋاتاتتى. ھاجى مۇرات بۇ سوزلەرگە ئانچە دىققەت قىلىپمۇ كەتمەي، ئىشىك تەرەپكە قاراپ قويۇپ،

جاۋابەن شۇنداق دېدى.

بوۋاي مىلتىق بىلەن قىلىچنى ئۆي ئىگىسىنىڭ قورالىنىڭ قېشىغا ـــ ئىنچىكە سوۋاق قىلىنىپ، ئاپپاق ئاقارتىلغان تامدىكى ئىككى چىلاپچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

ھاجى مۇرات يېنىدىكى تاپانچىسىنى تۈزەپ، ئۇستىدىكى چېركەسكىسىنىڭ① تۈگمىسىنى چىگىتىپ قويۇپ، يىكەندازغا كېلىپ ئولتۇردى. بوۋاي ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، كوزلىرىنى يۇمۇپ، ئىككى قولىنى كوتەردى، ھاجى مۇراتمۇ ئىككى قولىنى كوتەردى، ئىككىسى دۇئا قىلدى.

ـــ نىمە خەۋەر بار؟ ـــ دەپ سورىدى ھاجى مۇرات بوۋايدىن.

ـــ ھىچ خەۋەر يوق، ـــ دېدى بوۋاي جاۋاپ بېرىپ نۇرسىز، قىزىرىپ كەتكەن كوزلىرى بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ چىرايىغا ئەمەس، كوكرىكىگە قاراپ، ـــ مەن ھەسەلچىلىك مەيدانىدا تۇرۇۋاتىمەن. بۈگۈن تېخى ھىلىلا بالامنى كورگىلى كېلىشىم ئىدى، نىمە خەۋەر بارلىغىنى شۇ بىلىدۇ.

ھاجى مۇرات بوۋاينىڭ ئۇزى بىلىدىغان، ھاجى مۇرات بىلىشكە تېگىشلىك بولغان ھىلىقى ئىشنى دېگۈسى كەلمەيۋاتقانلىغىنى بىلىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويۇپ، قايتا سورىمىدى.

ـــ ئازراقمۇ خۇش خەۋەر يوق، ـــ دەپ گەپ باشلىدى بوۋاي، ـــ خەۋەر بار دېسەك، توشقانلار ھە دەپ مەجلىس

---

① كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان چېركەسلەرنىڭ كىيىمى.

—يارايسەن، ئەمدى رۇسلارغا خەت ئەۋەتىش كېرەك. خەتنى مېنىڭ مۇرىدىم ئېلىپ بارىدۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى كېرەك.

—ئىنىم باتانى ئەۋەتەي، —دېدى سادۇ ۋە ئوغلىغا قاراپ، —باتانى چاقىرغىن، —دېدى.

بالا بېسىپ قويۇپ بەرگەن پۇرژىنىدەك لىككىدە سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆيدىن قول سېلىپ يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. ئون مىنۇتتەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ يۈزلىرى ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن، ئاۋاق، پۇتلىرى قىسقا، ئۇچىسىغا چاكىلىرى سوكۇلۇپ، يەڭلىرى يىرتىلىپ كەتكەن سېرىق چېركەسكە كىيىۋالغان، ئۆتۈكلىرىنىڭ قونچى پۇرلىشىپ كەتكەن بىر چېچېن بىلەن كىرىپ كەلدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ بىلەن قىسقىچە تېچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ئارتۇق گەپ قىلماي مەقسەتنى ئېيتتى:

—مېنىڭ مۇرىدىمنى رۇسلارنىڭ قېشىغا باشلاپ بارالامسەن؟

—بارالايمەن، —دېدى باتا خوشاللىق بىلەن قورۇنماي جاۋاپ بېرىپ، —ھەممە ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايمەن. مەندىن باشقا ھېچقانداق چېچېن يول تاپالمايدۇ. باشقىلار بارىدىغان بولسا، قۇرۇق ۋەدە بېرىپ، ھېچبىر ئىشنى پۈتتۈرەلمەيدۇ. مەن ھەممىگە يارايمەن.

—ياخشى، —دېدى ھاجى مۇرات، ئاندىن ئۈچ بارمىقىنى كۆرسەتتى، —ئىش ھەققىگە ئۈچ سوم ئالىسەن.

تالادىكى تىۋىشقا زەڭ قويۇپ قۇلاق سالاتتى. لەمپە ئاستىدىن ئاياق تىۋىشى ئاڭلاندى، ئارقىدىن غىچىلداپ ئىشىك ئېچىلىپ، ئۆي ئىگىسى كىردى.

ئۆي ئىگىسى سادىر قىرىق ياشلاردىكى كوتمەك ساقال، قاڭشالىق ئادەم بولۇپ، كوزلىرى ئانچە چاقناپ تۇرمىسىمۇ ھىلىقى بالىنىڭ يەنى ئوغلىنىڭكىدەك قاپ-قارا ئىدى. ئوغلى ئۇنىڭ بىلەن بىللە كىرىپ، ئىشىككە يولىنىپ ئولتۇردى. ئۆي ئىگىسى ياغاچ كەشىنى پەگاغا سېلىۋېتىپ، ياغاق بولۇپ كەتكەن كونا پاپىغىنى قاپ-قارا چاچلىرى ئوسۇپ پاخپىيىپ كەتكەن گەجگىسىگە سۇرۇپ قويۇپ، ھاجى مۇراتنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى.

ئۇمۇ بوۋايغا ئوخشاش ھىلىقىدەك كوزلىرىنى يۇمۇپ، قولىنى كوتىرىپ دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن گەپ باشلاپ، شامىلنىڭ ھاجى مۇراتنى توسۇپ، ئۇنى يا تىرىك تۇتۇشقا، يا ئولتۇرۇشقا بۇيرۇق بەرگەنلىكىنى، شامىلنىڭ چاپارمەنلىرىنىڭ بۇ يەردىن تېخى تۇنۇگۇنلا كەتكەنلىگىنى، پۇقرالار شامىلغا قارشىلىق كورسىتىشكە پېتىنالمايۋاتقانلىغىنى، شۇڭا ئاگاھ بولۇش كېرەكلىگىنى ئېيتتى.

—مەن ھايات ئىكەنمەن، ئويۇمدىكى مېھمانغا بىرونىڭ چېقىلىشقا ھەددى ئەمەس. ئەمما سىرتتا بولغاندا قانداق بولىدۇ؟ بۇنى ئويلىنىش كېرەك، —دېدى سادىر.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭ سوزىنى زەڭ قويۇپ تىڭشاپ، بېشىنى لىڭشىتتى ۋە سادىر سوزلەپ بولغاندىن كېيىن دېدى:

— ھەممىنى ئورۇنلايمەن، — دەپ باتا ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

— گېپىڭىزگە قارىغاندا سىز كۆپ ئىشلارنى بىلىدىغان ئوخشايسىز، — دېدى ھاجى مۇرات باتا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا، — گەپنىڭ ئۇ يېرىدىن بۇ يېرىدىن سورىغان بولسام، — ئۇ قولىنى مەيدىسىدىكى ئوقدانغا ئاپىرىپ بىر نىمە دىمەكچى ئىدى، ئۇيگە كىرىپ كېلىۋاتقان ئىككى ئايالنى كورۇپ، دەرھال قولىنى چۈشۈرۈپ توختاپ قالدى.

بۇلارنىڭ بىرسى سادونىڭ ئايىلى — ھىلىقى يىكەنداز سالغان جۇۋان ئىدى. يەنە بىرسى قىزىل ئىشتان، يېشىل چاپان كىيگەن، كۆمۈشتىن قىلىنغان بېزەكلىرى مەيدىسىنى يېپىپ تۇرغان ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇ توم، چىڭ ئورۇلگەن بىر تال قارا چېچىنىڭ ئۇچىغا بىر چاشتەڭگە تاقىۋالغان، ئۇنىڭ قاپ-قارا كوزلىرى ئانىسى بىلەن دادىسىنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئوماق، مۇلايىم چىرايىدا خوشاللىق جىلۋە قىلاتتى. قىز مېھمانلارغا قارىمىغان بولسىمۇ، مېھمان بارلىغىنى سەزگەنلىگى ئېنىق ئىدى.

سادونىڭ ئايىلى يۇمۇلاق شىرە كوتىرىپ كىردى، شىرەگە چاي، سامسا، بوغۇرساق، چەلپەك، خام قايماق، قاتلىما نان ۋە ھەسەل قويۇلغان ئىدى. قىز ئاپتۇ-چىلاپچا، لوڭگە ئېلىپ كىردى.

قىزىل پوپۇش كىيگەن ئاياللار ئاۋايلاپ مېڭىپ، ئەكەلگەن نەرسىلەرنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغىچە ھاجى مۇرات

باتا چۇشەنگەنلىگىنى بىلدۇرۇپ، بېشىنى لىڭشىتتى، بىراق ئۇ پۇلغا خۇشتار ئەمەسلىگىنى، چىن كۆڭلىدىن ھاجى مۇراتقا خىزمەت قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ھاجى مۇراتىنىڭ رۇس چوش-قىلىرىنى قانداق قىرغانلىغىنى تاغلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلەتتى.

— ياخشى، — دىدى ھاجى مۇرات، — ئاغامچىنىڭ ئۇزۇنى ياخشى، سوزنىڭ قىسقىسى.

— خوپ، ئەمدى ئېغىز ئاچمايمەن، — دىدى باتا.

— ئارگۇن دەرياسى بۇرۇلىدىغان يەردىكى جىلغىنىڭ ئۇدۇلىدىكى جاڭگاللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر پارچە بوش يەر بار، شۇ يەردە ئىككى دوۋە پىچان بار، بىلەمسەن؟

— بىلىمەن.

— شۇ يەردە مېنى ساقلاپ تۇرغان ئۇچ ئاتلىق كىشى بار، — دىدى ھاجى مۇرات.

— ھە، — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى باتا.

— سەن خان مەغەمەدىن سورا، نىمە ئىش قىلىپ، نىمە دىيىشىنى خان مەغەم بىلىدۇ. سەن ئۇنى رۇسلارنىڭ باشلىغى ۋورونتسوۋ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بار، بولامدۇ؟

— بولىدۇ.

— باشلاپ بېرىپ، يەنە ياندۇرۇپ كېلىسەن. بولامدۇ؟

— بولىدۇ.

— بارغاندىن كېيىن جاڭگالغا قايتىپ كېلىسەن. مەن شۇ يەردە بولىمەن.

سۇركىدى.

— بىزنىڭ ھەسسىلىمىز ياخشى، بۇ يىل ھەسەل ناھايىتى كەڭرى، — دىدى بوۋاي ئۆز ھەسىلىگە ھاجى مۇراتىنىڭ ئېغىز تەككەنلىگىگە خۇرسەن بولۇپ.

ھاجى مۇرات رەخمەت دىدى-دە، داستىخاندىن سۇرۇلدى. ئېلدارنىڭ يەنە يىگۈسى بولسىمۇ، ئۇستازىنىڭ سۇرۇلگەنلىگىنى كورۇپ، ئۇمۇ داستىخاندىن سۇرۇلۇپ، ھاجى مۇراتقا ئاپتۇۋا بىلەن چىلاپچىنى ئەكەلدى.

سادو ھاجى مۇراتىنى مېھمان قىلىمەن دەپ بېشىغا بالا تېپىۋالىدىغانلىغىنى بىلەتتى، چۈنكى شامىل ھاجى مۇرات بىلەن جۇدالاشقاندىن كېيىن، بارلىق چېچېن خەلقىغە جېنىدىن تويمىغان ئادەم ھاجى مۇراتنى يېقىن يولاتمىسۇن دەپ جاكالىغان ئىدى. كەنتتىكىلەر ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىگىنى بىلىپ قېلىشى، ئۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، سادو بۇنىڭدىن ئەنسىرىمەيتتى، ئەكسىچە خوشال ئىدى. سادو مۇبادا جېنى كەتسىمۇ، بۇ مېھماننى قوغداشنى ئۆز مەجبۇرىيىتىم دەپ بىلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىدىن خۇرسەن ئىدى ھەم پەخىرلىنەتتى.

— جېنىم تېنىمدە بولىدىكەن، سەن مېنىڭ ئۆيۈمدە ئولتۇرغان چېغىڭدا ھېچكىم ساڭا غىڭ قىلالمايدۇ، — دىدى ئۇ ھاجى مۇراتقا قايتا-قايتىلاپ.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭ چاقناپ تۇرغان كوزلىرىگە قاراپ، بۇ

بىلەن سادو جىم ئولتۇرۇشتى. ئېلدار ئاياللارنىڭ ئاياقلىرىغا قوي كۆزلىرىنى تىكىپ، قاققان قوزۇقتەك مىدىرلىماي ئولتۇراتتى. ئاياللار ئۆيدىن چىقىپ، ئۇلارنىڭ يېنىك ئاياق تىۋىشى بېسىلغاندىن كېيىن ئېلدار ئارام تاپقاندەك بولدى. ھاجى مۇرات مەيدىسىدىكى ئوقدانىنىڭ بىرىدىن بىر ئوقنى ئېلىپ، ئوقنىڭ ئاستىدىن چىڭ يوگەلگەن بىر خەتنى چىقىرىپ:

— بۇنى ئوغلۇمغا تاپشۇرسۇن، — دېدى.

— جاۋاۋىنى كىمگە ئەكىلىدۇ؟ — دەپ سورىدى سادو.

— ساڭا، سەن ماڭا يەتكۈزگىن.

— ماقۇل، — دېدى سادو خەتنى مەيدىسىدىكى ئوقدانغا سېلىپ، ئاندىن كېيىن ئاپتۇۋىنى قولىغا ئېلىپ، چىلاپچىنى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ھاجى مۇرات يەڭلىرىنى تۈرۈپ، قوللىرىنى ئاپتۇۋىغا تۇتتى. ئۇ تاپ-تازا قېلىن لوڭگە بىلەن قولىنى ئەرتىۋېتىپ، داستىخانغا كەلدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى. مېھمانلار تاماق يەۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان سادو مېھمانلارنىڭ كەلگىنىگە ئارقا-ئارقىدىن رەخمەت ئېيتتى. بوسۇغىدا ئولتۇرغان بالا ئويناق كۆزلىرىنى ھاجى مۇراتتىن ئۈزمەي، دادىسىنىڭ سۆزىنى ئىسپاتلىغاندەك كۈلۈمسىرەيتتى.

ھاجى مۇرات بىر كۈندىن بۇيان ھىچ نىمە يىمىگەن بولسىمۇ، نان بىلەن خام قايماقتا ئانچە-مۇنچە ئېغىز تېگىپ، خەنجىرىنىڭ ئاستىدىن قەلەمتۇرىچىنى ئېلىپ، نانغا ھەسەل

كېيىن يولدىن چىقىپ، ئۇنىڭغا بۇرالدى، ئۇلار غازاڭلارنى شىلدىرلىتىپ دەسسەپ يىگىرمە قەدەمچە مېڭىپ، سۇنۇپ كەتكەن قاپ-قارا غولى قاراڭغۇدىمۇ كورۇنۇپ تۇرغان بىر تۇپ چىنار-نىڭ يېنىدا توختىدى. بۇ چىنارنىڭ ئەتراپىغا دائىم گوزەتچى قويۇلاتتى.

ئەسكەرلەر جاڭگاللىقتا كېلىۋاتقاندا دەرەخ شاخلىرى ئۇستىدىن يۇگۇرگەندەك كورۇنگەن يوپ-يورۇق يۇلتۇزلار ئەمدى توختاپ قالغاندەك، قاخشال دەرەخلەر ئارىسىدا جىمىرلايتتى.

— ھىلىمۇ ياخشى، قورۇق ئىكەن.— بەنجاڭ پانوۋ بۇ گەپنى قىلىۋېتىپ مۇرىسىدىن نەيزىلىك مىلتىغىنى ئېلىپ، دەرەخقە تاراققىدە يولەپ قويدى، ئۇچ ئەسكەرمۇ شۇنداق قىلدى.

— ھىلى بار ئىدى، چۇشۇرۇپ قويۇپتىمەن-دە،— دىدى پانوۋ ئاچچىقلىنىپ،— بىر بولسا ئۇنتۇپ قالدىم، بىر بولسا يولدا چۇشۇرۇپ قويدۇم.

— نىمە ئىزدەپ يۇرىسەن؟— دەپ سورىدى ئەسكەرلەرنىڭ بىرى بوم، خۇش خۇي ئاۋاز بىلەن.

— غاڭزامنى ئىزدەپ يۇرىمەن. ئۇ ئۇقەت نەگە يوقالغاندۇ!

— سېپى بارمۇ؟— سورىدى ھىلىقى ئەسكەر بوم ئاۋاز بىلەن.

— سېپى، مانا ئەمەسمۇ؟

— بىز يەرنى ئۇيۇپ چەكسەكچۇ؟

— ھىم، نەدە چېكەتتۇق؟

گەپلەرنىڭ راستلىغىنى بىلىپ، مەغرۇر قىياپەتتە دېدى:

— ساڭا خوشاللىق، ئۇزۇن ئومۇر يار بولغاي.

سادو ئۇنچۇقماستىن قوللىرىنى كوكسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ تىلەكلىرىگە مىننەتدارلىق بىلدۇردى.

سادو دەرىزىنىڭ قاپقاقلىرىنى ئېتىپ، ئوچاقتا ئوتۇن سېلىپ ئوت ياققاندىن كېيىن، ئىنتايىن خوشال ۋە روھلانغان هالدا مېھمانخانىدىن چىقىپ، بالا-چاقىسى تۇرىدىغان ئويگە كىردى. ئاياللار تېخى ئۇخلىماي، مېھمانخانىدىكى خەۋپلىك مېھمانلار توغرىلىق پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى.

2

شۇ ئاخشىمى هاجى مۇرات قونغان كەنتتىن ئون بەش چاقىرىم يىراق بولغان ئالدىنقى سەپتىكى ۋوزدۇۋژېنسكى قورغىنىدىن شاھگىرىن دەرۋازىسىغا قاراپ ئۈچ ئەسكەر بىلەن بىر بەنجاك يولغا چىقتى. ئۇلار شۇ چاغدىكى كاپكاز ئەسكەرلىرىنىڭ پوسۇنىدا كالتە جۇۋا، باشلىرىغا پاپاخ، پۇتلىرىغا قونچى تىزىدىن ئاشىدىغان ئوتۇك كىيگەن، جۇۋىلىرىنى قاتلاپ ئوشنىسىگە ئارتىۋالغان ئىدى. قورالىنى مۇرىسىگە ئېسىۋالغان بۇ ئەسكەرلەر ئاۋال جاڭگالدىكى يول بىلەن يۈرۈپ، بەش يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن

پانوۋ يېتىپ تۇرۇپ، غاگزىنىڭ سىپىمنى يېڭى بىلەن سۈرتتى-دە، تاماكىنى شوراشقا باشلىدى.

تاماكا چېكىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر پاراڭغا چۈشتى.

— ئاڭلىساق، لېيەنجاڭ يەنە ئۇمۇمنىڭ پۇلنى ئاپتۇ. قىماردا ئۇتتۇرۇۋەتكەن بولسا كېرەك، — دېدى بىر ئەسكەر ئەزمىلىك بىلەن سوزلەپ.

— ئۇ قايتۇرىدۇ، — دېدى پانوۋ.

— ئۇنىڭ ياخشى ئەپتەرلىگىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ، — دېدى ئاۋدېيېۋ جەزملەشتۇرۇپ.

— نەرى ياخشى، — دېدى ھېلىقى سوز باشلىغان ئەسكەر ئەلەم بىلەن، — مېنىڭچە، لېيەنىمىز ئۇنىڭغا: ئالغان ئىكەنسەن، قانچىلىك ئالدىڭ، بۇنى قاچان قايتۇرىدىغىنىڭنى ئېيت، دېيىشى كېرەك.

— لېيەندىن نىمە دېسە شۇ بولمامدۇ، — دېدى پانوۋ غاگزىدىن يىراقلاپ.

— دۇرۇست، تەشكىل دېگەن ھەممە ئادەمدىن چوڭ، — دېدى ئاۋدېيېۋ كەسكىن تۇردە.

— سېنى قارا، سۇلۇ سېتىۋېلىش كېرەك، ئەتىياز كېلىۋاتىدۇ، ئۇتۇكلەرنى يامىتىش كېرەك، ھەممىسىگە پۇل كېتىدۇ. ئۇ پۇلنى ئېلىپ كەتسە، ... — دېدى ھېلىقى نارازىلىغى بار ئەسكەر سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ.

— مېنىڭچە، قانداق قىلىش لېيەننىڭ ئىختىيارىدا، — دېدى

— بىز ھازىر ئەپلەيمىز.

كۆزەتتە تۇرغاندا تاماكا چېكىش چەكلىنەتتى. لېكىن بۇ كۆزەتچىلەر كوزەتچىگە ئەمەس، ئالدىنقى سەپتىكى قاراۋۇلغا ئوخشايتتى. تاغلىقلار تۇيدۇرماستىن زەمبىرەكلىرىنى سورەپ كېلىپ، قورغاننى ئوققا تۇتاتتى، ئۇلار ئىلگىرى دائىم دىگۇدەك شۇنداق قىلغان، بۇلار بولسا مانا شۇنىڭدىن مۇداپىە كورۇشكە كەلگەن ئىدى، شۇڭا پانوۋ تاماكا چەكمەسلىككە كوڭلى قويماي، ھىلىقى خۇش خۇي ئەسكەرنىڭ تەكلىۋىگە ماقۇل بولدى. ئۇ ئەسكەر يانچۇغىدىن قەلەمتۇراچ ئېلىپ، يەرنى ئويۇشقا باشلىدى. ئۇ كىچىككىنە بىر ئورەك كولاپ ئۇستىنى تەكشىلىگەندىن كېيىن، غازىنىڭ سېپىنى ئورەككە ئورناتتى، ئاندىن ئورەككە تاماكا سېلىپ، ئۇنى چىڭدىدى، شۇنداق قىلىپ، غازا پۇتتى. سەرەڭگە ياققاندا، يەرگە يۇزىنى قىلىپ ياتقان ھىلىقى ئەسكەر- نىڭ كەڭ يۇزلىرى يورۇپ كەتتى. غازىدىن چىرىسلاپ ئاۋاز چىقىشقا باشلىغاندا، پانوۋنىڭ بۇرنىغا تۇتاشتۇرۇلغان تاماكا ھىدى ئۇرۇلدى.

— پۇتتىمۇ؟ — دىدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

— پۇتمەيچۇ.

— يارايسەن، ئاۋدېيېۋ! ۋاي شەيتان. قېنى، مەن بىر كورەيچۇ!

ئاۋدېيېۋ يانچە يېتىپ، ئاغزىدىن پۇقۇرتۇپ ئىس چىقىرىپ تۇرۇپ، ئورنىنى پانوۋغا بەردى.

دىدى ئاۋازى ئىنچىكە چىقىدىغان توتىنچى ئەسكەر ئۇكرا-
ئىن تەلەپپۇزىدا.
ئەتراپنى يەنە جىم-جىتلىق باستى. شامالدا شىلدىرلاۋاتقان
دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدىن يۇلتۇزلار گاھ كورۇنۇپ، گاھ
كورۇنمەي قالاتتى.
— قانداق ئانتونىچ، — دەپ ئۇشتۇمتۇتلا سورىدى خوش
كوڭۇل ئاۋدىيېۋ پانوۋتىن، — سىنىڭمۇ ئىچىڭ پۇشىدىغان چاغ-
لىرىڭ بارمۇ؟
— نىمىگە ئىچىم پۇشاتتى؟ — دىدى پانوۋ خوشياقماسلىق
بىلەن.
— بەزىدە شۇنداق ئىچىم پۇشىدۇكى، كوزۇمگە ھىچنىمە
كورۇنمەي قالىدۇ.
— ھەيىيى، سەنزە! — دىدى پانوۋ.
— ئىچىم پۇشۇپ، پولۇمنىڭ ھەممىسىنى ئىچىپ تۇگەتتىم.
ئىچىم پۇشۇۋەردى، مىنىڭمۇ مانا ئەمىسە دەپ ئىچىپ، كوڭلۇمنى
خوش قىلغۇم كەلدى.
— بەزىدە ھاراق ئىچسەڭ تېخىمۇ بولمايدۇ.
— بۇ دىگىنىڭ راست، بىراق ئامالىڭ قانچە؟
— نىمىشقا بۇنداق ئىچىڭ پۇشىدۇ؟
— مەنما؟ ئوينى سىغىنىپچۇ.
— قانداق؟ ئائىلەڭلار بايما؟
— باي دىگۇدەكمۇ ئەمەس، يەيدىغان، ئىچىدىغانلىرىمىز

پانوۋ سوزىنى تەكرارلاپ، — بەرمىگەن يېرى يوق، ئالسا قايتۇرىدۇ، بۇنداق ئىش بىر قېتىم بولغىنى يوق.

ئۇ چاغلاردا كاپكازدا ھەر بىر ليەن مالىيە ئىشلىرىنى ئۇزلىرى سايلىغان ئادەم ئارقىلىق باشقۇراتتى، دولەت غەزىنىسىدىن كىشى بېشىغا ئالتە يېرىم سومدىن پۇل ئېلىپ، يىمەك - ئىچمىگىنى ئوزى قامدايتتى: بەسەي تېرىيتتى، ئوت ئوراتتى، ئات - ھارۋا قىلاتتى، سېمىز ئاتلىرى بىلەن ماختىناتتى. ليەنىنىڭ پۇللىرى ساندۇقتا ساقلىنىپ، ئۇنىڭ ئاچقۇچىنى ليەنجاڭ تۇتاتتى، شۇڭا ليەنجاڭ كوپىنچە ساندۇقتىن پۇل ئېلىپ ئىشلىتىپ كېتەتتى. ھازىرمۇ شۇنداق بولغان ئىدى، ئەسكەرلەرنىڭ سوزلىشىۋاتقىنىمۇ شۇ ئىش ئىدى. ھىلىقى روھسىز ئەسكەر نىكىتىن ليەنجاڭ ھىساۋاتنى ئېنىق ئېلان قىلىشى كېرەك دىسە، پانوۋ بىلەن ئاۋدېيېۋ بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دىيىشەتتى.

پانوۋدىن كېيىن نىكىتىنمۇ تاماكا چەكتى، ئاندىن كېيىن جۇۋىسىنى تېگىگە سېلىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى. ئەسكەرلەر جىمىپ قالدى. شامالدا دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. بۇ جىم - جىتلىق ئىچىدە تۇرۇپ - تۇرۇپ چىلبورىلەرنىڭ ھوۋلىشى، ئىڭراشلىرى، غىڭشىشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

— بۇ شورى قۇرىغۇرلارنىڭ ھوۋلاشلىرىنى قارا، — دىدى ئاۋدېيېۋ.

— ئۇلار سېنى يۇزى مايماقكەن دەپ مازاق قىلىۋاتىدۇ، —

ئىچىدە چوڭ يولدىن ئاياق تىۋىشى ئاڭلاندى. پانوۋ مىلتىغىنى ئېلىپ، ئىككىتىنىنى پوتى بىلەن تۈرتتى. ئىككىتىن ئورنىدىن قوپۇپ، جۇۋىسىنى ئالدى. ئۈچىنچى ئەسكەر بونداركومۇ ئورنىدىن قوپتى.

— ئاغىنىلار، مەن بىر چوش كورۇۋاتاتتىم...

ئاۋدىيېۋ شۇنداق دەۋاتقان بونداركونى بىر نوقۇۋىدى، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى جىم بولدى. ئوتتۇكنىڭ ئاۋازىغا ئوخشمايدىغان يېنىك ئاياق تىۋىشى بارا-بارا يىقىنلاشتى. قاراڭغۇدا يوپۇرماقلار بىلەن شاخلارنىڭ دەسسەلگەن ئاۋازى بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلانماقتا ئىدى. ئارقىدىن چېچەكلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇش بىلەن سوزلەشكەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەمدى ئەسكەرلەر ئاۋازنىلا ئاڭلاپ قالماي، دەرەخ ئارىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتىن ئىككى كىشىنىڭ قارا كولەڭگىسىنىمۇ كوردى. كولەڭگىنىڭ بىرسى پاكارراق، بىرسى ئېگىزرەك ئىدى. كولەڭگىلەر ئەسكەرلەرنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، پانوۋ مىلتىغىنى كوتىرىپ، ئىككى ھەمراسى بىلەن چوڭ يولغا چىقىپ.

كىم؟ — دەپ توۋلىدى.

— چېچەن پوقراسى، — دىدى پاكارراغى جاۋاپ بېرىپ. بۇ باتا ئىدى، — مىلتىقمۇ يوق، قىلىچمۇ يوق، — دىدى ئۇ يېنىنى كورسىتىپ، — بىز كىنەز بىلەن كورۇشمەكچى.

ھىلىقى ئېگىزرەگى ھەمرىيىنىڭ قېشىدا ئۈنچۈقماي تۇراتتى. ئۇنىڭدىمۇ قورال يوق ئىدى.

بار، كۈنىمىز يامان ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن ئاۋدېيېۋ پانوۋغا نەچچە قېتىم ئېيتقان گەپ-لىرىنى يەنە سوزلەشكە باشلىدى.

— مەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ كەلگەن، — دىدى ئاۋدېيېۋ، — ئۇ باللىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەش جان، مەنچۇ يېڭىلا ئۆيلەنگەن. ئاپام ماڭا يالۋۇرۇپ كەتتى. مەن ئويلاپ كورۇپ، بارسام باراي، مېنىڭ ياخشىلىغىمنى ئۇنتۇماس دىدىم. مەن خوجايىنىنىڭ قېشىغا باردىم، خوجايىنىمىز ياخشى كىشى ئىدى. ئۇ: ئوغلۇم، بارغىن، دىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ قالدىم.

— ھە، بۇ ئىشىڭ ياخشى بوپتىكەن، — دىدى پانوۋ.

— سەن ئىشەنمەسسەن، ئانتونىچ، ھازىر ئىچىم پۇشۇپ كېتىۋاتىدۇ. مېنى ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە كەلگەن دىگەننى ئاڭلىسىلا جۇدۇنۇم ئورلەيدۇ. كىشىلەر: "ئاكاڭ راھەتتە يۈرۈۋاتىدۇ. سەن بۇ يەردە كورگۈلۈكنى كورۈۋاتىسەن" دەيدۇ. مەن بۇنى ئويلىغانسېرى ئازاپلىنىمەن. پېشانەمگە پۈتۈلگىنى شۇ بولسا كېرەك.

ئاۋدېيېۋ بىر پەس جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن دىدى:

— يەنە بىر چەكمەيمىزمۇ؟

— چەكسەك چېكەيلى، بولە ئەمىسە.

لېكىن ئەسكەرلەر چېكىشكە ئۈلگۈرەلمىدى. ئاۋدېيېۋ ئورنى-دىن تۇرۇپ غاڭزىنى ئەپلەشتۈرۈپ بولغىچە بوراننىڭ گۆكرىشى

كەلدى.

— قانداق، تاپشۇرۇپ بەردىڭلىمۇ؟ — دەپ سورىدى پانوۋ.

— تاپشۇرۇپ بەردۇق. تۆەنجاڭنىڭ ئۆيىدىكىلەر تېخى ئۇخلىماپتىكەن، ئۇدۇل شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويدۇق. ھېلىقى تاقىر باشلار شۇنداق ياخشى ئىملەر ئىكەن، — دېدى ئاۋدېيېۋ — ئەزىبىرايى! مەن ئۇلار بىلەن شۇنداق سوزلىشىپ كەتتىم.

— سېنىڭ ئۇلار بىلەن سوزلىشەلىگەنلىكىڭنى بىلەتتىم، — دېدى نىكىتىن نارازى بولۇپ.

— راستلا، خۇددى رۇسلارغا ئوخشاش سوزلەيدىكەن، بىرسى ئۆيلەنگەن ئىكەن، "مارجاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دېدى. "بالاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دېدى، "كوپمۇ دىسەم، "ئىككى" دېدى. شۇنداق ياخشى سوزلىشىپ كەتتۇق، ياخشى يىگىتلەر ئىكەن.

— ناھايىتى ياخشى، — دېدى نىكىتىن، — يالغۇز ئۇچراپ قالساڭ، ئۇچەي - باغرىڭنى چۇۋۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى.

— تاڭ ئېتىشقا ئاز قالدىمۇ دەيمەن، — دېدى پانوۋ.

— ھەئە، يۇلتۇزلار ئوچۇپتۇ، — دېدى ئاۋدېيېۋ ئولتۇرۇۋېتىپ.

ئەسكەرلەر يەنە جىمىپ قالدى.

— ئايغاقچىلار، تۇەنجاڭ بىلەن كورۇشكىلى بارىدىكەن، — دىدى پانوۋ ھەمرالىرىغا چۈشەندۇرۇپ.

— ۋورونتسوۋ كىنەز بىلەن كورۇشۇش ئىنتايىن زورۇر بولۇپ قالدى، مۇھىم ئىش بار ئىدى، — دىدى باتا.

— بولىدۇ، بولىدۇ، بىز باشلاپ بارايلى، — دىدى پانوۋ، ئاندىن ئاۋدېيېۋغا قاراپ ئېيتتى: — بونداريېنكو بىلەن ئىككىڭلار باشلاپ بېرىڭلار. نوۋەتچىگە ئوتكۇزۇپ بېرىپ سىلەر قايتىپ كېلىڭلار. ھېزى بولۇڭلار، ئالدىڭلارغا سېلىپ، ھوشيارلىق بىلەن ئېلىپ مېڭىڭلار. بۇ تاقىر باشلار چاققان كېلىدۇ.

— بۇ نىمە ئىش قىلىدۇ، — دىدى ئاۋدېيېۋ نەيزىلىك مىلتىغى بىلەن نەيزە سانچىش ھەركىتىنى كورسىتىپ، — شۇنداق بىر سانچىسام ھەممىسى جەھەننەمگە ئۇزايدۇ.

— ئولتۇرۇۋەتسەڭ، ئۇلارنىڭ نىمىسى قالىدۇ، — دىدى بونداريېنكو، — مېڭىشە، كەتتۇق!

ئىككى ئەسكەر بىلەن ئايغاقچىلارنىڭ ئاياق تىۋىشى بېسىلغاندا، پانوۋ بىلەن نىكىتىن ئوز ئورۇنلىرىغا قايتىپ باردى.

— ئۇلار نىمە قىلىپ كېچىدە كېلىپ يۇرىدۇ، — دىدى نىكىتىن.

— ئىشى بولغاچقا-دە، — دىدى پانوۋ، ئاندىن: — سوغ بولۇپ كەتتى، — دەپ جۇۋىسىنى ئېچىپ كىيىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى.

ئىككى سائەتتىن كېيىن ئاۋدېيېۋ بىلەن بونداريېنكو قايتىپ

ئۇدۇلدىكى چاچلىرى ياخىيىغان، چىرايى سولغۇن يىگىت پېتېربۇرگ داشۆسىنى پۈتتۈرگەن باكالاۋىر بولۇپ، ۋورونتسوۋا خانىم ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېرىدىن بولغان كىچىك ئوغلىنى ئوقۇتۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ئوقۇتقۇچى ئىدى. بۇلارغا قارشى ئويناۋاتقان ئىككى ئەپتىسەرنىڭ كەڭ يۈزلۈك، ئوڭچى قىزىل كەلگىنى گۇۋاردىيىدىن يوتكەپ كېلىنگەن لىيەنجاڭ پول- تاراتىسكى، تىك ئولتۇرغان، كېلىشكەن، تەمكىن كەلگىنى تۇۋەننىڭ فۇگگوەنى ئىدى. ئىگىز بويلۇق، قارا قاش، كوزلىرى چوڭ كەلگەن ساھىپجامال مارىيە ۋاسىلىيېۋنا پولتاراتىسكىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ قەرت ئوينىشىغا قاراپ ئولتۇراتتى. كەڭ كوينەكلىرى ئۇنىڭ پۇتلىرىغا تېگىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سوزى، قاراشلىرى، كۈلكىسى، ھەر بىر ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىۋاتقان ئەتىرە پۇراقلىرىدىن پولتاراتىسكى مەس بولۇپ، ئېسىنى يوقاتقان ئىدى ۋە شۇ تۇرقىدا ساھىپجامالنىڭ ئۆز يېنىدا ئىكەنلىكىدىن باشقا ھېچ نەرسىنى سەزمەيتتى. شۇڭا ئۇ قەرتتە ئارقا-ئارقىدىن خاتالىشىپ، شېرىكىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدى.

پولتاراتىسكى تۇزنى چۈشكەندە، فۇگگوەن:

— بولمىدى، بۇنداق ئوينىساق قاملاشمايدۇ! يەنە بىر تۇز زايا كەتتى، — دىدى قىزىرىپ.

پولتاراتىسكى خۇددى ئەمدى ئويغانغان كىشىدەك، يوغان، قاپ-قارا كوزلىرى بىلەن، نارازى بولۇۋاتقان فۇگگوەنگە ئەجەبلىنىپ قارىدى.

3

گەزەرمىلەر بىلەن ئەسكەر ھوجرىلىرىنىڭ دەرىزىلىرى قاپ ــ قاراڭغۇ، لېكىن قورغاندىكى ئەڭ ياخشى بىر ئۆينىڭ دەرىزىسى تېخىچە يوپ ــ يورۇق ئىدى. بۇ ئۆيدە كۇرىنسكى تۇەنىنىڭ تۇەنجاڭى، باش قوماندانىنىڭ ئوغلى، ياساۋۇل ئەمەلدار سېميون مىخايلوۋىچ ۋورونتسوۋ كىنەز تۇراتتى. ۋورونتسوۋ ئۆزىنىڭ ئايىلى، پېتېربۇرگنىڭ داڭلىق ساھىپجامالللىرىدىن بىرى بولغان مارىيە ۋاسىلىيېۋنا بىلەن بىللە تۇراتتى ۋە كاپكازدىكى مۇشۇ كىچىككىنە قورغاندا ھېچكىم كورۇپ باقمىغان راھەتتە ياشايتتى. ۋورونتسوۋغا بولۇپمۇ ئايىلىغا بۇ يەردىكى تۇرمۇش ئاددى، تولىمۇ جاپالىق تۇيۇلاتتى. يەرلىكلەر بولسا ئۇلارنىڭ بۇ ھەددىدىن زىيادە ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىغا ھەيران قالاتتى.

كېچە سائەت ئون ئىككى، ھەممە يېرىگە گىلەم سېلىنغان، دەرىزە پەردىلىرى چۈشۈرۈۋېتىلگەن ئازادە مېھمانخانىدا ئۆي ئىگىسى مېھمانلار بىلەن توت شام يېقىلغان يۇمۇلاق شىرەدە قەرت ئويناپ ئولتۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى يۇزى سوزۇنچاق، چاچلىرى ئاق سېرىق كەلگەن، ياساۋۇل ئەمەلدارلىق بەلگىسىنى تاقىغان بىرسى ئۆي ئىگىسى، تۇەنجاڭ ۋورونتسوۋ، ئۇنىڭ

قارشى ئۇينايدىغانلىغىغا خۇرسەن ئىدى. پولتاراتىسكى بولسا قوللىرىنى يېيىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

كىنەز مېھمانخانىغا قايتىپ كەلگەندە، ئويۇن ئاياقلىشاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇ ئىنتايىن خوشال كىرىپ كەلدى.

—مېنىڭ سىلەرگە قانداق مەسلىھەت بېرىدىغانلىغىمنى بىلەمسىلەر؟

—نىمە؟

—بىر رۇمكىدىن شامپانىسكى ئىچەيلى.

—مەن ھەرقاچان تەييار،—دىدى پولتاراتىسكى.

—ئۇنداق بولسا ئىنتايىن ياخشى،—دىدى فوگوەن.

—ۋاسىلى، ھاراق ئەكەل،—دىدى كىنەز.

—سىزنى نىمىگە چاقىرىپتۇ؟—دەپ سورىدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا.

—نوۋەتچىدىن باشقا يەنە ئىككى كىشى بار ئىكەن.

—كىم، نىمە دەيدۇ؟—دەپ سورىدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا ئالدىراپ.

—دىگىلى بولمايدۇ،—دىدى ۋورونتسوۋ مۈرىسىنى قىسىپ.

—دىگىلى بولمايدۇ،—دەپ مارىيە ۋاسىلىيېۋنا تەكرارلىدى ۋە:—خوپ، بىلىپ قالارمىز،—دىدى.

شامپانىسكى كەلتۈرۈلدى، مېھمانلار بىر رۇمكىدىن ئىچىشتىدە، ئويۇننى تۈگىتىپ، ھىساپلىشىپ، خوشلىششقا باشلىدى.

—ئەتە سىزنىڭ لېۋىنىڭىز جاڭگالغا ياغاچ كەسكىلى

— ئۇنى كەچۈرۈڭ، — دېدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا كۈلۈپ تۇرۇپ، ئاندىن پولتاراتىسكىگە قاراپ. — مەن سىزگە ئېيتمە-دىممۇ، — دەپ ئەسكەرتتى.

— سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىز زادىلا بۇ ئەمەس، — دېدى پولتا-راتىسكى كۈلۈپ.

— نېمىشقا ئۇ ئەمەس؟ — دەپ ئۇمۇ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسى پولتاراتىسكىنى شۇ قەدەر ھاياجانلاندۇرۇپ، شۇ قەدەر خوشال قىلدىكى، ئۇ قىزىرىپ كېتىپ، قەرتىنى ئېلىپلا شىلاشقا باشلىدى.

— سەن شىلمايسەن، — دېدى فۇگوەن زەردە بىلەن، ئاندىن ئۇ ياقۇت كوزلۇك ئۈزۈك سالغان ئاپپاق قوللىرى بىلەن قەرتنى تېزرەك تارقىتىپ تۈگىتىۋېتىشكە تىرىشقاندەك، ئىتتىك-ئىتتىك تارقىتىشقا باشلىدى.

شۇ ئەسنادا كىنەزنىڭ خىزمەتكارى مېھمانخانىغا كىرىپ كىنەزنى نوۋەتچىنىڭ بىر ئىشقا چاقىرغانلىقىنى ئېيتتى.

— جاناپلار، ئەپۇ قىلىڭلار، — دېدى كىنەز ئىنگلىزچە تەلەپپۇزدا، — مارىيە، سەن مېنىڭ ئورنۇمدا ئوينىغىن.

— رازىمۇ سىلەر؟ — دەپ سوراپ ئىگىز بويلۇق خانىم لىككىدە ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ يىپەك كوينىكى شىپىرلاپ، چىرايىدا بەختلىك ئاياللارغا خاس كۈلكە ئوينىدى.

— مەن ھەرقاچان رازىمەن، — دېدى فۇگوەن، ئۇ ھازىر پەقەت قەرت ئويناشنى بىلمەيدىغان كىنەز خانىم بىلەن قارىمۇ-

چوڭ بولغان ۋە تەربىيە كورگەن كىشى ھەربىردە نەچچە ئايلاپ بويتاق ياشىغاندىن كېيىن ئوزىنىڭ بۇرۇنقى تۇرمۇش مۇھىتىدەك شارائىتتا ياشاۋاتقان ئايالىنى يەنە كېلىپ مارىيەدەك كىنەز خانىمنى كورگەندە ئاندىن سۇرەلەيتتى.

ئۇ بىر ھەمرىيى بىلەن ياتىدىغان ياتاقتا كېلىپ، ئىشىكنى ئىتتەردى. لېكىن ئىشىك ئىلىقلىق ئىدى. قېقىپ باقتى، يەنە ئېچىلمىدى، ئۇ جۇدۇنى ئورلەپ، پۇتى ۋە قىلىچى بىلەن ئىشىكنى تاقىلداتتى. بىر كەمدە ئاياق تىۋىشى ئاڭلىنىپ، خىز-مەتچى—پولتاراتىسكىنىڭ ئوي خىزمەتچىسى ۋاۋىلو ئىلگەكنى ئالدى.

—نىمە دەپ ئىشىكنى ئىلىپ قويدۇڭ؟ كالۋا!

—ئىلىپ قويىمسام بولامدۇ، ئالكسي ۋلادىمىر...

—يەنە مەس بولۇۋالغىنىڭنى. ۋوي سېنى... پولتاراتىسكى ۋاۋىلونى ئۇرماقچى بولۇپ، پەيلىدىن ياندى.

—خەير، بۇدا ئوتكۈزۈۋېتەي، شام ياندۇر.

—مانا ھازىر.

ۋاۋىلونىڭ هاراق ئىچكىنى راست ئىدى. ئۇ لاۋازىماتچىغا نام بېرىش زىياپىتىدە ئىچكەن. ئۇ ئويگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوزىنىڭ هال-كۇنىنى لاۋازىماتچى ئىۋان ماكايىچنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئويغا چومدى. ئىۋان ماكايىچنىڭ تاپاۋىتى بار، ئويلۇك-ئوچاقلىق بولغان، بىر يىلدىن كېيىن ھەربى تۇرمۇشتىن پۇتۇنلەي قۇتۇلۇشى كوزگە كورۇنۇپ تۇراتتى.

بارامدۇ؟①

ــ ھەئە، مېنىڭ لېيەنىم بارىدۇ، قانــداق؟

ــ ئۇنداقتا ئەتە كۆرۈشىمىز، ــ دېــدى كىنەز سەل كۈلۈمسىرەپ.

ــ ناھايــتى ياخشى، ــ دېــدى پولتاراتىسكى. بىراق ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ سوزىنى چۈشەنمىدى، ئۇنىڭ ئەس-يادى مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ ئاپپاق، يوغان قولىدىن تۇتۇپ خوشلىشىۋېلىشتا ئىدى.

مارىيە ۋاسىلىيېۋنا ئادىتى بويىچە، پولتاراتىسكىنىڭ قوللىرىنى قاتتىق سىقىپلا قالماستىن، تېخى قاتتىق بىر سىلكىپ قويدى. ئۇ قەرت ئويىنىغاندا قەرتنى غىشتىن باشلاپ، خاتالاشقانلىغىنى پولتاراتىسكىنىڭ ئېسىگە سېلىپ، مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى. بۇ كۈلكىسى پولتاراتىسكىگە كوڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان، يېقىملىق، چوڭقۇر مەنىلىك بولۇپ تۇيۇلدى.

پولتاراتىسكى كوڭلى خوش ھالــدا ئويىگە قايتتى. بۇنــداق خوشاللىق پەيزىنى ئۇزىگە ئوخشاش ئاقسوڭەكلەر ئارىــسىدا

① شۇ چاغدىكى چار روسىيە ئەسكەرلىرى كاپكازدا شامىل بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، دۈشمەننىڭ جاڭگاللىدىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىە كورۇش ئۈچۈن "ياغاچ كېسىش سىياستى" نى قوللىنىپ، جاڭگاللىقلاردا كەڭ يول ئېچىپ، تەدرىجى ئىلگىرىلىگەن.

تىخونوۋ،-سائەت ئالتىدە ئاتلىنىمىز.

—ۋاۋىلو، — پولتاراتىسكى تووۇلدى، — ئېسىڭدە بولسۇن، مېنى ئەتە سائەت بەشتە ئويغىتىپ قوي.

—سىزنى قانداق ئويغىتىمەن، مېنى يەنە دۇمبالارسىز-مىكىن.

—ئويغات دېگەندىكىن ئويغات، ئۇقتۇڭمۇ؟

—خوپ.

ۋاۋىلو ئوتۇك بىلەن كىيىم-كېچەكنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى، پولتاراتىسكى كارۋاتتا يېتىپ، خۇش خۇي ھالدا بىر تال تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، شامنى پۇلەپ ئۇچۇرۇۋەتتى. قاراڭغۇدا مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ خۇش خۇي چىرايى ئۇنىڭ كوز ئالدىدا پەيدا بولدى.

ۋورونتسوۋ ئەر-خوتۇن ئىككىسىمۇ شۇ ھامانلا ئۇخلىمىدى. مېھمانلار كەتكەندىن كېيىن، مارىيە ۋاسىلىيېۋنا ئېرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ زەردە بىلەن مۇنداق دېدى:

—Eh bien, vous aller me dire ce que c'est?

—Mais, ma chère…

—Pas de 'ma chère'! C'est un émissaire, n'est-ce pas?

—Quand même je ne puis pas vous le dire.

—Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais

ۋاۋىلوچۇ، ئۇ كىچىگىدىن باشلاپلا يۇقۇرىغا، مۇنداقچە ئېيتقاندا، خوجايىنلارغا خىزمەتكارلىقتا ئىشلىنىغان، ئەمدى بولسا ئۇنىڭ يېشى قىرىقتىن ئاشتى، لېكىن تېخىچە ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغىنى يوق. تۇتامى يوق بۇ خوجايىن بىلەن ھەر ياقلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ كەلدى. تەلىيىگە، خوجايىن ياخشى كىشى بولغاچقا ئانچە كوپ ئۇرۇپ تىللىمايدۇ. لېكىن مۇشۇمۇ تۇرمۇش بولدىمۇ؟ "خوجايىن كاپكازدىن قايتقاندىن كېيىن سېنى ئازات قىلىمەن دەيدۇ، ئازات بولغاندىن كېيىن نەگە باراتتىم... ئېتىنىڭ كۈنىنى كورىدىغان گەپ." ۋاۋىلو ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، قاتتىق ئۇيقۇسى كەلگەندىن كېيىن، بىرسى كىرىپ ئۇنى-مۇنى ئوغرىلاپ چىقىپ كەتمىسۇن دەپ ئىشىكنى ئىلىپ قويۇپ، يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتكەن ئىدى.

پولتاراتىسكى ئۆيگە كىردى، بۇ يەردە ئۇنىڭ تىخونوۋ دىگەن بىر خىزمەتىدىشى ياتاتتى.

— قانداق، ئۇتتۇرۇۋەتتىڭمۇ نىمە؟ — دىدى تىخونوۋ ئويغىنىپ.

— ياق ئون يەتتە سوم ئۇتتۇم، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر بوتۇلكا شامپانىسكىنى قۇرۇتتۇق.

— يەنە مارىيە ۋاسىلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم دىگىنە؟

— دىمىسەڭمۇ، مارىيە ۋاسىلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم، — دىدى پولتاراتىسكى.

— ئورۇندىن تۇرۇش ۋاقتىمىز يېقىنلاپ قالدى، — دىدى

4

شامىلنىڭ قوغلاشقا ئەۋەتكەن مۇرىتلىرىدىن قېچىپ يۈرۈپ، ئۈچ كۈندىن بۇيان كوز يۇممىغان هاجى مۇرات سادو ئۆزىگە تېچ ئۇيقۇ تىلەپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن دەرھال ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئۆي ئىگىسى قويۇپ بەرگەن ماموق ياستۇقتا قول-لىرىنى بېشىغا قويۇپ، يېشىنمەيلا ياتقان، جەينىگى ياستۇققا پېتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سەل نېرىراقتا — تام تۈۋىدە ئېلدار ياتقان ئىدى. ئۇ پۇت-قوللىرىنى كېرىپ، ئوڭدا ياتاتتى، ئۇنىڭ ئاق چىركەسكىسى ئۇستىدىن قارا ئوقدان ئېسىۋالغان مەيدىسى ياستۇقتىن قېڭغىيىپ چۈشۈپ كەتكەن، يېڭى چۈشۈ-رۈلگەن كوپ-كوك بېشىدىن ئىگىز كورۈنەتتى. ئانچە-مۇنچە ساقال-بۇرۇت چىققان كالپۇكلىرى بىر نەرسە ئىچىۋاتقان كىچىك بالىنىڭكىدەك بىر ئېچىلىپ، بىر يۇمۇلاتتى. ئۇمۇ هاجى مۇراتقا ئوخشاش، يېشىنمەي ياتقان ئىدى، بېلىدە تاپانچا بىلەن خەن-جىرى بار ئىدى. ئوچاقتىكى ئوتۇن كويۇپ بولغان، ئوچاق بېشىدىكى چىراق پىلىلداپ يېنىپ تۇراتتى.

تۈن يېرىمى بولغاندا، مېھمانخانىنىڭ ئىشىگى غىچىرلاپ ئېچىلدى. هاجى مۇرات دەرھال ئويغىنىپ، تاپانچىسىنى قولىغا

vous le dire!

— Vous?①

—ھاجى مۇرات؟ شۇنداقمۇ؟—دېدى خانىم، ئۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ھاجى مۇرات بىلەن سوھبەت بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدى، شۇڭا ئۇ بۇ يەرگە كەلگەن كىشىنى ھاجى مۇرات دەپ ئويلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ ياق دېيەلمىدى. لېكىن ئۇ كەلگەن كىشىنىڭ ھاجى مۇرات ئەمەس، ھاجى مۇراتنىڭ ياغاچ كېسىدىغان يەردە ئەتە ئۆزى بىلەن كورۇشىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ كەلگەن ئاي-غاقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خوتۇنىنىڭ كوڭلىنى تىندۇردى.

قورغاندا مەنىسىز ياشاپ كەلگەن بۇ ياش ئەر-خوتۇن بۇ ئىشقا ئىنتايىن خوشال بولدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاتىسى ئاڭلىسا چېچىگى چاي بولۇپ كېتىدىغانلىقى توغرىلىق سوزلىشىپ، سائەت ئىككى بولغاندا يېتىپ ئۇخلىدى.

---

① فرانسۇزچە: — ھە، ئېيتىڭا، نىمە ئىش ئۇ؟

— بىراق، جېنىم...

— نىمە، "جېنىم"! ئۇنىڭ ئايغاقچى ئىكەنلىكى ئوپ-ئوچۇق تۇرمامدۇ؟

— شۇنداق بولسىمۇ، مەن سىزگە ئېيتىپ بېرەلمەيمەن.

— ئېيتىپ بېرەلمەمسىز؟ ئۇنداق بولسا مەن سىزگە ئېيتاي!

— سىز؟

جىمىرلايتتى، قاراڭغۇدا ئۆيلەرنىڭ ئوگزىلىرى، كەنتتىكى ھەممىدىن ئېگىز، پەشتاقلىق مېچىت كورۇنۇپ تۇراتتى. مېچىتتىن گودۇڭ-گودۇڭ ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات بىر قولى بىلەن مىلتىغىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئۈزەڭگىگە ئېلىپ، بىر ئىرغىپلا ئاتقا مىنىۋالدى.

— خۇدايىمغا ئامانەت، — دېدى ئۇ ئۆي ئىگىسىگە ئوڭ پۇتىنىمۇ ئۈزەڭگىگە سېپىۋېتىپ، ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان بالىنى قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن بوش نوقۇپ قويىدى، بالا ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ئات قانداق مېڭىشنى ئۆزى بىلگەندەك، تار كوچىدىن چوڭ يولغا قاراپ چاپتى. ئېلدارنىڭ ئېتىمۇ كەينىدىن ماڭدى. جۇۋا كىيگەن سادو ئىككى قولىنى پۇلاڭلىتىپ، تار كوچىدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر دەم ئۇ ياققا، بىر دەم بۇ ياققا يۈگرۈپ كېلەتتى. كوچىنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە، يولنى كېسىپ ئوتكەن بىر كولەڭگە كورۇندى، ئارقىدىن يەنە بىرسى پەيدا بولدى.

— توختا، سەنلەر كىم؟ جىم تۇرۇش! — دەپ توۋلىدى بىرسى، بىرنەچچە ئادەم يولنى توستى.

ھاجى مۇرات توختىماي، يېنىدىن تاپانچىسىنى ئېلىپ، ئۇدۇل شۇلارغا قاراپ ئات سالدى، يولدا تۇرغانلار ئۆزىنى چەتكە ئالدى، ھاجى مۇرات ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماي، چوڭ يول بىلەن ئۇچقاندەك يۈرۈپ كەتتى. كەينىدىن ئېلدارمۇ ئېتىنى چاپتى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىككى پاي ئوق ئېتىلدى، ئوق ھېچقايسىسىغا تەگمەي، ھاۋادا ۋىڭىلداپ ئوتۇپ كەتتى. ھاجى مۇرات

ئالدى. سادو ئاستا مېڭىپ كىرىپ كەلدى.
— نىمە ئىش. — دەپ سورىدى ھاجى مۇرات ئۇخلىمىغاندەك سەگەكلىك بىلەن.
— ئويلىنىش كېرەك، — دېدى سادو ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، — سېنىڭ كەلگىنىڭنى بىر ئايال ئوگزىدە تۇرۇپ كورۇپ قېلىپ ئېرىگە ئېيتقان ئىكەن، ھازىر پۈتۈن مەھەللە بىلىپ كېتىپتۇ. ھېلى خوشنامنىڭ خوتۇنى مېنىڭ خوتۇ-نۇمغا قېرىلارنىڭ سېنى تۇتماقچى بولۇپ مەچىت يېنىغا توپلىنى-ۋاتقانلىقىنى ئېيتىپتۇ.
— ئۇنداقتا، كېتىش كېرەك، — دېدى ھاجى مۇرات.
— ئاتنى جابدۇپ قويدۇق، — دېدى-دە، سادو ئويدىن چىقىپ كەتتى.
— ئېلدار، — دېدى ھاجى مۇرات پەس ئاۋاز بىلەن. ئېلدار ئوزىنىڭ ئىسمىنى، مۇھىمى، پىرى-ئۇستازىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭ-لاپ، چەبدەسلىك بىلەن لىككىدە ئورنىدىن قوپۇپ، پاپىقىنى تۈزىدى. ھاجى مۇرات قورالىنى ئېسىپ، بۇركىسىنى يېپىندى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى. ئىككىيلەن ئاستا ئويدىن چىقىپ، لەمپىنىڭ ئاستىغا كەلدى. ھېلىقى قارا كوز بالا ئاتلارنى ئەكەل-دى. كوچىدا ئاتنىڭ تىۋىشى ئاڭلىنىشى بىلەن خوشنا ئويىنىڭ ئىشىگىدىن بىرسى بېشىنى چىقاردى. يەنە بىرەيلەن ياغاچ كەشنى تاراقلىتىپ دوڭدىكى مەچىتكە قاراپ يۈگرەپ كەتتى.
ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. قاپ-قاراڭغۇ ئاسماندا يۇلتۇزلار

بىر-ئىككى ئېغىز سۆز قىلماقچى بولۇشتى. ھاجى مۇرات بىر پاي ئوق بىلەن جاۋاپ بېرىپ، ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى توختاتقاندا، جاڭگالدىكى سۇنىڭ شاقىرىشى، ھۇقۇشنىڭ تۇرۇپ-تۇرۇپ ھۇۋلىشى تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلانغاندىن باشقا، قوغلىغۇچىلارنىڭ ئاۋازىمۇ، خورازلارنىڭ چىللىشىمۇ ئاڭلانمىدى. ئالدى تەرەپتە كۆرۈنگەن جاڭگال ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئۇنى ساقلاپ تۇرماقچى بولغان جاي ئىدى. ھاجى مۇرات جاڭگاللىغا يېقىن كېلىپ توختاپ، ئېغىر بىر تىنىۋالغاندىن كېيىن بىر ئىسقىرتتى-دە، ئاندىن ئەتراپقا قۇلاق سالدى. بىر دەمدىن كېيىن جاڭگالدىن ئاشۇنداق ئىسقىرتقان ئاۋاز ئاڭلاندى. ھاجى مۇرات چوڭ يولدىن چىقىپ، جاڭگاللىغا كىردى. يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، جاڭگاللىقنىڭ ئارىسىدا گۇلخان، گۇلخان چۆرىسىدە ئادەملەرنىڭ كۆلەڭگىسى، گۇلخان يورۇغىدا يېرىمى يورۇپ تۇرغان پۇتى چۇشەپ قويۇلغان ۋە ئېگەرلەنگەن ئات كۆرۈندى.

گۇلخان يېنىدىكىلەردىن بىرسى ئىتتىك قوپۇپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئېلىپ، ئۆزەڭگىسىنى تۇتتى. بۇ ھاجى مۇراتنىڭ قول بېرىشكەن ئىنىسى، ئۇنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاۋارىيە يىگىتى خەنەفى ئىدى.

— ئوتنى ئۆچۈرۈڭلار، — دېدى ھاجى مۇرات ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

شۇ تېزلىك بىلەن ئۈچ يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، ھاسىرىغان ئېتىنى ئاستىلىتىپ، ئەتراپقا قۇلاق سالدى. ئالدىدىكى سايدا تاغ سۈيى شاقىراپ ئېقىۋاتاتتى. كەينىدىكى كەنتتىن خورازلار-نىڭ چىللىشى ئاڭلىناتتى. بۇ ئاۋازلارنىڭ ئىچىدىن بارغانسېرى يېقىنلىشىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭى ئاڭلىناتتى. ھاجى مۇرات ئېتىنى دىۋىتىپ، ئۇتتۇراھال تېزلىكتە يۈرۈپ كەتتى.

ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ھاجى مۇراتقا تېزلا يېتىشىۋالدى. بۇ يىگىرمە نەچچە ئاتلىقنىڭ ھەممىسى ھېلىقى كەنتنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلار ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىنى توسماقچى ئىدى، ياكى ھېچ بولمىغاندا، شامىلنىڭ ئالدىدا تىل قىسىنچىلىقىغا قالماسلىق ئۈچۈن ئۇنى توسماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ، قاراڭغۇدا ھەممىسى كۆرۈنگەندە، ھاجى مۇرات ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاپ، ئادىتى بويىچە سول قولى بىلەن تاپانچا قېپىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولى بىلەن تاپانچىنى ئالدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى.

— سىلەر نىمە قىلماقچى؟ — دەپ توۋلىدى ھاجى مۇرات، — مېنى تۇتماقچىما؟ قېنى، تۇتۇڭلار ئەمىسە! — ئۇ قولىنى كۆتەردى. كەلگەنلەر توختاپ جىم تۇرۇشتى.

ھاجى مۇرات تاپانچىنى تۇتقان پېتى جىلغىغا چۈشۈپ كەتتى. قوغلىغۇچىلار يىراقتىن ئەگىشىپ كەلدى. ھاجى مۇرات جىلغىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتكەندە، قوغلاپ كەلگەنلەر ئۇنىڭغا ۋاقىراپ،

قالغانلىقىنى بايقىدى ۋە ھەمزەلى دائىم خۇرجۇنغا سېلىپ يۈرىدىغان چوگۈننى ئېلىپ بۆركىنى يېپىنىپ، سۇنىڭ بويىغا تاھارەت ئېلىشقا كەتتى.

ھاجى مۇرات ئايىغىنى سېلىپ تاھارەت ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، بۆركنى جەينىماز قىلىپ، قىبلىگە قاراپ ناماز ئوقۇشقا باشلىدى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن بۆرۈنقى ئورنىغا كەلدى، بۇ يەردە بىر خۇرجۇن تۇراتتى. ئۇ بۆركىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، جەينىكى بىلەن تىزىغا تايىنىپ، بېشىنى سېلىپ ئويغا چومدى.

ھاجى مۇرات ئۆزىنىڭ تەلىيىگە ئىشىنەتتى. بىرەر ئىشنى باشلىماقچى بولغاندا، ئىشى ئوڭدىن كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى، دىمىسىمۇ، ئىشى ھەمىشە ئوڭدىن كېلەتتى. ئاندا-ساندا يۈز بېرىپ قالغان تاسادىپىلىقلارنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق ھەربى تۇرمۇشى ئەنە شۇنداق ئۆتتى. شۇڭا ئۇ ھازىرمۇ بۆرۈنقىدەك ئىشەنچتە ئىدى. ئۇ ۋورونتسوۋ ئۆزىگە بېرىدىغان قوشۇننى باشلاپ شامىل بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ، ئەنتىنى ئېلىشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن چارپادىشانىڭ مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى، شۇنداق قىلىپ ئاۋارىيىگىلا① ئەمەس، پۈتۈن چېچىنىلەرگىمۇ ھوكۇمرانلىق قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، تۈيمايلا ئۇخلاپ قالدى.

---

① ئاۋارىيە — 14 - ئەسىردە تاغلىق داغىستاندا ئۆتكەن بىر خانلىق.

ئۇلار گۈلخاننى چۆۋۈپ، كويۇۋاتقان چۇچۇلىلارنى دەسسەپ ئۇچۇرۇشقا باشلىدى.
— باتا بۇ يەرگە كەلدىمۇ؟ — دەپ سورىدى ھاجى مۇرات يەرگە سىلىپ قويۇلغان بۆركىگە يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ.
— كەلدى، خان مەغەم بىلەن كەتكىنىگىمۇ خېلى بولدى.
— قايسى يول بىلەن كەتتى؟
— ماۋۇ يول بىلەن، — خەنەفى ھاجى مۇرات كەلگەن يولنىڭ قارشى تەرىپىنى كورسىتىپ جاۋاپ بەردى.
— يارايدۇ، — دىدى ھاجى مۇرات تاپانچىسىنى ئېلىپ ئوق بېسىپ، — ئاگاھ بولۇش كېرەك، مېنى قوغلاۋاتقان ئادەم بار. — ئۇ بۇ سوزنى ھىلىقى ئوتنى دەسسەپ ئوچۇرگەن ئادەمگە ئېيتتى.
بۇ ئادەم ھەمزەلى ئىسىملىك چېچەن ئىدى. ھەمزەلى بۆركا ئۇستىدىكى مىلتىقنى ئېلىپ، ئۇندىمەستىن جاڭگالنىڭ ھاجى مۇرات كەلگەن تەرىپىدىكى بوشلۇقنىڭ چېتىگە باردى. ئېلدار ئاتتىن چۈشۈپ، ئۇزىنىڭ ئېتى بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ئېتىنى دەرەخقە قاڭتۇرۇپ قويدى؛ ئاندىن ئۇمۇ ھەمزەلىگە ئوخشاش مىلتىقنى ئېلىپ، جاڭگالنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە باردى. ئوت ئوچۇرۇلگەن بولسىمۇ، ئەتراپ بۇرۇنقىدەك قاپ-قاراڭغۇ ئەمەس ئىدى. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار خىرە-شىرە چاقنايتتى.
ھاجى مۇرات يۇلتۇزغا قاراپ، ھۈكەرنىڭ تىكلەشكەنلىگىنى كورۇپ، يېرىم كېچىدىن ئاشقانلىغىنى، بامدات نامىزىغا ئاز

هاجى مۇرات ئۆزىنىڭ رۇسلارغا ئەل بولىدىغانلىغى توغرىلىق ۋورونتسوۋنىڭ نىملەرنى دىگەنلىگىنى ئىنچىكىلەپ سورىدى. خان مەغەم بىلەن باتا ئىككىلىسى كىنەزنىڭ هاجى مۇراتنى مېهماندەك كۈتۈۋېلىپ، كۆڭلىدىكىدەك ئىش قىلىمەن دەپ ۋەدە بەرگەنلىگىنى ئېيتتى. هاجى مۇرات يول توغرىلىق سورىدى. خان مەغەم ئۆزىنىڭ يولنى ئوبدان بىلىدىغانلىغىنى، ئۇدۇل شۇ يەرگە باشلاپ بارالايدىغانلىغىنى ئېيتىپ ئىشەندۈرگەندىن كېيىن، هاجى مۇرات ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، باتاغا ئۈچ سوم بەردى. ئاندىن خۇرجۇندىن ئۆزىنىڭ ئالتۇن يالاتقان قورالىنى ۋە سەللە ئوراقلىق پاپىغىنى ئالدۇردى، رۇسلارنىڭ ئالدىغا سالاپەتلىك بېرىش ئۈچۈن مۇرىتلىرىغا ھەممە نەرسىنى تازىلاشنى بۇيرۇدى. كىشىلەر قورال-ياراق، ئىگەر-جابدۇقلارنى سۈرتۈپ تازىلاپ بولغىچە يۇلتۇزلار ئۆچۈپ، يورۇق چۈشۈپ، تاڭ شامىلى چىقىشقا باشلىدى.

5

تاڭ قاراڭغۇسىدا، پولتاراتىسكىنىڭ باشچىلىغىدىكى ئىككى لىيەن پالتىلىرىنى ئېلىپ، شاھگىرىن قورغىنىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىققا چىقتى، ئۇلار بۇ يەرگە تارقىلىپ، تاڭ يورۇش بىلەنلا

ئۇ چۈش كوردى، چۈشدە ئۇ قېرىنداشلىرى بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دەپ توۋلىشىپ، شاملىغا قارشى ئاتاكىغا ئوتۇپ، شاملنى خوتۇنى بىلەن توتقۇن قىلدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ دات-پەريادىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. ئەسلىدە چىلبورىلەرنىڭ ھۇۋلىشى، غىڭشىپ ئىڭراشلىرى ئۇنىڭغا "لائىلاھە" دەپ ئوقۇلغان تەكبىر، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دىگەن قىقاس-چۇقان، شاملنىڭ خوتۇنىنىڭ يىغا-زارىسى بولۇپ ئاڭلىنىپ، ئۇنى ئويغىتىۋەتكەن ئىدى. ھاجى مۇرات بېشىنى كوتىرىپ، دەرەخ ئارىسىدىن ئاقىرىشقا باشلىغان شەرق تەرەپكە قاراپ، ئوزىدىن نېرىدا ئولتۇرغان مۇرىدىدىن خان مەغەمنى سورىدى. ھاجى مۇرات خان مەغەمنىڭ تېخىچە كەلمىگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بېشىنى سېلىپ ئۇخلاشقا باشلىدى.

ئۇ ئەلچىلىككە بېرىپ قايتقان باتا بىلەن خان مەغەمنىڭ خوشال ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. خان مەغەم دەرھال ھاجى مۇراتنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوزىنى قانداق قارشى ئېلىپ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بارغانلىغىنى، كىنەز بىلەن قانداق سوزلەشكەنلىگىنى، كىنەزنىڭ قانداق خوشال بولۇپ، ئەتە ئەتىگەندە مىچىك دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى شالىنىسكى ئوتلىغىدا — رۇسلار ياغاچ كېسىدىغان يەردە ئۇچرىشىشقا ماقۇل بولغانلىغىنى ئېيتتى. باتا ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ، ئوزىنىڭ بىلگەنلىرىنى پات-پات قىستۇرۇپ تۇردى.

پولتاراتىسكى قانغۇدەك ئۇخلىمىغىنىغا قارىماي، ئۇنتايىن روھ-لۇق، خوشال، غەم-غۇسسىسىز ۋە خۇش خۇي ئىدى، ئۇ خەۋپلىك يەردە، ئەسكەرلەر بىلەن خىزمەتداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ھەمىشە مۇشۇنداق يۈرەتتى.

ئەپتىسەرلەر يېقىنقى يېڭىلىق-گېنېرال سلېپتسوۋنىڭ① ئۆلۈمى توغرىلىق قىزىق پاراڭلىشىۋاتاتتى. ھېچكىممۇ بۇ ئۆلۈمنى ھاياتنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيتى-ھاياتنىڭ تۈگىشى ۋە ئۇنىڭ كەلگەن يېرىگە قايتىشى دەپ ئەمەس، بەلكى قولىدىكى قى-لىچى بىلەن تاغلىقلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جان-جەھلى بىلەن چاپقان ئەپتىسەرنىڭ مەرتلىكى دەپ قارايتتى.

شۇ چاغلاردا كاپكازدا بولغان ئۇرۇشتا دائىم كىشىلەر تەسەۋۋۇر قىلىپ ۋە تەسۋىرلەپ كەلگەن ئۇنداق قىلىچ بىلەن تىغمۇ-تىغ ئېلىشىشنىڭ ھېچقاچان ۋە ھېچيەردە بولمىغانلىقىنى ھەممەيلەن بولۇپمۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەپتىسەرلەر بىلەتتى ۋە بىلىشكە قادىر ئىدى (ئەگەر بۇ بولغان دېيىلسە، قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن قاچقۇنلارنى ئۆلتۈرۈشلا بولغان).شۇنداق بولسىمۇ، ئەپتىسەرلەر بۇ تەسەۋۋۇردىكى تىغمۇ-تىغ ئېلىشىشنى راست دەپ قارايتتى ۋە بۇنىڭدىن مەغرۇرلىناتتى، شاتلىناتتى، مۇشۇنداق ھىسسىيات

---

① سلېپتسوۋ (1815 — 1851) كازاك جۇنتۇەننىڭ تۇەنجاڭى. كېتىسكى تاغلىرى ئارىسىدا شامىل بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

ياغاچ كېسىشكە كىرىشىپ كەتتى. سائەت سەككىزگە يېقىنلاشقان-دا، چاراسلاپ كويۇۋاتقان ھول شاخلاردىن چىققان قويۇق ئىس ئەتىگەنلىك تۇمان بىلەن ئارىلىشىپ كوتىرىلىشكە باشلىدى. شۇگىنچە بەش قەدەم نېرىدا بولسىمۇ بىر بىرىنىڭ ئاۋازىنىلا ئاڭلاپ ئۇزىنى كورەلمىگەن ياغاچ كەسكۇچىلەر ئەمدى گۇلخان-لارنى ۋە كېسىلگەن ياغاچلار بىلەن تولغان جاڭگال يولىنىمۇ ئېنىق كورۇشكە باشلىدى. كۇن تۇمان ئارىسىدىن تۇرۇپ نۇرلۇق مەرۋايىتتەك كورۇنۇپ قويۇپ، تۇرۇپ موكۇۋالاتتى. يولدىن سەل چەتتىكى چىمەنلىكتە بىرنەچچە ئەپىتسەر دۇمباقنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. بۇنىڭ ئارىسىدا پولتاراتىسكى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچى ئەپىتسىرى تىخونوۋ، ئۇچىنچى لىيەنىنىڭ ئىككى ئەپىتسىرى ھەم بۇرۇن ئاتلىق گۇۋاردىيە ئەپىتسىرى بولۇپ، كېيىن بىرسى بىلەن دۇئېلغا چىققانلىغى ئۇچۇن دەرىجىسى چۇشۇرۇلگەن، پولتاراتىسكىنىڭ پاژىسكى كورپۇسىدا① بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى فېرېزى دىگەن بارونمۇ بار ئىدى. دۇمباقنىڭ ئەتراپىدا سوغاق سەيلەرنى ئورىغان قەغەزلەر، تاماكا قالدۇقلىرى، قۇرۇق ھاراق بوتۇلكىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ئەپىتسەرلەر ۋوتكا ئېچىپ بولۇپ، ئەمدى تاماق يىگەچ پىۋا ئېچە-ۋاتاتتى. بىر دۇمباقچى سەككىزىنچى بوتۇلكىنىڭ ئاغزىنى ئاچتى.

---

① بۇ — چار روسىيە دەۋرىدە ئاقسوڭەكلەر پەرزەنتى ئۇچۇن ئېچىلغان باللار ھەربى مەكتىۋى.

ئالدىدىكى جاڭگاللىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتا ئىدى.
شامال جاڭگال تەرەپكە قاراپ چىقماقتا ئىدى. بۇ چاغدا سايىنىڭ
تۆۋەن تەرىپىلا ئەمەس، بەلكى سايىنىڭ ئۇ قېتىمۇ ئېنىق
كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

پولتاراتسكى تارقاق ئەسكەرلەر سىپىگە يېتىپ كەلگەندە، تۇمان
كەينىدىن كۈن كۆرۈندى. سايىنىڭ ئۇ قېتىدا، يۈز قەدەمچە
نېرىدىكى كىچىككىنە ئورمانلىق يېنىدا بىر نەچچە ئاتلىق
كۆرۈندى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى قوغلاپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭ
رۇسلارغا قانداق ئۆتۈشنى پايلاپ يۈرگەن چېچېنلەر ئىدى.
ئۇلارنىڭ بىرى ئەسكەرلەر سىپىگە ئوق ئاتتى. بىر نەچچە
ئەسكەر ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقاردى. چېچېنلەر كەينىگە
چېكىنگەندە ئېتىشىش توختىدى. بىراق پولتاراتسكى بىرلىيەن
ئادىمىنى باشلاپ يېتىپ كېلىپ، ئېتىشقا بۇيرۇق قىلدى، كوماندا
بېرىلىشى بىلەن پۈتۈن سەپ بويىچە ئوقلار كوكۇللۇك، كۈچلۈك
پارتلاپ، ئىس-تۈتەك تارقىلىشقا باشلىدى. ئەسكەرلەر خوشال-
لىق بىلەن مىلتىقلىرىنى دەرھال ئوقلاپ، ئارقا-ئارقىدىن ئاتتى.
چېچېنلەرمۇ بوش كەلمەي، ئالدىغا چىقىپ، ئەسكەرلەرگە ئارقا-
ئارقىدىن بىرنەچچە پاي ئوق ئاتتى. بىر ئەسكەرگە ئوق تېگىپ
يارىدار بولدى. بۇ ھىلىقى ئىككى چېچېننى قورغانغا باشلاپ
بارغان ئاۋدېيېۋ ئىدى. دوستلىرى يېنىغا كەلگەندە، ئۇ ئىككى
قولى بىلەن قوسىقىدىكى يارىسىنى تۇتۇپ، دۈم يېتىپ
تولغىنىۋاتاتتى.

بىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەردانە قىياپەتتە، بەزىلىرى
بۇنىڭ ئەكسىچە تارتىنچاق قىياپەتتە دۇمباق يېنىدا ئولتۇرۇپ
تاماكا چېكىشەتتى، هاراق ئىچىشەتتى ۋە كۈلۈشەتتى، سىلىپىت-
سوۋقا كەلگەن ئولۇمنىڭ قاچانلا بولمىسۇن ئۆز باشلىرىغا كېلى-
دىغانلىغىدىن ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. خۇددى ئۇلارنىڭ
كۈتكىنىنى ئىسپاتلىغاندەك، ئۇلار تازا قىزىق پاراڭلىشىۋاتقاندا،
يولنىڭ سول تەرىپىدىن بىردىنلا قۇلاقنى يارغۇدەك كۈچلۈك
مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئوق تۇمانلىق هاۋادا كوڭۈللۈك
ۋىژىلداپ ئۆتۈپ، تارس قىلىپ بىر دەرەخقە تەگدى. ئەسكەر-
لەرنىڭ بىرنەچچە پاي ئوقى دۈشمەننىڭ ئېتىشلىرىغا كۈچلۈك
ۋە ياڭراق جاۋاپ بەردى.

— ئەنە، — دەپ ۋاقىرىۋەتتى پولتاراتىسكى خوشاللىق
بىلەن، — بۇنىسى تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە كەلگىنى، ۋوي،
كوستە ئۇكا، — ئۇ فېرىزىگە دىدى، — سېنىڭ تەلىيىڭ كەلدى،
لىيەنىڭگە بارغىن، بىز هازىر راسا بىر هۇجۇمغا ئۆتەيلى! كارا-
مىتىمىزنى بىر كۆرسىتەيلى.

هىلىقى دەرىجىسى چۈشۈرۈلگەن بارون سەكرەپ قوپتى-
دە، ئىس-تۈتەك كۆتىرىلگەن تەرەپتىكى لىيەنىنىڭ يېنىغا ئىتتىك
يۈرۈپ كەتتى. كىشلەر پولتاراتىسكىغا كىچىككىنە كاباردا ئې-
تىنى ئەكېلىپ بەردى، ئۇ ئېتىغا مىنىپ، ئادەملىرىنى تىزىپ،
مىلتىق ئاۋازى چىققان تەرەپكە — تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە
قاراپ كەتتى. تارقاق ئەسكەرلەر سېپى تاقىر قىيپاش سايىنىڭ

ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇپ، يەنە يېتىپ قالدى. كىشىلەر جۇۋۇلىرىنى سېلىپ، ئاۋدېيېۋنى ياتقۇزدى.

— جاناپلىرى، تۇەنجاڭ كەلدى، — دىدى بىر پەيجاڭ پولتاراتىسكىغا.

— ھە، ياخشى، بۇنىڭغا سەن قارا، — دىدى پولتاراتىسكى ۋە قامچىسىنى بىر سىلكىدى-دە، ئېتىنى چاپتۇرۇپ ۋورونتسوۋنىڭ ئالدىغا كەتتى.

ۋورونتسوۋ ئەنگلىيىنىڭ نەسىللىك جەرەن ئايغىرىغا مىنىپ، تۇەنىنىڭ فۇگۇەنىنى، كازاكلار بىلەن چېچېن تەرجىمانىنى ئەگەشتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

— بۇ يەردە بىر ئىش بولدىما؟ — دەپ سورىدى ئۇ پولتاراتىسكىدىن.

— بايا بىر توپ ئادەم كېلىپ، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە ھۇجۇم قىلدى، — دىدى پولتاراتىسكى جاۋاپ بېرىپ.

— ھە، بۇنى ئۆزەڭلار كەلتۈرۈپ چىقارغان.

— مەن ئەمەس، كىنەز، ئۇلار ئۆزلىرى شۇنداق قىلدى، — دىدى پولتاراتىسكى كۈلۈمسىرەپ.

— ئاڭلىسام، بىر ئەسكەر يارىدار بوپتۇغۇ؟

— شۇنداق، بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇق. ناھايىتى ئوبدان ئەسكەر ئىدى.

— يارىسى ئېغىرمۇ؟

— شۇنداقتەك قىلىدۇ، قوسىغى يارىلىنىپتۇ.

— ئۇ مىلتىقنى ئوقلاي دەپ تۇرۇشىغا تاراقىقىدا قىلىپ قالدى، — دىدى ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرغان ئەسكەر، — قارىسام، مىلتىقنى تاشلىۋېتىپتۇ.

ئاۋدېيېۋ پولتاراتىسكىنىڭ ليەنىدىن ئىدى. پولتاراتىسكى بىر توپ ئەسكەرنىڭ بىر يەرگە ئولۇشۇۋالغانلىقىنى كورۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى.

— ئۇكا، قانداقراق؟ قەيېرىڭ يارىلاندى؟ — دىدى ئۇ.

ئاۋدېيېۋ جاۋاپ بەرمىدى.

— جاناپلىرى، ئۇ، مىلتىقنى ئوقلاي دەپ تۇرۇۋىدى، — دىدى ئاۋدېيېۋ بىلەن بىللە تۇرغان ھىلىقى ئەسكەر، — تاراققىدا قىلىپ قالدى، قارىسام، ئۇ مىلتىقنى تاشلىۋېتىپتۇ.

پولتاراتىسكى "چوك" قىلىپ تامىقىنى چەكتى ۋە:

— ئاۋدېيېۋ، قانداق، ئاغرىۋاتامدۇ؟ — دىدى.

— ئاغرىشىغۇ ئاغرىمىدى، ئەمما ماڭالمايمەن. جاناپلىرى، ماڭا ئازراق ھاراق بېرىلسە.

ۋوتكا — كاپكازدا ئەسكەرلەر ئىچىدىغان ئىسپىرت — ئېلىپ كېلىندى. پانوۋ جىددى يوسۇندا تەرىنى تۇرۇپ، ئىسپىرتنى قاچىغا قۇيۇپ ئاۋدېيېۋنىڭ ئاغزىغا تۇتتى، ئاۋدېيېۋ ئىچىشكە باشلىدى، ئەمما شۇ زامات يەنە قولى بىلەن قاچىنى ئىتتىرىپ دىدى:

— ئىچەلمىگۈدەكمەن، ئوزەڭ ئىچ.

پانوۋ ئىسپىرتنى ئوزى ئىچىپ توگىتىۋەتتى. ئاۋدېيېۋ

پولتاراتىسكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا تاتارچە بىرنىمىلەرنى دېدى. پولتاراتىسكى چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قوللىرىنى كېرىپ، ئۇقمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە پىسىڭگىدە كۈلۈپ قويدى. ھاجى مۇراتمۇ كۈلۈپ قويدى. بۇ بالىلارچە سەمىمى كۈلۈمسىرەش پولتاراتىسكىنى ھەيران قالدۇردى. پولتاراتىسكى بۇ قورقۇنچلۇق تاغلىقنى مۇنداق دەپ ئويلىمىغان ئىدى. ئۇ ھاجى مۇراتنى تەرى سورۇن، رەھىمسىز، يات بىر كىشى ھىساپلايتتى، ھازىر بولسا ئۇنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئاددى، شۇنداق سەمىمى كۈلۈمسىرەيدىغان، يات ئەمەس، بەلكى يېقىن دوستىدەك بىر كىشى تۇراتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر ئالاھىدىلىك بار ئىدى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ كىشىلەرگە زەڭ قويۇپ مۇلايىمغىنا قارايدىغان ئۆتكۈر، يوغان كوزلىرى ئىدى.

ھاجى مۇراتنىڭ توت ھەمرىيى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇنۇگۈن ئاخشام ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا بارغان خان مەغەمىمۇ بار ئىدى. ئۇ يۇمۇلاق يۈزلۈك، مەگزى قىزىل، بادام قاپاق، كوزلىرى قاپقارا، چىراي-تۇرقىدىن كۈلكە يېغىپ تۇرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە بىرسى پاكىنەك، قوشۇما قاشلىق، چاچلىرى قويۇق كىشى بولۇپ، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن ئىگىلىك ئىشلىرىغا قارايدىغان تاۋلىن① خەنەفى ئىدى. ئۇ ئىچكىلىق

---

① تاۋلىن — داغىستاننىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى.

— سىز مېنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىمنى بىلەمسىز؟ — دەپ سورىدى ۋورونتسوۋ.

— بىلمەيمەن.

— راستلا بىلمەمسىز؟

— ھەئە.

— ھاجى مۇراتنىڭ يېنىغا بارىمەن، ئۇ ھازىر بىز بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

— ئۇنداق ئەمەستۇ؟

— تۇنۇگۈن ئۇنىڭ ئايغاقچىلىرى كەلدى، — دىدى ۋورونتسوۋ كۈلكىسىنى زورمۇ-زور توختىتىپ، — ھازىر ئۇ مېنى شالىنىسكى ئوتلىغىدا ساقلاپ تۇرغان بولۇشى ئېھتىمال. سىز ئەسكەرلەرنى شۇ يەرگە چىچىپ تىزىپ، ئاندىن مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ.

— خوپ، — دىدى پولتاراتىسكى چاس بېرىپ ۋە ئۆزىنىڭ لېنىگە قايتتى. ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئوڭ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى ھەم پەيجاگىغا سول تەرەپتىن بېرىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ ئارىدا، توت ئەسكەر ئاۋدېيېۋنى كوتىرىپ، قورغانغا ئېلىپ كەتتى.

پولتاراتىسكى ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا باراي دەپ تۇرغاندا، كەينىدىن ئۆزىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان بىرنەچچە ئاتلىقنى كوردى. ئۇ توختاپ، ئۇلارنى كۈتتى.

ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاق يايلىلىق ئات مىنگەن، ئاق چىركەسكە كىيگەن، پاپىغىغا سەللە ئورىغان، ئالتۇن يالىتىلغان قورال ئاسقان سۇرلۇك بىر ئادەم كېلىۋاتاتتى. بۇ ھاجى مۇرات ئىدى. ئۇ

ئوغلى، سىزنى ئىنتايىن هورمەتلەيمەن، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ مىننەتدارلىق بىلدۇرۇپ بېشىنى لىڭشىتتى. هاجى مۇرات هەمرالىرىنى كورسىتىپ، يەنە بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى.

— ئۇ، بۇلار مېنىڭ مۇرىتلىرىم، ئۇلارمۇ ماڭا ئوخشاش رۇسلارغا سادىق، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ ئۇلارغا بىر قۇر كوز يۇگۇرتۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

خۇش خۇي، قارا كوز، بادام قاپاق چېچەن خان مەغەممۇ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ قىزىق بىر گېپىنى قىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى ھىلىقى ئۇزۇن چاچلىق ئاۋارىيە ھجىيىپ كۇلۇپ تۇراتتى. قىزىل چاچلىق هەمزەلى قىزىل كوزلىرىنى پاقىرىتىپ ۋورونتسوۋغا بىر قارىدى-دە، ئاندىن كوزىنى ئوزىنىڭ ئېتىنىڭ قۇلاقلىرىغا يوتكىدى.

ۋورونتسوۋ هاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ هەمرالىرىنى باشلاپ قورغانغا كىتىپ بارغاندا، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىدىن يانغانلار توپ-توپ بولۇشۇپ، ئۇلار توغرىلىق قىزىق پاراڭ قىلىشاتتى:

— نۇرغۇن ئادەمنى ئولتۇرگەن بۇ كاساپەتنىڭ ئەمدى ئىلتىپاتقا ئېرىشىۋاتقىنىنى، — دىدى بىر ئەسكەر.

— ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ-دە، ئۇ شامىلنىڭ بىرىنچى كاماندىرى ئىدى. هازىر ئېهتىمال...

— بۇ نىمىنى بىر چەۋەنداز دىيىشىدۇ.

بىر نەرسە قاچىلانغان خۇرجۇن ئارتىلغان بىر يايداق ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قالغان ئىككىسى كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايتتى: بۇنىڭ بىرسى ئايالىلارنىڭكىدەك بېلى ئىنچىكە، يەلكىسى كەڭ، سېرىق ساقال-بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، قوي كوزلۇك، كېلىشكەن يىگىت ئېلدار، يەنە بىرسى بىر كوزى قارغۇ، قاش-كىرپىگى يوق، قىزىل كوتمەك ساقاللىق، قاڭشىرى بىلەن يۈزىنى كېسىپ ئوتكەن بىر تارتۇغى بار چېچېن ھەمزەلى ئىدى.

پولتاراتسكى ھاجى مۇراتقا يولدا كېلىۋاتقان ۋورونتسوۋنى كورسەتتى. ھاجى مۇرات ئات چاپتۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئوڭ قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، تاتارچە بىر نىمىلەرنى دەپ توختىدى. تەرجىمان چېچېن تەرجىمە قىلدى:

—ئۇ، مەن رۇس پادىشاسى ئالىلىرىغا ئوزەمنى تاپشۇردۇم. ئالىلىرى قوبۇل تاپسا، خىزمىتىگە تەييارمەن، خېلى بۇرۇنلا مۇشۇنداق ئارزۇيۇم بار ئىدى، شامىل يول قويمىدى، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ تەرجىماننىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ھاجى مۇراتقا بۇغا تېرىسىدىن پەلەي سالغان قولىنى ئۇزاتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ قولىغا قاراپ بىر پەس دېلىغۇل بولۇپ، ئاندىن چىڭ سىقتى ۋە بىر نىمىلەرنى دەپ، بىر تەرجىمانغا، بىر ۋورونتسوۋغا قارىدى.

—ئۇ، مەن ھېچكىمنىڭ يېنىغا بېرىشنى خالىمىدىم، پەقەت سىزنى خالاپ بۇ يەرگە كەلدىم، چۇنكى سىز قوماندانىنىڭ

6

رۇسلارنىڭ شامىلدىن كېيىنكى ئاساسلىق، ئەڭ مۇھىم دۈشمىنىنى قولغا چۈشۈرۈۋالغىنىغا ۋورونتسوۋ ئىنتايىن خوشال بولدى. لېكىن بىر ئىش ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلاتتى: قائىدە بويىچە بۇ ئىشنى ۋوزدۋىژېنسكى رايونىنىڭ قوماندانى گېنېرال مېللېر زاكومېلسكىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈش زۆرۈر ئىدى. بىراق، ۋورونتسوۋ بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلمايلا ئۆزى پۈتتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭۈلسىزلىك تۇغۇلۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ۋورونتسوۋنىڭ كۆڭلى سەل غەش ئىدى.

ۋورونتسوۋ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن، ھاجى مۇراتنىڭ مۇرىتلىرىنى تۆەنىنىڭ فوگوەنىگە تاپشۇرۇپ، ھاجى مۇراتنى ئۆز ئۆيىگە باشلىدى.

پۈزۈر كىيىنگەن مارىيە ۋاسلىيېۋنا ھاجى مۇراتنى مېھمانخانىدا ئۆزىنىڭ ئالتە ياشلاردىكى بۇدرە چاچلىق چىرايلىق ئوغلى بىلەن بىللە ئۇچرىتىپ، چىرايى كۈتتۈۋالدى. ھاجى مۇرات قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ تازىم قىلىپ، تەرجىمان ئارقىلىق مەغرۇرانە سۆز قىلىپ، كىنەز ئۇنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلغانلىقى ئۈچۈن كىنەزنى ئۆز دوستۇم دەپ ھېساپلايدىغانلىقىنى، ئۆزى ۋە

— قارا، ئاۋۇ مىسۋاشنى، كىشىگە ئالىيىپ قاراشلىرى خۇددى يىرتقۇچنىڭ ئۇزى.

— ياپىرىم، ئۇ تايغانغىلا ئوخشايدىكەن.

ئۇلار بولۇپمۇ ھىلىقى قىزىل چاچلىق توغرىلىق كوپ گەپ قىلىشتى.

يولغا يېقىنراق يەردە ياغاچ كېسىۋاتقان ئەسكەرلەر ئۇلارنى كورگىلى يۇگرەپ چىقىشتى. بىر ئەپتىسەر ئۇلارغا ۋاقىرىغۇدى، ۋوروىنتسوۋ ئۇنى توسۇپ قويىدى.

— ئۇلار كونا دوستلىرىنى كورۇۋالسۇن. سەن ئۇنىڭ كىم-لىگىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى ۋوروىنتسوۋ ئېنگلىزچە ئالدىرىماي سوزلەپ، يېقىنراق تۇرغان بىر ئەسكەردىن.

— بىلمەيمەن، جاناپلىرى.

— ھاجى مۇرات دەپ ئاڭلىغان بولغىيدىڭ؟

— قانداقمۇ ئاڭلىماي، جاناپلىرى، ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كوپ ئۇرۇشقان تۇرساق.

— شۇنداق، ئۇ بىزگە كوپ زىيان سالغان.

— خوش، جاناپلىرى، — دىدى ئەسكەر باشلىق بىلەن سوزلەشكىنىگە خوش بولۇپ.

ئۇزى توغرىلىق سوز بولۇۋاتقانلىغىنى بىلگەن ھاجى مۇراتنىڭ كوزلىرىدە خوشال كۇلۇمسىرەش ئالامىتى كورۇندى. ۋوروىنتسوۋ قورغانغا قالتىس خوشال قايتىپ كەلدى.

رەنجىتىپ قويماسلىق، ھەم بەكمۇ قىزغىن بولۇپ كەتمەسلىك كېرەك دەپ قارايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئارتۇقچە بولۇپ چىقتى. ھاجى مۇرات كىرىسلودا ۋورونتسوۋنىڭ ئوگەي ئوغلى بۇلكىنى تىزىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خۇش خۇيلۇق بىلەن سوزلەۋاتقان مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ سوزلىرىنى تەرجىمان ئارقىلىق ئاڭلاۋاتاتتى. مارىيە ۋاسىلىيېۋنا ئۇنىڭغا: ئەگەر دوستىڭىز ماختىغان نەرسىنىڭ ھەممىسىنى دوستىڭىزغا بېرىۋەرسىڭىز، ئۇزاققا قالماي يالىڭاچلىنىپ قالىسىز دەۋاتاتتى...

كىنەز ئويگە كىرگەندە، ھاجى مۇرات ھاڭ-تاڭ بولۇپ ۋە تىرىكىپ قالغان بۇلكىنى تىزىدىن يەرگە چۇشۇرۇپ، ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ خۇش خۇي چىرايى شۇ زامات جىددى تۇس ئالدى. ۋورونتسوۋ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇ ئولتۇردى. ئاندىن ئۇ مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ سوزىگە جاۋاپ بېرىپ: بىزنىڭ قائىدىمىز بويىچە، دوستنىڭ كوڭلى نىمىنى تارتسا شۇنى بېرىش كېرەك، دىدى.

—سېنىڭ ئوغلۇڭ ماڭا دوست،—ئۇ يەنە تىزىغا چىقىۋالغان بۇلكىنىڭ بۇدرە چاچلىرىغا قاراپ تۇرۇپ بۇ سوزنى رۇسچە ئېيتتى.

—ئۇ قالتىس دىلكەش ئىكەن، سېنىڭ بۇ توپىلاڭچىڭ بۇلكىنىڭ ئوزىنىڭ خەنجىرىگە قىزىقسىنىپ قارىغىنىنى كورۇپ، خەنجىرنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتتى.—مارىيە ۋاسىلىيېۋنا بۇ سوزلەرنى ئېرىگە فرانسۇزچە ئېيتتى.

ھەمراللىرىمۇ بۇ ئائىلىدىن قالتىس مىننەتدار بولغانلىغىنى بىلدۈردى. ھاجى مۇراتنىڭ تاشقى كورۈنۈشى ۋە ئەدەپلىككلىگى مارىيە ۋاسىلىيېۋناغا يېقىپ قالدى. ئۇ ئاپپاق قولىنى ئۇزاتقاندا، ھاجى مۇراتنىڭ ھوپپىدە قىزىرىپ كېتىشى خانىمنىڭ كوڭلىگە تېخىمۇ يېقىپ كەتتى. خانىم ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، قەھۋە ئىچەمسىز دەپ سوراپ، خىزمەتچىنى قەھۋىگە بۇيرۇدى. بىراق، قەھۋە ئېلىپ كېلىنگەندە ھاجى مۇرات ئىچمەي قويدى. ئۇ رۇسچىنى ئازراق ئۇقسىمۇ سوزلىيەلمەيتتى، ئۇقالمىغاندا، كۈلۈمسىرەپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ كۈلۈمسىرىشىنى مارىيە ۋاسىلىيېۋنامۇ پولتاراتىسكىغا ئوخشاشلا ياقتۇرۇپ قالدى. مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ بۇدرە چاچلىق، كوزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان ئوغلى (ئانىسى ئۇنى بۇلكا دەپ ئاتايتتى) ئانىسىنىڭ قېشىدا ھاجى مۇراتقا كوز ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى. چۈنكى ئۇمۇ ھاجى مۇراتنىڭ ئاجايىپ باتۇر ئىكەنلىگىنى ئاڭلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ ھاجى مۇراتنى ئايىلىنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ، باشلىقلارغا ھاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن ئىشخانىغا كەتتى. ئۇ گروزنايا رايونىدىكى سول تەرەپ ئەسكەر باشلىغى گېنېرال كوزلوۋسكىگە ئەۋەتىدىغان مەلۇماتنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن دادىسىغا بىر پارچە خەت يازدى-دە، تېزدىن ئويىگە قايتتى، ئۇ بۇنداق قورقۇنچلۇق يات بىر ئادەمنى يېنىدا قالدۇرۇپ كەلگىنىمگە ئايىلىم رەنجىپ قالمىغىيدى دەپ ئەنسىرەيتتى ۋە بۇنداق ئادەم بىلەن ئالاقە قىلغاندا ئۇنى

خوشاللىقىنىڭ ئورنىنى غەم-قايغۇ ئالامەتلىرى ئالدى.

ۋورونتسوۋ ئۇنى ئۆزى ئويلىغاندىكىدىنمۇ ياخشى كۈتتى. لېكىن بۇ كۈتۈش ياخشى بولغانسېرى ھاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋقا ۋە ئۇنىڭ ئەپتسەرلىرىگە بولغان ئىشەنچى بوشاپ كەتتى. ئۇ، مېنى تۇتۇپ، پۇت-قولۇمنى چەمبەرچەس باغلاپ، سىبىرىيىگە پالىۋېتەرمۇ، يا بولمىسا ئولتۇرۇۋېتەرمۇ، دەپ بەك ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزىگە ئاگاھ بولۇپ يۈرەتتى.

ئۇ ئۆيگە كىرىپ كەلگەن ئېلداردىن مۇرىتلىرىنىڭ نەگە ئورۇنلاشقانلىقىنى، ئاتلارنىڭ نەدىلىكىنى، قوراللارنىڭ يىغىۋې-لىنغان-يىغىۋېلىنمىغانلىقىنى سورىدى.

ئېلدار ئاتلارنىڭ كىنەزنىڭ ئېغىلىدا ئىكەنلىكىنى، مۇرىت-لىرىنىڭ سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى، قورالنىڭ يەنىلا ئۇزلە-رىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى، تەرجىماننىڭ تاماقىقا ۋە چايغا تەكلىپ قىلىپ تورۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى.

ھاجى مۇرات گۇمانسىراپ بېشىنى چايقىدى-دە، تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇشقا كىرىشتى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۈمۈش خەنجىرىنى ئالدۇرۇپ، كىيىمىنى كىيىپ، بېلىنى باغلاپ، نىمە ئەھۋال بولۇشىنى كۈتۈپ ئۇزۇن ئورۇن-دۇقتا چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

سائەت تۆتتىن ئاشقاندا، ئۇنى كىنەزنىڭكىگە تاماققا چاقىردى.

ھاجى مۇرات بۇ يەردە پولودىن باشقا ھېچنىمىگە ئېغىز

بۇلكا خەنجەرنى ئۇگەي دادىسىغا كورسەتتى.

—C'est un objet de prix[1]—

دىدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا.

—Il faudra trouver l' occasion de lui faire cadeau,[2]

دىدى ۋورونتسوۋ.

ھاجى مۇرات يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ بالىنىڭ بۇدرە چاچلىرىنى سىپاپ تۇرۇپ:

—ئەزىمەت، ئەزىمەت، —دىدى.

—كارامەت خەنجەر ئىكەن، —دىدى ۋورونتسوۋ بىلەپ ئىتتىكلىتىلگەن خەنجەرنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ كورۇپ. —ياخشى كوڭلىڭىزگە رەخمەت.

—سەن ئۇنىڭدىن سوراپ باق، —دىدى ۋورونتسوۋ تەرجىمانغا، —ئۇنىڭغا ياردەم لازىممىكەن.

تەرجىمان ئورۇپ بەرگەندە، ھاجى مۇرات دەرھاللا ھىچنىمە لازىم ئەمەسلىگىنى، ناماز ئوقۇيدىغان بىر يەر تېپىپ بېرىشىنى ئوتۇنىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ۋورونتسوۋ خىزمەتچىنى چاقىرىپ، ھاجى مۇراتنىڭ تەلىۋىنى قاندۇرۇشنى تاپىلىدى.

ھاجى مۇرات ئوزىگە كورسىتىپ بېرىلگەن ئويدە ئوگچە قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چىرايى دەرھال ئوزگىرىپ، ھىلىقى

---

① فرانسۇزچە: —بۇ، قىممەتلىك نەرسە.

② فرانسۇزچە: —پۇرسەت تېپىپ ئۇنىڭغا سوغا قايتۇرۇش كېرەك.

فوگوەنى كەلگەنلىگىنى ئېيتتى.

فوگوەن گېنېرالنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ بۇ ياققا كەلگىنىنى ئۇقۇپ، بۇ ئىشنىڭ ئۇزىگە ئۇقتۇرۇلمىغانلىقىغا قاتتىق نارازى بولغانلىقىنى، ھاجى مۇراتنى دەرھال بۇ يەرگە ئېلىپ كەلسۇن دەپ بۇيرۇغانلىقىنى يەتكۈزدى. ۋورونتسوۋ گېنېرالنىڭ بۇيرۇغىنى دەرھال ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى؛ گېنېرالنىڭ تەلىۋىنى تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتقا ئۇقتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى مىللېر زاكوملىسكىنىڭ يېنىغا بىللە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى.

مارىيە ۋاسىلىيېۋنا فوگوەننىڭ نېمىشقا كەلگەنلىگىنى بىلىپ، ئېرى بىلەن گېنېرال ئوتتۇرىسىدا كوڭۇلسىزلىك تۇغۇلۇشىنى پەملەپ، ئېرىنىڭ توسقۇنىغا قارىماي، بۇلار بىلەن بىللە بارماقچى بولدى.

—Vous feriez beaucoup mieux de rester; c' est mon affaire, mais pas la vôtre.

—vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale.①

—باشقا ۋاقىتتا بارساڭمۇ بولىدۇ.

---

① فرانسۇزچە: — سەن، ئەڭ ياخشىسى، بارما، بۇ مېنىڭ ئىشىم. سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس.

— سەن مېنىڭ گېنېرالنىڭ خانىمىغا سالام بېرىشكە بېرىشىمنى توسالمايسەن.

تەگمىدى. ئۇ پولونىمۇ مارىيە ۋاسلىيېۋنا ئالغان يەردىن ئېلىپ يىدى.

— ئۇ بىزنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ دەپ ئەنسىرەۋاتامدىكىن، مەن نەدىن ئالسام ئۇمۇ شۇ يەردىن ئېلىۋاتىدۇ، — دىدى مارىيە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە قاراپ. ئاندىن تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتتىن بۈگۈن يەنە قاچانلىققا ناماز ئوقۇيدىغانلىقىنى سورىدى. ھاجى مۇرات بەش بارمىقىنى كوتەردى، يەنە گۈننى كورسەتتى.

— ئۇنداقتا، ئاز قاپتۇ.

ۋورونتسوۋ قوڭغۇراقلىق يانچۇق سائىتىنى ئېلىپ، پۇرژىنىسىنى بېسىۋىدى، سائەت جىرىڭلاپ توتتىن چارەك ئوتكەنلىگىنى بىلدۈردى. ھاجى مۇرات بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، يەنە بىر قېتىم جىرىڭلاتقۇزۇپ ئاڭلىدى ۋە سائەتنى تۇتۇپ كوردى.

— Voila l'occasion. Donnez-lui la montre.① — مارىيە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە شۇنداق دىدى.

ۋورونتسوۋ سائەتنى شۇ زامات ھاجى مۇراتقا بەردى. ھاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ رەخمەت ئېيتىپ، سائەتنى ئالدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىم سائەتنى جىرىڭلىتىپ ئاڭلاپ، مەمنۇنىيەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

تاماقتىن كېيىن بىرسى كىنەزگە مېللېر زاكومېلىسكىنىڭ

① فرانسۇزچە: — مانا پۇرسەت كەلدى. سائەتنى ئۇنىڭغا بېرەيلى.

شۇنىڭ بىلەن، بارونىنىڭ ئىچىدە ساقلاپ كەلگەن ئاچچىقى بىردىنلا پارتلاپ چىقتى. ئۇ قوسىقىدىكىنىڭ ھەممىسىنى توكۇۋەتتى.

— مەن يىگىرمە يەتتە يىلدىن بۇيان پادىشاغا تېخى تونۇگۇنكى سويىملار ئۇرۇق-توققانلىرىنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى قىلىپ يۈرسۇن دەپ ئىشلەۋاتقىنىم يوق.

— جاناپلىرى، بۇنداق ئادالەتسىز گەپنى قىلماسلىقىڭىزنى سورايمەن، — دېدى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ.

— مەن راست گەپنى قىلىۋاتىمەن، مەن يول قويمايمەن...، — گېنېرال تېخىمۇ چېچىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا كوينەكلىرىنى شىپىرلىتىپ مارىيە ۋاسىلىيېۋنا، ئۇنىڭ كەينىدىن ئوتتۇرا بويلۇق، سىپايى ئايال — گېنېرالنىڭ خانىمى كىرىپ كەلدى.

— توۋا، بولدى قىلىڭ بارون، Simon نىڭ① سىز بىلەن پۇت تېپىشىش خىيالىمۇ يوق، — دېدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا.

— خانىم، مەن ئۇنداق دېگىنىم يوق...

— بولدىلا، بىز ئەڭ ياخشىسى بۇ گەپلەرنى قويايلى. سىز بىلىسىز، تەگىسە تېرىق بولىدۇ. مەن دەيمەنكى... — خانىم كۈلۈۋەتتى.

---

① سىمون — ۋورونتسوۋنىڭ فرانسۇزچە ئىسمى.

— ھازىر بارىمەن.

ۋورونتسوۋ ئىلاجسىز ماقۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچەيلەن بىللە باردى.

بۇلار ئۆيگە كىرگەندە، مىللىي مارىيە ۋاسىلىيېۋنانى سوغاق ھورمەت بىلەن ئايلىسىنىڭ يېنىغا باشلاپ قويۇپ، فوگوەنگە: ھاجى مۇراتنى مېھمانخانىغا باشلاڭلار، مەندىن بۇيرۇق بولمىغىچە ھېچيەرگە چىقارماڭلار، دەپ جېكىدى.

— مەرھەمەت، — دېدى ئۇ ۋورونتسوۋغا ئىشخانىنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ، كىنەز ئالدىدا، ئۆزى كەينىدە كىردى.

ئىشخانىغا كىرگەندىن كېيىن كىنەزنى ئولتۇرۇشقىمۇ تەكلىپ قىلماي، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا تۇرۇپ سوزلەشكە باشلىدى:

— مەن بۇ يەرنىڭ ھەربى باشلىغى. شۇڭا دۈشمەن بىلەن بولىدىغان كېلىشىمنىڭ ھەممىسى مەن ئارقىلىق بولۇشى كېرەك. سىز ھاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىنى نىمىشقا ماڭا ئۇقتۇرمىدىڭىز؟

— بىر ئايغاقچى كېلىپ ھاجى مۇراتنىڭ ماڭا ئەل بولماقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتتى، — دېدى ۋورونتسوۋ. ئاچچىغىدا بوغۇلۇپ تۇرغان گېنېرالنىڭ قوپال مۇئامىلىسى ۋە ئاقىرىپ كەتكەن چىرايىنى كورۇپ، ئۇنىڭمۇ جۇدۇنى تۇتتى.

— ماڭا نىمىشقا ئۇقتۇرمىدىڭىز دەۋاتىمەن؟

— مەن شۇنداق قىلاي دېۋىدىم، بارون، بىراق...

— مەن سىزنىڭ بارونىڭىز ئەمەس، سىزنىڭ باشلىغىڭىز.

قىلىش، تەپسىلى ئەھۋالىنى تىفلىستىكى① باش قوماندان ۋورونتسوۋ② كىنەزگە دوكىلات قىلىمەن، دىدى.

7

يارىدار بولغان ئاۋدېيېۋ دوختۇرخانىغا ئېلىپ كېلىندى، دوختۇرخانا قورغاندىن چىقىدىغان يەردىكى ئۇگزىسى تاختايلىق كىچىك بىر ئۆيدە ئىدى. كېشىلەر ئاۋدېيېۋنى ئاددىغىنا كېسەل خانىدىكى بىر بوش كارۋاتقا ياتقۇزدى. بۇ ئۆيدە تۆت كېسەل بار ئىدى: بىرسى كېزىك بولۇپ، قىزىپ كەتكەنلىكىدىن ئىغناپ ئىڭراپ ياتاتتى؛ يەنە بىرسى بەزگەك كىشى بولۇپ، يۈزلىرى ئاقىرىپ، كوزلىرىنىڭ چورىسى كوكۇرۇپ كەتكەن، ئۇ ئارقا-ئارقىدىن ئەسنەپ، ھىلىلا كېسىلى تۇتۇپ قالىدىغاندەك قىلاتتى؛ قالغان ئىككىسى بۇنىڭدىن ئۈچ ھەپتە بۇرۇنقى ھۇجۇمدا يارىلانغان ئىدى: بۇلارنىڭ بىرىنىڭ يارىسى ئالقىنىدا (بۇ كىشى ھازىر

---

① تىفلىس — سوۋېت ئىتتىپاقى گرۇزىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى پايتەختى تبلىس.

② ۋورونتسوۋ (1782 — 1856) 1844-يىلى نىكولاي I نىڭ دەۋرىدە كاپكازدا باش ۋالى ۋە باش قوماندان بولۇپ تۇرغان. ئۇ كاپكازدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر بىلەن "پالتا ئارقىلىق" جەڭ

خانىمنىڭ يېقىملىق كۈلكىسى بىلەن گېنېرالىنىڭ ئاچچىغى بېسىلىپ، لەۋلىرىدە كۈلكە ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.

— مەن توغرا قىلمىغىنىمغا ئىقرار، — دېدى ۋورونتسوۋ، — لېكىن...

— مەنمۇ بەك ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ قويدۇم، — دېدى مېللېر ۋە كىنەزگە قولىنى ئۇزاتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئەپلىشىپ قالدى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى ۋاقتىنچە مېللېرنىڭ يېنىدا قويۇپ تۇرۇپ، كېيىن سول تەرەپ ئەسكەر باشلىقىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولۇشتى.

ھاجى مۇرات ياندىكى ئۆيدە ئولتۇراتتى، ئۇ بۇلارنىڭ گەپ-سوزلىرىنى ئۇقمىسىمۇ، زورۇر ئىشلارنى بىلىپ ئولتۇراتتى: ئۇلار ھاجى مۇرات توغرىلىق تالاش-تارتىش قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ شامىلنىڭ قېشىدىن قېچىپ كېلىشى رۇسلار ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ ئىش ئىدى. شۇڭا ئۇ پالۋېتىلمەيدىغان ياكى ئولتۈرۈۋېتىلمەيدىغان بولسىلا، ئۇلاردىن نۇرغۇن نەرسە تەلەپ قىلالايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مېللېر زاكومېلىسكى باشلىق بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋورونتسوۋ-چىلىكمۇ رولى يوقلۇغىنى، شۇڭا مۇھىم ئورۇندىكىسى مېللېر زاكومېلىسكى ئەمەس، يەنىلا ۋورونتسوۋ ئىكەنلىگىنى ئۇ چۈشىنە-ۋالدى؛ شۇڭلاشقىمۇ مېللېر زاكومېلىسكى ھاجى مۇراتنى چاقى-رىپ گەپ سورىغاندا، ھاجى مۇرات مەيدىسىنى كېرىپ مەغرۇر تۇرۇپ، تاغدىن قېچىپ كېلىشتىكى مەقسىدىم پادىشاغا خىزمەت

ئۇتكەن ئاق تاتۇقنى كورۇپ سورىدى:
— بۇ نىمە؟
— بۇ كونا يارا، جاناپلىرى، — دىدى ئاۋدېيېۋ ئەندىكىپ.
بۇ ئۇنىڭ تاپقان - تەرگىنىنى ئىچىپ تۈگەتكەنلىگى ئۇچۈن تارتقان جازاسىنىڭ ئىزنىسى ئىدى.
كىشىلەر ئاۋدېيېۋنى ئۇگدا ياتقۇزدى، دوختۇر ئەسۋاپ بىلەن ئۇنىڭ قوسىغىنى ئۇزۇن مالتىلاپ يۇرۇپ، ئۇقنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئالالمىدى. دوختۇر يارىنى دورا سۇركەپ تېڭىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. دوختۇر يارىسىنى مالتىلىغان ۋە تاڭغان چاغدا، ئاۋدېيېۋ چىشلەپ، كوزىنى يۇمۇپ جىم ياتتى. دوختۇر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ كوزىنى ئېچىپ، ھەيرانلىق بىلەن ئەتراپقا كوز يۇگۇرتتى، ئۇ كېسەللەر بىلەن سېستىرالارغا قارىغاندەك قىلسىمۇ، كوزىگە ئۇلار ئەمەس، ئاجايىپ باشقا بىر نەرسىلەر كورۇندى.
ئاۋدېيېۋنىڭ پانوۋ، سېرېگىن دىگەن دوستلىرى كىردى. ئاۋدېيېۋ داڭ قېتىپ ئالدىغا قارىغان پېتى بايقىدەكلا ياتاتتى. ئۇ گەرچە دوستلىرىغا تىكىلىپ قارىغاندەك قىلسىمۇ، خېلىغىچە ئۇلارنى تونۇمىدى.
— پېترۇخا، سېنىڭ ئۇز ئۇيۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ؟ — دەپ سورىدى پانوۋ.
ئاۋدېيېۋ پانوۋنىڭ يۇزىگە قاراپ ياتقان بولسىمۇ جاۋاپ قايتۇرمىدى.

ئوره تۇراتتى)، يەنە بىرسىنىڭ يارىسى مۇرىسىدە (ئۇ كارۋاتتا ئولتۇراتتى) ئىدى. ھېلىقى كېزىكتىن باشقىلىرى يېڭى ئېلىپ كېلىنگەن بۇ ياردارنى ئورىۋېلىپ، ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن گەپ سوراشقا باشلىدى.

— بەزىدە ئوق پۇرچاقتەك چېچىلىپ كېتىدۇ، بۇنداق چاغدا ھېچ ئىش چىقمايدۇ. لېكىن بۇ قېتىم ئېتىلغىنى ھەممىسى بولۇپ جەمى بەش پاي ئوق، — دېدى ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن بىرى.

— ھەركىم ئۆز پېشانىسىدىكىنى كورىدۇ!

— ۋايجان! — ئاۋدېيېۋ كارۋاتقا ياتقۇزۇلغاندا ئاغرىققا چىدىيالماي قاتتىق ۋاقىرىۋەتتى. ئۇ ياتقاندىن كېيىن ئۇنچۇۋاق-ماستىن قاپىغىنى تۇرۇۋالدى. ئۇ ھە دەپ پۇتلىرىنى لىڭشىتاتتى، ئىككى قولى بىلەن يارىسىنى تۇتۇپ، بىر نۇقتىغا كوز ئۈزمەي قارايتتى.

دوختۇر كېلىپ ئۇنى دۈم ياتقۇزۇپ، ئوق كەينى تەرەپتىن چىقىپ كەتتىمۇ، يوق دەپ قارىدى.

دوختۇر دۈمبىسى ۋە ساغرىسىدىكى بىر بىرىنى كېسىپ

قىلىش پىلانىنى تۈزگەن. "پالتا ئارقىلىق" دېگەنلىك تاغلىقلار مۇداپىەلىنىدىغان، ئۆزىنى دالدىغا ئالىدىغان ۋە يوشۇرۇنىدىغان ئورمانلارنى كېسىپ تۈگىتىش دېگەنلىك ئىدى. ئۇ جەنۇبىي چېكرا رايونىدا ئولكە باشلىقى بولغاندا، شۇ يەرگە سۈرگۈن قىلىنغان شائىر پۇشكىنغا زىيانكەشلىك قىلغان، ئۇنىڭ چېقىمچە-لىقى بىلەن شائىر يەنە مىخايلوۋىسكاياغا سۈرگۈن قىلىنغان.

ئۆلىمەن،ــ دېدى ئاۋدېيېۋ.
شۇ ئەسنادا پولتاراتىسكى ياردار قېرىنداشلىرىنى يوقلاپ كەلدى.
ــ ئۇكا، قانداقراق، ياخشى تۇرامسەن،ــ دېدى ئۇ.
ئاۋدېيېۋ كوزىنى يۇمۇپ، بېشىنى چايقىدى. ئۇنىڭ جۇدەڭگۇ چىرايى ئاقىرىپ، سۇرلۇك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇ جاۋاپ بەرمەي، پانوۋغا قاراپ يەنە بىر قېتىم دېدى:
ــ ماڭا شام بەر. مەن ئۆلىمەن.
شامنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشتى، لېكىن ئۇنىڭ بارماقلىرى ئېگىلمىگەنلىگى ئۇچۇن، شامنى بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ، قولى بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشتى. پولتاراتىسكى كەتتى، ئۇ كېتىپ بەش مىنۇتتىن كېيىن، سېستىرا ئۇنىڭ يۇرىگىنى تىڭشاپ كورۇپ، جان ئۇزۇپتۇ، دېدى.
ئاۋدېيېۋنىڭ ئۆلۇمى توغرىلىق تىفلىسقا يوللانغان مەلۇماتتا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:
23 - نويابىر كۇنى كۇرىنىسكى تۈەنىنىڭ ئىككى لىيەنى ياغاچ كېسىش ئۇچۇن قورغاندىن چىققان ئىدى. چۇش مەزگىلىدە بىر توپ تاغلىقلار ياغاچ كەسكۇچى ئەسكەرلەرگە هۇجۇم قىلدى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر چېكىنىشكە باشلىغان ئىدى. دەل شۇ مەزگىلدە ئىككىنچى پەي نەيزە بىلەن هۇجۇمغا ئوتۇپ، تاغلىقلارنى پارچىلىۋەتتى. ئۇرۇشتا ئىككى ئەسكەر يېنىك يارىلاندى، بىرسى ئۆلدى، تاغلىقلاردىن

ــمەن سېنىڭ ئۇز ئۇيۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ دەۋاتىمەن، ــدىدى يەنە پانوۋ ئۇنىڭ مۇزدەك سوغاق، يوغان قوللىرىنى مىدىرلىتىپ.

ئاۋدېيېۋ ئېسىگە كەلگەندەك:

ــھە، ئانتونىچمۇ سەن! ــدىدى.

ــھە، مەن، ئۇيۇڭگە بىر ەر خەت-پەت ئەۋەتەمسەن؟ سىرېگىن يېزىپ بېرىدۇ.

ــسىرېگىن، ــدىدى ئاۋدېيېۋ ئاران دىگەندە كوزىنى سىرېگىنگە يوتكەپ، ــسەن يازامسەن؟... يازساڭ مۇنداق دەپ ياز: سېنىڭ ئوغلۇڭ پىترۇخا ئۇزاق ياشىيالمايدىغان بولدى دىگىن. ئاكامغا بەك زوقلىناتتىم. ھازىر ساڭا ئېيتىمەن، ھازىر ئېيتىمەنكى، مەن ئىنتايىن خوشال. ئۇ بۇ ئالەمنىڭ راھىتىنى كورسۇن. ئۇنى خۇدايىم ساقلىسۇن، مەن ئىنتايىن خوش. شۇنداق دەپ ياز.

ئۇ شۇلارنى دەپ بولۇپ، كوزىنى پانوۋدىن ئۇزمەي خېلىغىچە جىمىپ كەتتى ۋە بىردىنلا:

ــھەي، غاڭزاڭ تېپىلدىمۇ؟ ــدەپ سورىدى. پانوۋ جاۋاپ بەرمەي بېشىنى لىڭشىتتى.

ــغاڭزا، غاڭزاڭ تېپىلدىمۇ دەۋاتىمەن؟ ــدەپ يېنىشلاپ سورىدى ئاۋدېيېۋ.

ــتاپتىم، خالتامدا ئىكەن.

ــمۇنداق دىگىنە، ھەي، ماڭا شام بەر، مەن ھازىر

باغنى ئورۇپ بەرمەكتە ئىدى.

ئاي پېتىپ، ئاستا-ئاستا تاڭ يورۇدى. خاماندىكىلەر بىرىنچى قاتاردىكى سولۇنى سوقۇپ بولغاندا، بوۋاينىڭ كالتە جوۋا، پاپاخ كىيىۋالغان چوڭ ئوغلى ئاكىم كەلدى.

—سېنىڭ هورۇنلۇق قىلىپ يۈرگىنىڭنى قارا،—دېدى بوۋاي ئىشنى توختىتىپ ئۇنى ئەيىپلەپ، سوقىقۇچنى تۇتۇپ تۇرۇپ.

—ئاتلارغىمۇ قاراش كېرەك-دە.

—ئاتلارغا قاراپتىمش،—دېدى بوۋاي مازاق قىلىپ،—ئاپاڭ قارايدۇ. سوقىقۇچنى ئال. سەمرىپ كەتتىڭ، شوپاڭ كۈچۈگى.

—ماڭا هاراق بەرسەڭ سەن بېرەمتىڭ؟—دېدى ئوغلى غودۇڭشۇپ.

—نىمە؟—دەپ ۋاقىردى بوۋاي قاپىغىنى تۈرۈپ، قولىنى ئىشتىن توختىتىپ.

ئوغلى لام-جىم دىمەستىن سوقىقۇچنى ئالدى. ئەمدى سولۇنى تۆت سوقۇچ سوقماقتا ئىدى: شارت-شۇرت، شۇرت-شۇرت، شارت-شۇرت، شۇرت، شۇرت، شارت قىلغىنى بوۋاينىڭ سالماقلىق سوققۇچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

—قارا ئۇنىڭ بويىنغا، سېمىزلىگى خۇددى خوجايىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەن ئورۇقلاپ ياغاچ بولۇپ قالدىم،—دېدى بوۋاي سوقۇشنى بىر قېتىم توختىتىپ، ئۇ رېتىمنى بۇزماسلىق ئۈچۈن

بولسا يۈزدىن ئارتۇق ئادەم ياردار بولدى ۋە ئۆلدى.

8

ۋوزدۋىژېنسكى دوختۇرخانىسىدا پېترۇخا ئاۋدېيېۋ قازا تاپقان كۈنى ئۇنىڭ قېرى ئاتىسى، يەگورسى، ئاكىسىنىڭ رەسىدە بولغان قىزى خاماندا سوغاققا قارىماي سۇلۇ تېپىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن بىر كۈن بۇرۇن قاتتىق قار ياققاچقا، ئەتىگەنلىكى هاۋا ئىنتايىن سوغاق بولغان ئىدى. توخۇ ئۈچىنچى قېتىم چىللىغاندا، بوۋاي ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، قىرو باسقان دەرىزىدىن ئاينىڭ يورۇغىنى كورۇپ كاڭدىن چۈشتى-دە، ئۇتۇگى، جۇۋىسى ھەم تۇمىغىنى كىيىپ، خامانغا كەتتى. بوۋاي ئىككى سائەتتەك ئىشلىگەندىن كېيىن، ئويىگە كېلىپ بالا-چاقىلىرىنى ئويغاتتى. ئايال-لار بىلەن ئۇنىڭ نەۋرىسى كەلگەندە، خامان پاك-پاكىز ئادالانغان، ياغاچ گۈرجەك بىلەن سۇپۇرگە قارغا سانچىپ قويۇلغان ئىدى؛ پاك-پاكىز خامانغا باغلانغان سۇلۇلار باشاقلىرى روپىرو قىلىپ ئىككى قاتار قويۇلغان ئىدى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ دان سوققۇچلىرى بىلەن رىتىملىك ئاۋاز چىقىرىپ، سوقۇشقا باشلىدى. بوۋاي ئېغىر سوققۇچ بىلەن سۇلۇنىڭ سامىنىنى يەنچىمەكتە، قىز سۇلۇنىڭ باشىغىنى سوقماقتا، كېلىنى

مەن قالدىممۇ دەيمەن، — دىدى ئاكىم دادىسىغا گەپ ياندۇرۇپ.

— ئۇنى ئۆزەڭدىن كور، — دىدى ئانىسىمۇ ئاچچىقلىنىپ، — پېترۇخا سېنىڭ ئورنۇڭغا بارمىسىمۇ بوپتىكەن.

— ھىم، بولدى! — دىدى ئوغلى.

— بولدى دىگىنىڭنى. ئۇنىڭ ھەممىسىنى ھاراقىقا تېگىشىپ تۈگەتتىڭ. يەنە بولدى دەيسىنا.

— ياندىكى ھىسپىنىڭ قەدرى يوق دەپتىكەن، — دىدى كېلىنى. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن سوققۇچىنى قويۇپ، ئۆيگە قايتتى.

ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىدىكى يىرىكچىلىككە ئۇزاق بولغان، ئۇنى پېترۇخا ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىنلا باشلانغان دىسىمۇ بولىدۇ. بوۋاي پاختەكنى دەپ قارچۇغىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىنى شۇ چاغدىلا بىلگەن ئىدى. راست، قانۇن بويىچە، بالا-چاقىلىقىنىڭ ئورنىغا بالا-چاقىسىزنىڭ ئەسكەرلىككە بېرىشى لازىملىغىنى بوۋايمۇ بىلەتتى. ئۇ چاغدا ئاكىمنىڭ توت بالىسى بار ئىدى، پېترۇخا بولسا تېخى پەرزەنت كورمىگەن، ئەمما پېترۇخا دادىسىغا ئوخشاش ئىشچان ئىدى: ئۇ چەبدەس، ئەپلىك، غەيرەتلىك، قاۋۇل بولۇپ، ئىش دىسە ئېرىنمەيتتى. ئۇنىڭ قولى بىكار تۇرمايتتى. ئىش قىلىۋاتقانلارنى كورسە، دادىسىغا ئوخشاش، دەرھال قارىشىپ بېرەتتى — يا بىر-ئىككى سول بۇغداي ئورۇپ بېرەتتى، يا ئۇنى هارۋىغا بېسىپ بېرەتتى، يا بولمىسا ياغاچ كېسىپ، ئوتۇن كەسلەپ بېرەتتى. بوۋاي

سوققۇچنى ھاۋادا ئايلاندۇردى.

يەنە بىر قېتىم ئاياق سېلىشقا توغرا كەلدى. ئاياللار تاماق بىلەن سامانلىنى يىغىشقا باشلىدى.

— سەن ئۇچۇن ئەسكەرلىككە كەتكەن پېترۇخامۇ تازا ئەخمەق. ئەسكەر بولغان بولساڭمۇ ئۇگىلىنارمىدىڭكىن، تاڭ، ئۇ ئۇيدە بولغان بولسا سەندەكتىن بەشىنىڭ ئىشىنى قىلاتتى.

— دادا، ئەمدى قويسىڭىزا، — دېدى كېلىنى پايخان قىلىنغان سامانلىنى ئايرىۋېتىپ.

— شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئالتىڭلارنى بىكارلا بېقىۋاتىمەن، بىرىڭلارمۇ ئىشقا يارىمايسىلەر. پېترۇخا بولغان بولسا ئىككى كىشىلىك ئىش قىلاتتى، بۇ دېگىنىم...

يوڭ پايپاق ئۇستىگە چورۇق كىيگەن موماي قارنى غاچىلدىتىپ دەسسەپ، ئىشىك ئالدىدىكى يالغۇز ئاياق يول بىلەن بۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئەرلەر سورۇلغان داننى دۆۋىلەۋاتاتتى، ئاياللار سۈپۈرۈۋاتاتتى.

— كەنت ئاقساقىلى كېلىپ كەتتى، بايغا خىش توشۇيسىلەر دەيدۇ، — دېدى موماي، — مەن تاماققا تۇتۇش قىلاي، سىلەر ئۇ يەرگە بېرىڭلار.

— مەيلى، سەن بوز ئاتنى قېتىپ يولغا چىق، — دېدى بوۋاي ئاكىمغا، — پەخەس بول، يەنە ئۆتكەندىكىدەك ھاكۋاقتىلىق قىلىپ يۈرمە. پېترۇخانىڭ ياخشىلىقى ئېسىڭدە بولسۇن.

— ئۇ بار چاغدا ئۇنىڭغىمۇ تىللاپ كۈن بەرمەيتتىڭ. ئەمدى

ئوغلىغا ئەۋەتمەكچى بولدى.

كالتە جوۋا ئۇستىدىن يېڭى چاپان كىيگەن، پۇتىغا ئاپپاق يۇڭ پايتىما ئورىغان بوۋاي خەتنى ئېلىپ يانچۇغىغا سالدى-دە، خوداسىغا چوقۇنۇپ، ئالدىدىكى چانىغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە ماڭدى. كەينىدىكى چانىغا نەۋرىسى چىقتى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، سارايۋەنگە خەتنى ئوقۇتۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ زەڭ قويۇپ تىڭشىدى.

پېترۇخانىڭ ئانىسىنىڭ خېتىدە ئامان-ئېسەنلىك سورالغاندىن كېيىن، ئائىلىدىكىلەرنىڭ سالاملىرى ۋە بىر يانچىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى، ئاخىرىدا ئاكسىنىيە (پېترۇخانىڭ خوتۇنى) نىڭ ئۇلار بىلەن بىللە ئوتۇشنى خالىماي، باشقىلارغا چاكار بولۇپ ئىشلەشكە كەتكەنلىكى، ئاكسىنىيەنى ئىناساپ-توۋپىق بىلەن ياشاۋاتىدۇ، دەپ ئاڭلىغانلىقلىرى يېزىلغان، ئۇنىڭغا يوللانغان بىر سوم پۇل توغرىلىقمۇ گەپ قىستۇرۇلغان، بىچارە موماينىڭ يىغلاپ تۇرۇپ ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوز ئاغزى بىلەن ئېيتىپ بەرگەن مونۇ سوزلىرىمۇ قوشۇپ يېزىلغان ئىدى: "يەنە، ئاندىن جېنىم بالام، قوزام، سەن مېنىڭ پېترۇشېنكام①، سېنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ كوز ياشلىرىم قۇرۇپ كەتتى، چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. جېنىم يۇلتۇزۇم، سەن مېنى كىملەرگە قالدۇرۇپ كەتتىڭ..." سوز بۇ يەرگە كەلگەندە موماي هوڭگە-

① پېترۇشېنكا — پېترۇخانىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

ئۇنى ئايىغۇسى كەلسىمۇ، دەردىنى ئۆزى بىلەتتى. ئۇ ئەسكەر-لىككە كەتكەندە، بوۋاي قول-قانىتىدىن ئايرىلغاندەك بولدى. ئەسكەر دېگەن تالالىق قىلىنغان قىز بالىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇنى تولا ئويلاپ، ئوزىنى ئۇپرىتىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بوۋاي چوڭ ئوغلىغا تۇرتكە بولۇش ئۇچۇنلا بۇگۇنكىدەك ئۇنى بىرە-بىرە تىلغا ئېلىپ قوياتتى. موماي كىچىك ئوغلىنى ھەمىشە سېغىناتتى. خېلى بۇرۇنلا-ئوغلى كېتىپ ياندۇرقى يىللا بوۋايغا پېترۇخاغا پۇل ئەۋەتىشنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن بوۋاي گەپ قىلماي تۇرۇۋېلىپ ئوتكۇزۇۋەتكەن ئىدى.

ئاۋدېيېۋلارنىڭ ھال-كۇنى ياخشى ئىدى، بوۋاينىڭ يوشۇ-رۇن ساقلاپ يۇرگەن پۇللىرىمۇ بار ئىدى، لېكىن ئۇنىڭغا ھەر-گىزمۇ قول تەككۇزگىلى قويمايتتى. ھازىر موماي ئۇنىڭ كەنجى ئوغلىنى ئېغىزغا ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا يېلىنىپ، سۇلۇ ساتقاندىن كېيىن ئوغلىغا بىرەر سوم بولسىمۇ ئەۋەتىشنى ئېيتماقچى بولدى. موماي شۇنداق قىلدى. ياشلار باينىڭ ئىشىغا كېتىپ، ئويدە ئىككىسى يالغۇز قالغاندا، موماي ئۇنى سۇلۇنىڭ پۇلىدىن ئوغلىغا بىر سوم ئەۋەتىشكە ئۇناتتى. شۇنداق قىلىپ، كۇنلەرنىڭ بىرىدە، سورۇلۇپ ئادالانغان ئون ئىككى چا-رەك سۇلۇ تاغارغا قاچىلىنىپ، تاغارنىڭ ئاغزى مەھكەم ئېتىلىپ، ئۇچ چانىغا بېسىلغاندا، موماي ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوزى ئېيتىپ بېرىپ يازدۇرغان خەتنى بوۋاينىڭ قولىغا تاپشۇردى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، خەت بىلەن بىر سومنى قوشۇپ،

ئۇزىنىڭ شور پېشانىلىگىنى ئەسلەيتتى ھەم پېترۇشانىڭ① ئۇزىنىڭ بىچارە خوتۇنىغا ئىچى ئاغرىماي، ئاكسىغا رەھمى كېلىپ، ئۇنى يات كىشىلەرنىڭ قولىغا تەلمۇرتۇپ قويۇپ كەتكەنلىگىگە ئېچىنىپ، پېترۇخاغا خاپا بولاتتى.

لېكىن ئاكسىنيە، چىن كوڭلىدىن ئېيتقاندا، پېترۇخانىڭ ئۆلگەنلىگىگە خوشال بولاتتى. ئۇ، پېترۇخا كەتكەندىن كېيىن، بىر پومىششىكنىڭ غوجىدارى بىلەن يېتىپ قويۇپ يۈرۈپ، ھامىلدار بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ غوجىدار بىلەن بىللە تۇرسىمۇ ئەمدى ھېچكىم ئۇنى ھاقارەتلىيەلمەيدۇ، غوجىدار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۇنى ئۇز ئەمرىگە ئالىدۇ.

9

روسىيە ئەلچىسىنىڭ ئوغلى — ئەنگلىيىدە تەربىيىلەنگەن ۋورونتسوۋ مىخائىل سېمېنوۋىچ ئۇز ۋاقتىدا يۇقۇرى دەرىجىلىك روسىيە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە كەمدىن-كەم ئۇچرايدىغان، ياۋروپادا تەربىيە كورگەن كىشى ئىدى، ئۇ توۋەن دەرىجىلىكلەرگە مۇلايىم، يۇمشاق كوڭۇل، ناھايىتى ئەدەپلىك كورۇ-

① بۇمۇ پېترۇخانىڭ ئەكىلەتمە ئىسمى.

رەك ئېيتىپ يىغلاپ كەتكەن ۋە: "بوپتۇ، شۇنداق كېتىۋەر-سۇن" دېگەن ئىدى.

خەت شۇنداق يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن پېترۇخاغا خوتۇن-نىڭ ئۇيەدىن چىقىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى، ئانىسى-نىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلاش، بىر سوم پۇلنى تاپشۇرۇۋېلىش نېسىپ بولمىغان ئىكەن. خەت بىلەن پۇل پېترۇخا "پادىشا، ۋەتەن ھەم دىن يولىدا ئۆلدى" دېگەن ئۇقتۇرۇش بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى توغرىلىق لاگېرنىڭ كاتىۋى شۇنداق دەپ يازغان ئىدى.

موماي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تاكى ئىش ۋاقتى بولغانغا قەدەر قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ بىرىنچى يەكشەنبىدىلا ئىبادەتخانىغا بېرىپ، شەيخلەرگە تەڭرىنىڭ قۇلى پېترۇخانى يادلاش ئۈچۈن سەدىقە بەردى.

خوتۇنى ئاكسىنىيەمۇ ئۆزى بىلەن بىر يىللا بىللە بولغان مېھرىۋان ئېرىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ، قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ ئېرىگە، ئۆزىنىڭ خاراپ بولغان ئۆمرىگە ئېچىناتتى، قاتتىق يىغلاۋېتىپ، پېتىر مىخايلوۋىچنىڭ سېرىق بۇدرە چاچ-لىرىنى، ئۇنىڭ سۆيگۈ-مۇھەببىتىنى، يېتىم قالغان ۋانكا① بىلەن

---

① يۇقۇرىدا پېترۇخانىڭ بالىسى يوق دېيىلگەن، بۇ يەردە ۋانكىنى يېتىم قالدۇرغانلىقى ئېيتىلغان، بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ بالا ئۇ ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان بولسا كېرەك.

كىرىشكە تەييارلىنىۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئەلچىنى ساقلاتماستىنلا قوبۇل قىلدى، شۇڭا ئۇ تاماققا كېچىكىپرەك كىردى.

ئۇ مېھمانخانىغا كىرگەندە، كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىساۋېرىيېۋنانىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ۋە دەرىزە يېنىدا توپ-توپ بولۇپ يىغىلىپ تۇرۇشقان ئوتتۇزچە كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بۇرالدى. ۋورونتسوۋ ئاددىلا قارا ھەربى كىيىم كىيگەن، چۇچىلىق پاگونىنى تاقىماي، كىچىك پاگونىنىلا تاقاپ، بوينىغا ئاق كىرىست ئاسقان ئىدى. ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى قىرىلغان تۇلكە يۇزلىرى يېقىملىق كۇلۇمسىرەيتتى، يىغىلىشقان كىشىلەرگە ئۇ كوزلىرىنى قىسىپ قاراپ چىقتى.

ئۇ يېنىك قەدەم بىلەن ئىتتىك كىرىپ، كېچىكىپ قالغانلىقىغا خانىملاردىن ئەپۇ سورىدى، ئەرلەر بىلەن سالاملاشتى، قىرىق بەش ياشلىق، زىلۋا بويلۇق، چىرايلىققىنا كەلگەن گرۇزىن خانىم مانانا ئوربېلىيانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنى شىرەنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن ئۇنىڭغا قولىنى بەردى. كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىساۋېرىيېۋنا يېڭى كەلگەن، بۇرۇتلىرى قىلتىرىدەتەك يېرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا قولىنى سوزدى؛ گرۇزىن كىنەزى كىنەز خانىمنىڭ دوستى شۇئازېل گىراف خانىمغا قولىنى سوزدى. كېيىن دوختۇر ئاندرېيېۋسكى، فۇگۇەنلەر ۋە باشقىلارنىڭ بەزىلىرى خانىملار بىلەن، بەزىلىرى يالغۇز ھالدا ئالدىنقى ئۇچ جۇپنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. ئۇزۇن كوينەك، پايپاق ۋە پوپۇچ كىيگەن ئوي خىزمەتچىلىرى مېھمانلارغا ئورۇندۇقلارنى

نەتتى، ئۆزىدىن يۇقۇرىلار ئالدىدا بولسا سىپاگەر بولۇپ
كۆرۈنەتتى. ئۇ ئەزەلدىن نىمىنىڭ ھوقۇقسىز ۋە بوي سۇنماس
تۇرمۇش ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. ئۇ يۇقۇرى مەنسەپ ۋە
ئوردىنلىرى بىلەن ئۆزىنى پىشقان ھەربى ئالىم، ھەتتا كىراسنى
جېڭىدە ناپالېوننى يەڭگۈچى ھىساپلايتتى. 1851-يىلى يەتمىش
ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئۇ تېخى تېتىك، مەزمۇت ئىدى،
ئۇ ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئابروينى ئاشۇرۇ-
شىغا يار-يۆلەك بولىدىغان نازۇك ۋە ئۆتكۈر ئەقىل-پاراستىنى
تولۇق ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ باي خوتۇنى برانىتس-
كايا خانىمىنىڭ چوڭ بايلىغىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە
قوماندانلىق ھىساۋىغا كىرىدىغان زور مىقداردىكى كىرىمى بىلەن
ھەددىدىن زىيادە بېيىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ بۇ بايلىغىنىڭ
كوپ قىسمىنى قىرىمنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بويىغا باغ ۋە
ساراي سالدۇرۇشقا سەرپ قىلغان ئىدى.

1851-يىلى 7-دېكابىر كەچقۇرۇنلۇغى ئۇنىڭ تىفلىستىكى
سارىيىنىڭ ئالدىغا ئۈچ ئات قوشقان مەپە كېلىپ توختىدى.
ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى توغرىلىق گېنېرال
كوزلوۋسكىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن، ھېرىپ-ئېچىپ چاڭ-
توزاڭغا مىلەنگەن ئەپتىسەر كۆيۈشكەن پۇتلىرىنى سوزۇپ،
قاراۋۇللارغىمۇ پەرۋا قىلماستىن ۋورونتسوۋنىڭ سارىيىنىڭ كەڭ
پەلەمپىيىگە قەدەم باستى. كىشىلەر ئەلچى كەلگەنلىگىنى خەۋەر
قىلغاندا سائەت ئالتە بولغان بولۇپ، بۇ چاغدا ۋورونتسوۋ تاماققا

سورۇندىكى ھەممە كىشى، ھەتتا شىرەنىڭ يىراق بۇرجەك-لىرىدە ئۇزلىرىچە ئاۋاز چىقارماي كۇلۇشۇپ ئولتۇرغان ياشلار، فوگوەنلەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنىڭ سوزىنى ئۇن-تىنسىز تىڭشى-ماقتا ئىدى.

— گېنېرال، سىز ھاجى مۇراتنى كورگەنمىدىڭىز؟ — كىنەز سوزىنى تۇگەتكەندە، كىنەز خانىم بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك يىرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا بۇرۇلۇپ سورىدى.

— بىرنەچچە قېتىم كورگەن، خانىم.

شۇنىڭ بىلەن، بۇ گېنېرال ھاجى مۇراتنىڭ 1843-يىلى تاغلىقلار گېرگېبىلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، گېنېرال پاسسېك-نىڭ قىسمىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغانلىقىنى؛ ئۇنىڭ تۇەنجاك زالوتۇخىننى ئولتۇرۇۋېتىشكە تاسلا قالغانلىقىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى سوزلەپ بەردى.

ۋورونتسوۋ خوشاللىق بىلەن كۇلۇمسىرەپ تىڭشاپ ئولتۇرات-تى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ گېنېرالنىڭ سوزلىرىدىن ئىنتايىن رازى بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. ئەمما بىردىنلا ۋورونتسوۋنىڭ ئوڭى ئوچۇپ، چىرايى تۇتۇلدى.

قىزىق سوزلەۋاتقان ھېلىقى گېنېرال ئوزىنىڭ ھاجى مۇرات بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇچراشقانلىقىنى سوزلەشكە باشلىدى.

— بۇ ئاشۇ كىشى بولىدۇ، — دەيتتى گېنېرال سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — جاناپلىرى، ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك، شۇ قېتىم ياردەم قىلىنغان جايدا "سۇخار يۇرۇشى" قىسمى قورشى-

تەييارلاپ قويۇشتى. ئاشپەز كۇمۇچ داستىكى پۇقۇراپ ھور چىقىپ تۇرغان شورپىنى داغدۇغا بىلەن قاچىلارغا ئۇسۇدى.

ۋورونتسوۋ ئۇزۇن شىرەنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا ئوزىنىڭ خوتۇنى بىلەن گېنېرال ئولتۇردى. ئوڭ تەرىپىدە گوزەل ئوربېلىيانى، سول تەرىپىدە ئوزى كېلىشكەن، قارا چاچلىق، قىزىل يۈزلۈك، پار-پۇر ئۇنچە-مارجان ئاسقان، ھەمىشە كۇلۇمسىرەپ تۇرىدىغان كىنەز قىزى گىرۇزىنكا ئولتۇ-راتتى.

— Excellentes, Chère amie,① — دىدى ۋورونتسوۋ كىنەز خانىمىنىڭ ئەلچى نىمە خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ دىگەن سوئالىغا جاۋاپ بېرىپ، — Simon a eu de la chance.②

ئۇ ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسگە ئاڭلانغۇدەك قىلىپ، شامىلنىڭ داڭلىق، ئەڭ قەھرىمان ياردەمچىسى ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىقى ۋە بۇگۈن-ئەتىنىڭ ئىچىدە تىفلىسقا ئېلىپ كېلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ھەيران قالارلىق خەۋەرنى سوز-لەشكە باشلىدى. بۇ خەۋەر ئۇنىڭ ئوزى ئۇچۇن ئانچە يېڭىلىق ئەمەس ئىدى، چۇنكى سوھبەت ئوتكۇزۇلۇۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغان ئىدى.

---

① فرانسۇزچە: — ناھايىتى ياخشى، قەدىرلىك دوستۇم.
② فرانسۇزچە: "سىموننىڭ ئامىتى كەلدى".

نىڭ نىمە دەۋاتقانلىغىغا دىققەت قىلمىغانىدەك ئولتۇراتتى، بەزىلىرى هاڭ ـ تاڭ بولۇشۇپ، كېيىن يەنە نىمىلەر بولۇشىنى كۈتەتتى، يەنە بەزىلىرى كۈلۈمسىرەپ، بىر بىرىگە قارىشىپ قوياتتى.

پەقەت بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك گېنېراللا هىچنىمىنى سەزمەي، هىكايىسىنى بىمالال سوزلەۋاتاتتى، ئۇ خاتىرجەملىك بىلەن جاۋاپ بەردى.

ــ ياردەمگە كەلگەن يەردە، جاناپلىرى.

قىزىق پاراڭغا يول ئېچىلغانلىقتىن، بۇ گېنېرال تەپسىلى سوزلەشكە باشلىدى:

ــ هاجى مۇرات ئۇستىلىق بىلەن قىسمىنى ئىككىگە بولۇپ تاشلىدى. ئەگەر بىزگە ياردەمگە كەلمىگەندە، ــ ئۇ "ياردەم" سوزىنى بولەكچىلا بىر ئىشتىياق بىلەن تەكرارلىغانىدەك ئېيتتى، ــ هىچكىم قېچىپ قۇتۇلمىغان بولاتتى. چۈنكى...

مانانا ئوربېليانى ئوتتۇرىدىكى بەپىلىكنى سېزىپ، تىفلىستىكى ئويىڭىز ئازادىمۇ، قانىداق دەپ سوراپ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ تاشلىغانلىقتىن، گېنېرال سوزىنى ئاياقلاشتۇرالمىدى. ئۇ هاڭ ـ تاڭ بولۇپ، هەممەيلەنگە ۋە شىرەنىڭ نېرىقى بېشىدا ئولتۇرۇپ، ئوزىگە دىققەت بىلەن مەنالىق قاراۋاتقان فۇگوۇەنگە كوزى چۈشۈپ، بىردىنلا ئېسىنى تاپتى. ئۇ گىرۇزىن خانىمغا جاۋاپ بەرمەيلا، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، گەپ قىلمىدى ۋە ئالدىراپ ـ سالدىراپ تەخسىدىكى ئىسىل غىزانى رەڭگى ۋە تەمى

ۋالغان ئىدى.

— قەيەردە؟ — دەپ سورىدى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ.

ئەسلىدە بۇ باتۇر گېنېرال ئېيتقان "ياردەم" شۇ قېتىمقى ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچرىغان دارگىن① يۈرۈشىنى كۆرسەتتى؛ شۇ قېتىمقى يۈرۈشتە يېڭى يېتىپ كەلگەن قىسىم ياردەم قىلمىغان بولسا، ھەقىقەتەن، بارلىق ئەسكەرلەر ھەتتا قوماندان ۋورونتسوۋمۇ ئامان قالمىغان بولاتتى. ۋورونتسوۋ قوماندانلىق قىلغان شۇ قېتىمقى دارگىن يۈرۈشىدە رۇسلارغا نۇرغۇن تالاپەت يېتىپ، بىرقانچە زەمبىرەك چىقىم تارتىپ، ئۇياتقا قالغۇدەك ۋەقە بولغانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. شۇڭا كىمكى بۇ قېتىمقى يۈرۈش توغرىلىق ئېغىز ئاچسا، ۋورونتسوۋ پادىشاغا دوكلات قىلغان مەزمۇندا يەنى بۇ يۈرۈشتە رۇس ئەسكەرلىرى شانلىق غەلىبە قازاندى دېيىشى كېرەك ئىدى. "ياردەم" سۆزى ئۇنىڭ شانلىق غەلىبە قازانغانلىقىنى ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان چوڭ خاتالىقنى كۆرسەتتى. بۇ ئىش ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئايان ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى گېنېرال-

---

① دارگىن يۈرۈشى ۋورونتسوۋ 1845 ـ يىلى يېتەكچىلىك قىلغان يۈرۈش بولۇپ، مەقسەت شامىلنىڭ شىمالىي داغىستاندىكى دارگىن قورغىنىنى بىتچىت قىلىش ئىدى، دارگىن ئىشغال قىلىنىپ ۋەيران قىلىنغان، ئەمما بۇ جەڭدە روسىيە ئوتتۇز مىڭدىن ئارتۇق ئادەم چىقىم قىلغان.

قسىپ، بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ.

— ياق، ئۇنىداق ئەمەس، — دېدى ۋورونتسوۋ كۈلۈمسى-رەپ، — مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ئۇ ھىلىقى تۇتۇۋالغان خوتۇنىنى ئېسىلزادىلەردەك ھۆرمەتلەپتۇ، كېيىن قويۇپ بېرىپتۇ.

— ھە، ھەق تولەپتۇ.

— ئۇغۇ شۇنداق، نىملا بولمىسۇن، مەرتلىك قىپتۇ.

كىنەزنىڭ بۇ سوزلىرى ھاجى مۇرات توغرىلىق كېيىن بولىدىغان گەپلەرگە ئۇلگە كورسىتىپ بەردى. ساراي ئەھلىلىرى ھاجى مۇرات قانچە كوپتۇرۇپ سوزلەنسە ۋورونتسوۋنىڭ شۇنچە خوشال بولىدىغانلىغىنى چۈشەندى.

— ئۇ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك باتۇر، كارامەت ئادەم ئىكەن جۇمۇ.

— دەرۋەقە شۇنداق، ئۇ 1849 - يىلى كىپ - كۇندۇزدىلا تومۇرخان شوراغا كىرىپ، دۇكان قويىماي بۇلاپ قۇرۇتۇپ قويغان.

شىرەنىڭ بىر چېتىدە ئولتۇرغان، شۇ چاغلاردا تومۇرخان شورادا بولغان بىر ئەرمەن ھاجى مۇراتنىڭ بۇ قەھرىمانلىقلىرى توغرىلىق يېپيېڭى يىگىنسىگىچە سوزلەپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، تاماق يېيىلىپ بولغىچە ھاجى مۇرات ئۇستىدە سوز بولدى. ھاجى مۇراتنىڭ باتۇرلۇغى، زىرەكلىگى ۋە مەرتلىگىنى ھەممىسى بەس - بەس بىلەن ماختىدى. كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ يىگىرمە ئالتە ئەسىرنى ئولتۇرۇشكە بۇيرۇغانلىغى

بلەن ھساپلاشمايلا يىيىشكە كىرىشتى.

بۇ چاغدا ھەممەيلەن ئوڭايسىزلىنىپ قالدى. لېكىن بۇ ئوڭايسىزلىقنى ۋورونتسوۋا خانىمنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان، سارايدا خىزمەت قىلىدىغان تازىمۇ ئەخمەق، ھەددىدىن تاشقىرى خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى ئوزگەرتتى. ئۇ ھېچنىمىنى سەزمىگەندەك، ھاجى مۇراتنىڭ مېختۇلىندىكى① ئەخمەتخاننىڭ خوتۇنىنى ئوغرىلاپ كەتكەنلىكى توغرىلىق ۋاقىراپ سوزلەشكە باشلىدى:

— ئۇ، كېچىدە يېزىغا كىرىپ، تۇتىدىغان ئادەملەرنى تۇتۇپ، پۈتۈن ئادەملىرىنى باشلاپ قېچىپ كېتىپتۇ.

— ئۇ نىمە ئۈچۈن شۇ خوتۇننى تۇتۇۋالىدىكەن؟ — دەپ سورىدى كىنەز خانىم.

— ئۇنىڭ ئېرى بىلەن ئۆچلىشىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ئىزدەپ يۈرگەن ئىكەن، لېكىن ئەخمەتخان ئۆلگىچە ئۇنى بىرەر قېتىم ئۇچرىتالمىغانلىقتىن ئۇنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىدىن ئۆچىنى ئاپتۇ.

كىنەز خانىم بۇنى گىرۇزىن كىنەزنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان كونا دوستى شۇئازېل گىراق خانىمغا فرانسۇزچە ئېيتتى.

— Quelle horreur!② — دىدى كىنەزخانىم كوزلىرىنى

① مېختۇلىن — داغىستان تاغلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىدا قۇرۇلغان خانلىق ئىدى.

② فرانسۇزچە: "نىمە دىگەن دەھشەتلىك."

سېزەر، — دېدى يەنە بىرسى.

— Tout cela est grâce à vous,① — دېدى مانانا ئوربېلىيانى.

كىنەز ۋورونتسوۋ ئۆزىگە قىلىنىۋاتقان بۇ خوشامەتچىلىكنى توسۇشقا تىرىشىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن ھوزۇرلىناتتى. خانىمنى قولتۇقلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كېتىۋاتقىنىدا، ئۇنىڭ كۆڭلى ئىنتايىن خوش ئىدى.

تاماقتىن كېيىن مېھمانخانىدا مېھمانلار قەھۋە ئىچىۋاتقاندا، كىنەز ھەممەيلەنگە قالتىس يېقىنچىلىق قىلدى، قىلتىرىق بۇرۇت-لۇق گېنېرالنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ خىجالەتچىلىكتە قالغانلىقىنى تۇيمىغاندەك قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشتى.

كىنەز مېھمانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئايلىنىپ چىقىپ، قەرت ئويناشقا ئولتۇردى. ئۇ قەدىمقى قەرت لومبېرنىلا ئوينايتتى. لومبېر ئويۇنىنى ئۇ گىرۇزىن كىنەزى ۋە لومبېر ئويناشنى كىنەزنىڭ خىزمەتچىسىدىن ئۆگەنگەن ئەرمەن گېنېرال ھەم ئۆزىنىڭ مەرتىۋىسى بىلەن تونۇلغان دوختۇر ئاندرېيېۋسكى بىلەن بىللە ئوينىدى.

ۋورونتسوۋ ئۈستىگە ئالېكساندىر I نىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تاماكا قۇتىسىنى ئۆزىنىڭ يېنىغا قويۇپ، ئەتلەس قەرتنى

---

① فرانسۇزچە: "بۇلارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭ بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن-دە."

توغرىلىق سوزلۇۋىدى؛ بۇ ئاددىغىنا بىر جۈملە سوز ئۇستىدىمۇ تالاش ـ تارتىش بولدى.

— نىمە چارە! A la guerre comme â la guerre.①

— ئۇ كاتتا ئادەم.

— ئەگەر ئۇ ياۋروپادا تۇغۇلغان بولسا، ئىككىنچى ناپالېون بولاتتى، — دەپ قويدى ئەخمەق ۋە خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى. ئۇ ناپالېون ئىغىزغا ئىلىنسا، ناپالېوننى يېڭىشكە قاتنىشىپ كىرىست بەلگىلىك كۈمۈش ئوردىن ئالغان ۋورونتسوۋنىڭ خوشال بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى.

— ناپالېون بولمىغاندىمۇ، چەبدەس ئاتلىق ئەسكەر گېنېرالى بولاتتى، — دىدى ۋورونتسوۋ.

— ناپالېون بولمىسىمۇ مۇرات② بولاتتى.

— شۇڭا ئۇنىڭ ئىتىمۇ هاجى مۇراتقۇ.

— هاجى مۇراتتىن ئايرىلغان شامىلمۇ ئەمدى تۇگىشىدۇ، — دىدى بىرسى.

ئۇلار ئەمدى (بۇ "ئەمدى" ۋورونتسوۋ بار چاغدا دىگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى) بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئوزلىرىمۇ

---

① فرانسۇزچە: "ئۇرۇش ئۇرۇشچە بولىدۇ ـ دە."

② مۇرات (1767 — 1815) فرانسىيە مارشالى، ناپالېوننىڭ ئاساسلىق سەركەردىسى.

ئاچتى ھەم كەيپى چاغ ۋاقتىدا قىلىدىغان ئىشىنى قىلدى:
قىرلىقتىن تېرىلىرى ساڭگىلاپ كەتكەن ئاپپاق قوللىرى بىلەن
بىر چىمدىم فرانسۇز تاماكىسىنى بۇرنىغا تۇتۇپ پۇردى.

10

ئەتىسى ھاجى مۇرات ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇشكىلى كەل-
گەندە، كىنەزنىڭ مېھمانخانىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى،
بۇ يەردە خوشلىششقا كەلگەن، تولۇق ھەربىچە كىيىنگەن ۋە
كوكرىگى ئوردىن بىلەن تولغان تۇنۇگۇنكى قىلتىرىق بۇرۇتلۇق
گېنېرالمۇ بار ئىدى؛ تۆەننىڭ ئوزۇق-تۈلۈگىدىن كەلسە-
كەلمەس پايدىلىنىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن ئەيىپلىنىشى مۇمكىن
بولغان بىر تۆەنجاڭمۇ بار ئىدى؛ دوختۇر ئاندىرېيېۋسكىنىڭ
قوغدىشىغا ئېرىشكەن، ھاراق سودىسىنى ئىلكىدە تۇتۇپ كەل-
گەن، ھازىر يېڭىۋاشتىن توختام تۈزۈشكە كەلگەن باي ئەرمەن
سودىگەرمۇ، ئۇرۇشتا قازا تاپقان بىر ئەپىتسەرنىڭ نەپەقە
ېېرىشنى ياكى بالا-چاقىلىرىغا ئوقۇش راسخودى بېرىشنى تەلەپ
قىلىپ كەلگەن ۋە قاپقارا كىيىم كىيگەن خوتۇنمۇ بار ئىدى؛
گىروزىنچە چىرايلىق كىيىنگەن، تاشلىنىپ قالغان بىر ئىبادەت-
خانىنىڭ ۋەخپىسىنى ئوتكۈزۈۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن

يېيىپ تارقىتىشقا باشلىغاندا، كىنەزنىڭ ئىتالىيان خىزمەتچىسى دژۈۋانى بىر پارچە خەتنى كۈمۈش پەتنۇسقا سېلىپ كوتىرىپ كىرىپ كەلدى.

—ھورمەتلىك جاناپلىرى، يەنە ئەلچى كەلدى.

ۋورونتسوۋ قەرتنى قويۇپ ئەپۇ سوراپ، خەتنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى.

خەت ئوغلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ خەتتە ھاجى مۇراتنىڭ قانداق كەلگەنلىكى ۋە ئۇزىنىڭ مېللېر زاكومېلىسكى بىلەن قانداق تەگىشىپ قالغانلىقىنى يازغان ئىدى. كىنەز خانىم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئوغلىنىڭ نىمىلەرنى يازغانلىقىنى سورىدى.

—يەنە ھېلىقى ئىش... Il a eu quelque désagréments arec le commandant de la place. Simon a eu tort.①
But all is well what ends well②—,

شۇنداق دېدى-دە، ۋورونتسوۋ خەتنى خوتۇنىغا بەردى ۋە ھورمەت بىلەن ساقلاپ تۇرغان ھەمرالىرىغا بۇرۇلۇپ، ئۇلارنى قەرت ئېلىشقا تەكلىپ قىلدى.

ۋورونتسوۋ بىر قېتىم تارقىتىپ بولۇپ، تاماكا قۇتىسىنى

---

① فرانسۇزچە: "ئۇنىڭ بىلەن قورغان قوماندانى ئوتتۇرىسىدا كوڭۈلسىزلىك يۈز بېرىپتۇ. بۇ سىموندىن ئوتۇپتۇ."

② ئېنگلىزچە: "ياخشىلىقچە پۈتۈشۈپتۇ، ھەممە ئىش جايىدا بوپتۇ."

مېھمانخانىدا ئىنتىك مېڭىۋاتاتتى، ئۇنىڭ بىر پۇتى سەل قىـ-
قىـراق بولغاچقا، ماڭغانـدا سەل ئاقسـايـتتى. ئۇنىڭ يوغان
كوزلىرى مېھمانـخانىدا ھېچكىمنى كورمىـگەنـدەك بىـخارامەن
ئالدىغا قارايتتى.

ھېلىقى كېلىشكەن فوگوەن ھاجى مۇرات بىلەن سالاملىشىپ،
ئۇنى سەل ئولتۇرۇپ تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئوزى كىنـەزگە
دوكلات قىلغىلى ماڭدى. ھاجى مۇراتنىڭ ئولتۇرغۇسى كەلمىدى.
بىر قولى بىلەن خەنجىرىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئالـدىغا چىقى-
رىپ، بۇ يەردىـكىلەرگە مەنسىـتمەسلىك نەزىـرى بىلەن قاراپ
قويۇپ، ئورە تۇردى.

تەرجىمان تارخانوۋ كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئالـدىغا كېـلىپ
گەپ سوردى. ھاجى مۇرات خوشياقمىغانـدەك قىسقا-قىسقىلا
جاۋاپ قايتۇردى. بولمىدى ساقچى باشلىـغى ئۇستىـدىن ئەرز
قىلىپ كەلگەن قۇمىق كىنەزى چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدىن فوگوەن
ھاجى مۇراتنى چاقىردى.

ۋورونتسوۋ ھاجى مۇراتنى ئۇستەلنىڭ يېنىدا تۇرۇپ كۇتۇ-
ۋالدى. بۇ باش قومانـدانـىنىڭ قېرىلىقـتىن ئاقارغان يۇزلىـرى
تۇنۇگۇنكىـدەك كۇلۇمسـىرىمەيتـتى، بەلـكى جىـددى، سۇرلۇك
كورۇنەتتى.

ھاجـى مۇرات بۇ ئازادە، كەڭ دەرىـزىـلىرى يېـشىل ياغاچ
سالاسۇنلار بىلەن قاپلانغان، تازىمۇ يوغان بىر ئۇستەل قويۇلغان
ئويگە كىرىپلا ئاپتاپتا قارىـيىپ كەتـكەن كىـچىك قولـلىرىنى

سۇنغان گىروزىن كىنەزى ھەم كاپكازنى ئېلىشنىڭ يېڭى لايىھە ھوججەتلىرىنى كوتىرىپ كەلـگەن تەپتىـش ئەمەلـدارىـمۇ بار ئىدى؛ يەنە ئۆيىگە قايتقانـدا، كىـنەزنى كوردۇم دەپ ماختىـنىشنى ئۆيلىغان بىر خانىمۇ بار ئىدى.

ئۆز نوۋىتىـنى كۇتۇپ تۇرغان بۇ كىشـلەرنى كېلىشـكەن، سېرىق چاچلىق بىر ياش فۇگۇەن نوۋىـتى بويىـچە كىـنەزنىڭ بولمىسىگە كىرگۈزۈپ تۇراتتى.

ھاجى مۇرات سەل ئاقسىغان مەزمۇت قەدەم بىلەن مېھمانـخانىغا كىرىپ كەلگەندە، ھەممە كوزلەر ئۇنىڭـغا تىكىلـدى. ئۇ بۇلۇڭ-بۇلۇڭدىن ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئاتاۋاتقان پىچىـرلاشـلارنى ئاڭلىدى.

ھاجـى مۇرات ياقىسـغا كۈمۈش يىپـتىن كەشتە تىكىلـگەن جىگەررەڭ پەشمەتنىڭ ئۈستىدىن ئۇزۇن ئاق چېركەسكە كىيگەن ئىدى. ئۇ پۇتىـغا قونچى قارا، تاپىنىغىچە پەلەيـدەك شىپـپىدە كەلگەن پوپۇش، تاقىر بېشىغا سەللە ئورالـغان پاپاخ كىيـگەن ئىدى. ئۇ مۇشۇ سەللە ئۈچۈن، ئەخمەتخانـنىڭ چېقىشـتۇرۇشى بىلەن گېنېرال كلۇگىنائۇ① تەرىپىدىن قولـغا چۈشـكەن، مۇشۇ سەللە تۇپەيلىدىن ئۇ شامىلغا ئەل بولغان ئىدى. ھاجى مۇرات

① كلۇگـنائۇ (1791 — 1851) كاپكاز ئارمىيىسـنىڭ گېنېرالى. ئۇ رۇس ئەسكەرلىرىنى باشلاپ داغىستانغا تاجاۋۇز قىلغان، دارگىن يۇرۇشىنىڭ ئىشتىراكچىسى.

ئولۇمىنى ئويلاۋاتىدۇ، لېكىن ئۇنى قېرى چاغلىماسلىق، ئۇنىڭ ئىنتايىن ھىلىگەر ئىكەنلىگىنى بىلىش، شۇڭا پەخەس بولۇش لازىم دەۋاتقانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى. ۋورونتسوۋمۇ بۇنى سەزدى، لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ھاجى مۇراتقا ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كېرەك دەپ سانىغان سوزلىرىنى ئېيتتى.

— سەن ئۇنىڭغا ئېيت، — دىدى ۋورونتسوۋ تەرجىمانغا (ئۇ ياش ئەپىتسەرلەرگە سەن دەپ سوزلەيتتى)، — بىزنىڭ پادىشا-يىمىز رەھىمدىل ھەم قۇدرەتلىك. پادىشا مېنىڭ تىلىۋېلىشىم بىلەن ئۇنى كەچۈرۈپ، پاناھىغا ئالار، دەپ ئويلايمەن. — ئۇ ھاجى مۇراتقا قاراپ قويۇپ تەرجىماندىن سورىدى: — بۇنى ئېيتتىڭمۇ؟ مەن پادىشا ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانىنى ئالغۇچە، ئۇنى كۇتۇشنى ئۇستۇمگە ئالىمەن، ئۇ بۇ يەردە خوشال-خورام ئوتىدۇ، بۇنىمۇ ئېيتىپ قوي.

ھاجى مۇرات يەنە بىر قېتىم قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، جان-لىنىپ سوزلەشكە باشلىدى.

تەرجىمان ئۇنىڭ سوزلىرىنى ئورۇپ بەردى: — مەن بۇرۇن 1839-يىلى ئاۋارىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋاقتىمدا، رۇسلارغا ھالال خىزمەت قىلدىم. ئەپسۇسكى، مېنىڭ دۇشمىنىم ئەخمەت-خان ماڭا زىيانكەشلىك قىلىپ، گېنېرال كلۇگىنائۇ ئالدىدا ماڭا قارا چاپلىدى، بولمىسا مەن ھېچقاچان يۈز ئورىمىگەن بولاتتىم.

— بىلىمەن، بىلىمەن، — دىدى ۋورونتسوۋ (ئۇ بۇنى بىل-سىمۇ، ئالىلىقاچان ئۇنۇتۇپ كەتكەن ئىدى)، — بىلىمەن، — ئۇ

چىركەسكىسىنىڭ ياقىسى قوشۇلغان جايغا قويۇپ، تارتىنماستىن، ئېھتىرام بىلەن تۆۋەن قاراپ تۇرۇپ، چىرايلىق قۇمىق شىۋە-سىدا ئۇچۇق ۋە ئېنىق قىلىپ سۆزلىدى:

—مەن ئۆزەمنى ئۇلۇغ پادىشايىمنىڭ ۋە سىزنىڭ قۇدرەتلىك ھىمايىڭىزگە تاپشۇرىمەن. ئاق پادىشاغا سادىقلىق بىلەن ئۆمۈر بويى خىزمەت قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مېنىڭ دۈشمىنىم ھەم سىزنىڭ دۈشمىنىڭىز بولغان شامىلغا قارشى جەڭگە ياردىمىم تېگىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ۋورونتسوۋ تەرجىمان ئارقىلىق ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ھاجى مۇراتقا قارىدى، ھاجى مۇراتمۇ ۋورونتسوۋنىڭ يۈزىگە تىكىلدى.

ئىككىلەننىڭ كۆزلىرى ئۇچراشقاندا، ئۇلار سۆز بىلەن ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان، تەرجىمانمۇ ئېيتمىغان نۇرغۇن گەپ-لەرنى قىلىشقاندەك بولدى. ئۇلار سۆز-ئىبارىسىزلا بىر بىرىگە توغرىدىن-توغرا ھەممە ھەقىقەتنى ئېيتىۋاتقاندەك ئىدى: ۋورونتسوۋنىڭ كۆزلىرىدىن ھاجى مۇراتنىڭ سۆزىنىڭ بىرسىگىمۇ ئىشەنمەيدىغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن رۇسلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى، ھازىر ئەل بولغان بولسىمۇ، مەڭگۈ پەيلىدىن يانمايدىغانلىقىنى، ئىلاجسىز مۇشۇنداق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. ھاجى مۇراتمۇ بۇنى سەزدى، شۇنداق بولسىمۇ ئۆزىنىڭ ساداقىتىگە ئىشەندۈرۈشكە تىرىشاتتى. ھاجى مۇراتنىڭ كۆزلىرىدىن: بۇ قېرى ئۇرۇش توغرىلىق ئەمەس،

لېزگىن تەرەپكە ئەۋەتسە، ئۇزىنىڭ پۈتۈن داغىستاننى قوزغاشقا هوددە قىلىدىغانلىغىنى، شامىلنىڭ بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرە لمەيدىغانلىغىنى ئېيتتى.

— بۇ ياخشى، بۇ بولىدۇ، مەن ئويلىنىپ باقاي، — دېدى ۋورونتسوۋ.

تەرجىمان هاجى مۇراتقا ۋورونتسوۋنىڭ سۆزلىرىنى ئېيتتى. هاجى مۇرات ئويغا چۆمدى.

— قوماندانغا ئېيتقىن، — دېدى ئۇ باشقىدىن ئېغىز ئېچىپ، — مېنىڭ ئائىلەم تېخىچە دۇشمىنىمنىڭ قولىدا؛ ئۇلار تاغدا قالىدىغان بولسا، مېنىڭ پۇت-قولۇم باغلىنىپ قالىدۇ، ساداقىتىمنى كۆرسىتەلمەي قالىمەن. ئەگەر مەن توغرىدىن-توغرا ئۇنىڭغا تەگسەم، ئۇ مېنىڭ خوتۇنۇمنى، ئانامنى ۋە باللىرىمنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئەگەر كىنەز ئەسىرلەرگە تېگىشىش يولى بىلەن ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالسا، ئۇ چاغدا مەن يا ئۆلىمەن، يا شامىلنى يوق قىلىمەن.

— بولىدۇ، بولىدۇ، بىز بۇ ئىشنى ئويلاپ كورەيلى، هازىر ئۇ سەنمۇجاگىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇزىنىڭ ئەهۋالىنى، پىلانى ۋە ئارزۇسىنى بىر-بىرلەپ ئۇنىڭغا ئېيتسۇن، — دېدى ۋورونتسوۋ.

هاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۇشۇشى ئاشۇنداق ئاياقلاشتى.

شۇ كۇنى ئاخشىمى شەرقچە ياسالغان يېڭى بىر تىياتىرخانىدا ئىتالىيە ئوپېراسى قويۇلۇۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئۇزىنىڭ لوژىسىدا

تام تۇۋىدە تۇرغان يولەنچۈكسىز سافادىن ھاجى مۇراتقا ئورۇن كورسىتىپ، ئۆزى ئورنىدا ئولتۇردى. ىىراق ھاجى مۇرات ئولتۇرمىدى. ئۇ مەزمۇت بەستىنى رۇسلاپ، بۇنداق كاتتا ئادەم ئالدىدا ئولتۇرسا بولمايدىغانلىغىنى بىلدۇردى.

— مەيلى ئەخمەتخان ياكى شامىل بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىلا مېنىڭ دۈشمىنىم، — دىدى ئۇ تەرجىمانىغا قاراپ سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — كىنەزگە ئېيتقىن، ئەخمەتخان ئولدى، مەن ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالالمىدىم، لىكىن شامىل تېخى ھايات. ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالمىسام، ئولسەممۇ كوزۇم ئوچۇق كېتىدۇ. — ئۇ بۇ سوزلەرنى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، ئاستى كالپۇگىنى چىشلەپ تۇرۇپ ئېيتتى.

ۋورونتسوۋ تەمكىنلىك بىلەن:

— شۇنداق، شۇنداق، — دىدى ۋە تەرجىمانىغا قاراپ ئېيتتى: — ئۇ شامىلدىن قانداق قىلىپ ئوچ ئالىدىكەن؟ ئۇنىڭغا ئېيت، ئولتۇرسۇن.

ھاجى مۇرات يەنە ئولتۇرمىدى. ئۇ تەرجىمان ئارقىلىق بېرىلگەن سوئالغا ئۆزىنىڭ ئەل بولۇشى رۇسلارنىڭ شامىلنى يوقىتىشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ جاۋاپ بەردى.

— ياخشى، ياخشى، — دىدى ۋورونتسوۋ، — ئەمدى ئۇ قانداق قىلماقچىكەن؟ ئولتۇر، ئولتۇر...

ھاجى مۇرات ئولتۇردى ۋە ئەگەر ئۆزىگە ئەسكەر بېرىپ،

كەمپىتلەرنى خانىملارغا سۇناتتى. قوماندانىنىڭ خوتۇنىمۇ ياشنىپ قالغانلىقىغا قارىماي يېرىم يالىڭاچ هالدا خۇش خۇيلۇق بىلەن كۈلۈمسىرەپ، مېهمانلار ئارىسىدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا مېڭىپ يۈرەتتى؛ ئۇ تۇنۇگۇنكى تىياتىردىكىدەكلا تەمكىن قىياپەتتە مېهمانلارغا كوز يۈگۈرتۈپ ئولتۇرغان هاجى مۇراتقا تەرجىمان ئارقىلىق بىرنەچچە ئېغىز چىرايلىق گەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە يېرىم يالىڭاچ ئايال كۈلۈشۈپ هاجى مۇراتـ نىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇيالماستىن، كورۈۋاتقانـ لىرىنىڭ ياققان-ياقمىغانلىقىنى سوراشتى. ئالتۇن پاگون ۋە چۇچا تاقىغان، بوينىغا كۈمۈش كىرىست ۋە پوپۇك ئاسقان ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇ كورگەنلىرىنىڭ هەممىسىنى ياقتۇردىمۇ دەپ ئىشىنىپ، باشقىلارغا ئوخشاشلا ھىلىقى سوئالنى سورىدى. هاجى مۇرات باشقىلارغا جاۋاپ بەرگەندەكلا، ۋورونتسوۋغىمۇ بىزدە ئۇنداق نىملەر يوق دەپ جاۋاپ بەردى، ئەمما بۇنداق نىملەر ياخشىمۇ، يامانمۇ، بۇ هەقتە بىرنىمە دېمىدى.

هاجى مۇرات ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئىشى توغرىلىق ۋورونتسوۋ بىلەن هەتتا مەشەدە، تانسىدىلا سوزلەشمەكچى بولۇۋىدى، ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلىماسقا سېلىپ كېتىپ قالدى. كەيىندىن لورىس مېلىكوۋ بۇ يەردە ئىش توغرىلىق سوزلىشىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

سائەت 11 گە بەلگە بەرگەندە، هاجى مۇرات مارىيە

ئولتۇراتتى. زالدا سەللە ئورىۋالغان، ئاقساق ھاجى مۇراتنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلغان نۇرفى كورۇۋىدى. ئۇ ئۇزىگە قوشۇپ قويۇلغان ۋورونتسوۋنىڭ فوگوەنى لورىس مېلىكوۋ① بىلەن بىللە كىرىپ، بىرىنچى رەتتە ئولتۇردى. ھاجى مۇرات شەرق مۇسۇلمانلىرىغا خاس غۇرۇر بىلەن ئۇزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى چاندۇرماي، ۋە چىرايىنىمۇ ئۇزگەرتمەي ئولتۇرۇپ، بىرىنچى پەردە تۇگىگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى ۋە تاماشىبىنلارغا بىمالال كوز يۇگۇرتۇپ، ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۇزىگە تارتىپ، زالدىن چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى دۇشەنبە ئىدى، بۇ كۇنى ۋورونتسوۋ ئائىلىسىدە ئادەتتىكىچە بەزمە ئوتكۇزدى. ئازادە زالدا شام چىراقلار چاقنايتتى. سازاندىلەر قىشلىق باغ ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھالدا ساز چالاتتى. كوكسى، بوينى ۋە بىلەكلىرىنى ئوچۇق قالدۇرۇپ كوينەك كىيگەن چوكانلار بىلەن جوۋانلار پار-پۇر ھەربى كىيىم كىيگەن ئەرلەرنىڭ قوچاقلىرىدا ئايلىناتتى. ناھايىتى يوغان بىر بۇفىت ئەتراپىدا قىزىل فراك، ئۇزۇن پايپاق ھەم پوپۇش كىيگەن ئوي خىزمەتچىلىرى شاراپ قۇيۇلغان رۇمكىلار ۋە

① لورىس مېلىكوۋ (1825 — 1888)، نىكولاي I نىڭ كاپكازدىكى باش ۋالىسىنىڭ فوگوەنى، كېيىن خاركوۋ ئولكىسىنىڭ باشلىقى بولغان؛ ئالېكساندىر II نىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، دولەتنىڭ ئەمەلى ئىستىبداتى بولۇپ قالغان. ئالېكساندىر III نىڭ ۋاقتىدا خىزمىتى چۇشۇرۇلگەن.

كوۋنىڭ سوزلىرىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى. تاتارچىنى سۇدەك بىلىدىغان لورىس مېلىكوۋ گەرچە كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئوتمۇشىنى بىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوز ئاغزىدىن پۇتۇن تارىخىنى بىلىشنى خالايدىغانلىغىنى ئېيتتى.

—سەن ماڭا سوزلەپ بەر،—دىدى لورىس مېلىكوۋ،—مەن يېزىۋېلىپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلىمەن، ئاندىن كېيىن كىنەز ئۇنى پادىشاغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ھاجى مۇرات ئۇنچۇقمىدى (ئۇ ھېچقاچان كىشىنىڭ سوزىنى بولمەيتتى، بەلكى يەنە نىمە دەيدىكىن دەپ كۇتۇپ تۇراتتى)، بىر ئازدىن كېيىن بېشىنى كوتىرىپ، پاپىغىنى كەينىگە سۇردى-دە، مارىيە ۋاسىلىيېۋنانى مەپتۇن قىلغان ئالاھىدە، باللارچە كۇلۇمسىرىشى بىلەن كۇلۇمسىرىدى، ئۇ ئوزىنىڭ تارىخىنى پادىشانىڭ ئوقۇيدىغانلىغىنى ئويلاپ، بۇنى ناھايىتى شەرەپ بىلىپ:

—بۇ، مۇمكىن،—دىدى.

—سەن (تاتارلاردا "سىز" دېيىلمەيدۇ) ماڭا باشتىن تارتىپ ھەممىنى تولۇق سوزلەپ بەر، ئالدىراپ كەتمە،—لورىس مېلىكوۋ شۇنداق دەپ يانچۇغىدىن دەپتىرىنى ئالدى.

—بۇ، مۇمكىن، بىراق بەك جىق، سوزلىسەم ناھايىتى كوپ. نۇرغۇن ئىشلار بار،—دىدى ھاجى مۇرات.

—بۇگۇن تۇگىمىسە ئەتە يەنە سوزلە،—دىدى لورىس مېلىكوۋ.

ۋاسىلىيېۋنا ھەددىيە قىلغان سائەتنى توغرىلىدى-دە، لورىس مېلىكوۋدىن كەتسەم بولامدۇ دەپ سورىدى. لورىس مېلىكوۋ كەتسىڭىز بولىدۇ، لېكىن كەتمىگىنىڭىز تۈزۈك، دېدى. شۇنداق بولسىمۇ ھاجى مۇرات چىقىپ كەتتى ۋە ئۇزىنىڭ ئىختىيارىغا بېرىلگەن مەيگە چۈشۈپ، ئۇزىگە تۇرۇشقا بېرىلگەن ھوجرىغا يېنىپ كەلدى.

11

ھاجى مۇرات تىفلىسقا كېلىپ بەشىنچى كۈنى باش ۋالىنىڭ فوگۇەنى لورىس مېلىكوۋ باش قوماندانىنىڭ ئەمرى بويىچە ئۇنى ئىزدەپ كەلدى.

— باش قوماندانىغا جان-تېنىم بىلەن خوشال-خورام خىزمەت قىلىشقا تەييارمەن، — دېدى ھاجى مۇرات ئادەتلەنگەن دىپلوماتچە ئىپادە بىلەن ۋە بېشىنى ئېگىپ، قولىنى كوكسىگە ئالدى، ئاندىن لورىس مېلىكوۋنىڭ كوزلىرىگە يېقىملىققىنا قاراپ، — يول كورسەتكىن، — دەپ قوشۇپ قويدى.

لورىس مېلىكوۋ شىرەنىڭ يېنىدا تۇرغان ئورۇندۇققا ئولتۇردى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى سافادا ئولتۇرۇپ، ئىككى جەينىكىنى تىزىغا قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ، لورىس مېلە-

چېپىپ، "مۇسۇلمانلار غازاتقا ئاتلىنىڭلار!" دەپ ۋاقىرىشاتتى. چېچەنلەرنىڭ ھەممىسى مۇرىتلار تەرەپكە ئۆتتى ھەم ئاۋارىلارمۇ ئۇلار تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلىدى. مەن ئۇ چاغلاردا خان سارىيىدا تۇراتتىم. مەن خاننىڭ تۇققانلىرىغا ئوخشاش، ئىمىنى خالىسام شۇنى قىلاتتىم، ئاستا-ئاستا بېيىدىم. ئاتلارغا، قورال-جابدۇقلارغا، پۇلغا ئىگە بولدۇم. بىخارامان ياشايتتىم، ھېچنىمە-دىن غېمىم يوق ئىدى. قازى موللا① ئۆلتۈرۈلۈپ، غامزات② ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغىچە ئاشۇنداق ئۆتتۇم. غامزات خانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار غازاتقا قاتناشمىسا، خۇنزاخنى كۇمپەي-كۇم قىلىۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇنى ئويدانىراق ئويلىماي بولمايتتى. خانلار رۇسلاردىن قورقاتتى، غازاتقا قاتنىشىشتىنمۇ قورقاتتى. شۇڭا خانچە مېنى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئۇممەخان بىلەن بىللە رۇسلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن غامزاتقا قارشى ياردەم سوراش ئۈچۈن تىفلىسقا ئەۋەتتى. كاتتىۋاش دېگىنىمىز روزېن بارون ئىدى. ئۇ مېنىمۇ، ئۇممەخاننىمۇ قوبۇل قىلمىدى. ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ، ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتىيۇ، ھېچ ئىش قىلمىدى. پەقەت ئۇنىڭ ئەپىتسەرلىرى يېنىمىزغا كېلىپ، ئۇممەخان بىلەن قەرت ئوينىدى. ئۇلار ئۇنىڭغا ھاراق ئىچكۈزۈپ،

① قازى موللا (1785 — 1832) يەنى ھاجى مۇھەممەت، ئۇ چېچەن، داغىستان رايونلىرىدىكى ئىسلام دىنى ئۆلىماسى، شامىلنىڭ ئۇستازى.

② غامزات (1789 — 1834) يەنى غامزاتبەگ، قازى موللىنىڭ ۋارىسى.

— باشتىن سوزلەمدىمەن؟

— ھەئە، ئەڭ باشتىن: نەدە تۇغۇلۇپ، نەدە ئۇسكەنلىگەڭ-دىن باشلاپ سوزلە.

ھاجى مۇرات بېشىنى ساڭگىلىتىپ بىر ھازا ئولتۇرغاندىن كېيىن، سافانىڭ يېنىدا تۇرغان تاياقنى ئالدى، ئاندىن خەنجە-رىنىڭ ئاستىدىن پىل چىشىدىن ساپلىنىپ ئالتۇن بىلەن پەدەز-لەنگەن ئۇستۇرىدەك ئوتكۇر كىچىككىنە پىچىغىنى ئېلىپ، تاياقنى يونۇپ ئولتۇرۇپ سوزلەشكە كىرىشتى.

— ياز، — دىدى ئۇ سوزىنى باشلاپ، — مەن سېلمېستە تۇغۇلدۇم. تاغلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ چوكلوغى ئېشەكنىڭ بېشىدەك بار كىچىككىنە يېزا ئىدى. بۇ يېزىدىن سەل نېرىغا، ئىككى پاي ئوق يەتكۇدەك بىراقلىقتا جايلاشقان خونزاختا① خانلار ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ئائىلىمىز ئۇلار بىلەن يېقىن ئوتەتتى. ئاپام ئابونوسايخاننى ئېمىتىپ چوك قىلغانلىغى ئوچۇن بىز ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ قالغان ئىدۇق. خاننىڭ ئوچ بالىسى بار ئىدى: ئابونوسايخان — ئاكام ئوسمان بىلەن، ئومەخان مەن بىلەن ئىمىگداش ئىدى، بولاچخان ئەڭ كەنجىسى بولۇپ، شامىل يار ئۇستىدىن تاشلىۋەتكەن ئاشۇ ئىدى. بۇ كېيىنكى ئىش. مەن ئون بەش ياشقا كىرگەن يىلى ھەرقايسى كەنتلەردە مۇ-رىتلار پەيدا بولدى. ئۇلار ياغاچ خەنجەرلىرى بىلەن تاشلارنى

---

① خونزاخ — ئاۋارىيىنىڭ مەركىزىي شەھىرى.

— قانداق قىلدىڭ، قاتناشتىڭمۇ؟

— قاتناشمىدىم، بىراق كوڭلۇمگە بىر ئوي كىرىۋالدى، — دىدى-دە، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

— غامزات خۇنزاخقا كەلگەندە، بىز ئۇنىڭغا بىرنەچچە قىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئېيتىڭلار، بىز غازاتقا قاتنىششقا ماقۇل بولدۇق، ئەمما ئۇ قانداق غازات قىلىشنىڭ يولىنى ئۇگىتىشكە بىزگە بىر ئالىم كىشى ئەۋەتسۇن، دىدۇق. غامزات قىرىلارنىڭ بۇرۇتلىرىنى چۇشۇرۇپ، بۇرۇنلىرىنى تېشىپ، بۇرۇنلىرىغا توقاچ ئېسىپ، ئۇلارنى قايتۇرۇۋېتىشكە بۇيرۇق قىلىپتۇ. قىرىلار يېنىپ كېلىپ، غامزات بىزگە غازات قىلىشنى ئۇگىتىشكە ئادەم ئەۋەتىدىغان بولدى، ئەمما بۇ يەرگە خانچە كىچىك ئوغلىنى ئامانەتكە ئەۋەتسۇن دەيدۇ، دىيىشتى. خانچە بۇنىڭغا ئىشىنىپ، بۇلاچخاننى غامزاتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غامزات بۇلاچخاننىڭ ناھايىتى ياخشى خېرىدارلىغىنى قىلىپ، كېيىن ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسىنىمۇ بۇ يەرگە كەلسۇن دەپ بىزگە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ بىزگە: ئاتام خانلارنىڭ ئاتىسىغا قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنىمۇ بۇلارغا شۇنداق خىزمەت قىلىشنى خالايمەن، دىدى. خانچە باشقا خوجايىن خوتۇنلارغا ئوخشاش ئاجىز، دۆۋەڭ، قارام خوتۇن ئىدى. ئۇ ئىككىلا ئوغلىنى ئەۋەتىشتىن قورقۇپ، ئۇممەخاننىلا ئەۋەتتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم. مۇرىتلار بىر چاقىرىم يەرگە ئالدىمىزغا چىقىپ، بىزنى ئارىغا ئېلىپ ناخشا ئېيتىپ، مىلتىق ئېتىپ، ئات ئوينىتىپ كوتۇۋالدى. بىز يېتىپ

ئۇنى يامان يەرلەرگە باشلاپ باردى. ئۇ بۇلار بىلەن قەرت ئوي-ناپ، ھەممە نەرسىلىرىنى ئۇلارغا ئۇتتۇرۇپ قويدى. ئۇ ئوكۇزدەك كۇچلۇك، يولۋاستەك باتۇر بولسىمۇ، ئوزى بوش ئىدى. ئەگەر مەن ئۇنى ئىلىپ كەتمىگەن بولسام، ئۇ ئەك ئاخىرقى بىر ئىتى بىلەن قورال-ياراقلىرىدىنىمۇ قۇرۇق قالغان بولاتتى. تىفلىستىن قايتقاندىن كىيىن، مىنىڭ پىكرىم ئوز-گەردى. مەن خانچىنى ھەم ياش خانلارنى غازاتقا قاتنىششقا دەۋەت قىلدىم.

—نىمىشقا پىكرىڭ ئوزگەردى؟ رۇسلار ياقماي قالدىمۇ؟—دەپ سورىدى لورىس مىلىكوۋ.

ھاجى مۇرات بىر دەم جىم بولۇپ قىلىپ:

—شۇنداق، ياقمىدى، يەنە بىر ئىش مىنى غازاتقا قاتنى-شىشقا مەجبۇر قىلدى،—دىدى كوزلىرىنى يۇمۇپ كەسكىن تۇردە.

—قايسى ئىش؟

—سىلمىسنىڭ يىنىدا مەن بىلەن خان ئىككىمىز ئۇچ مۇرىتقا ئۇچراپ قالدۇق، ئىككىسى قىچىپ كەتتى، ئۇچىنچىسىنى مەن تاپانچە بىلەن ئىتىپ ئولتۇردۇم. مەن ئۇنىڭ قورالىنى ئىلىش ئۇچۇن قىشىغا بارغىنىمدا، ئۇ تىخى تىرىك ئىكەن. ئۇ ماڭا قاراپ قويۇپ، "سەن مىنى ئىتىپ ئولتۇردۇڭ. بۇ مەن ئۇچۇن ناھا-يىتى ياخشى بولدى. سەن ياش، قاۋۇل مۇسۇلمان ئىكەنسەن، غازاتقا قاتناش، ئاللانىڭ ئەمرى" دىدى.

ئەۋەتمەسلىكنى ئېيتتىم. لېكىن خوتۇن خەقـنىڭ ئەقلى شۇنچە- لىككىن-دە. خانچە ئۇلارغا ئىشىنىپ، چوڭ ئوغلىنىـمۇ بېرىشقا بۇيرۇدى. ئابۇنۇسايخـان بېرىشـنى خالىمـىدى. شۇڭا ئانىـسى ئۇنىڭـغا: "سەن قورقۇۋاتىسەنغۇ دەيـمەن" دىدى. ئۇ، خۇددى ھەرىدەك، ئۇنىڭ قەيېرىنى چاقسا ئاغرىيدىغانلىغىنى بىلەتـتى. ئابۇنۇسايـخان سەپرايى ئۇرلەپ، لام-جىم دىمەسـتىن، ئېتىنى جابدۇشـقا بۇيرۇدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم. غامزات بىزنى ئۇممەخاننى قارشى ئالغان چاغدىكىدىنـمۇ ئارتۇق ھەشە- مەت بىلەن قارشى ئالـدى. ئۇ بىزنى قارشى ئالغـلى ئىكـكى چاقىرىمـچە يەرگە ئالدىـمىزغا چىقـتى، ئۇنىڭ كەينىدە ئەلەم كوتىرىشكەن ئاتلىق ئەسكەرلەر بار ئىدى. ئۇلار "لائىلاھە ئىل- لەلـلاھۇ"نى ئوقۇپ، ملتـىق ئېتىشـىپ، ئات ئويىنىتىشاتـتى. بىز لاگىرغا كەلگەندە، غامزات ئابۇنۇسايخاننى چېدىرىغا باشلاپ ئەكىرىپ كەتتى، مەن ئات بىلەن قېپقالدىـم. تاغنىڭ ئىتىگىدە تۇرسام، غامزاتـنىڭ چېدىرىـدىن ئوق ئاۋازى چىقـتى، مەن يۈگۈرۈپ چېدىرغا كىرسەم، ئۇممەخان قان ئىچىدە يېتىپتۇ، ئابۇ- نۇسايخان مۇرىتلار بىلەن ئېلىشىۋېتىپتۇ، ئۇنىڭ يۈزىنىڭ يېرىمى قىلىچ بىلەن چېپىلـىپ، ساڭگىـلاپ قاپـتۇ. ئۇ بىر قولى بىلەن يۈزىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن يېقىن كەلگەنلەرگە قىلىچ ئۇراتتى. مەن ئۆز كوزۇم بىلەن كوردۇم، ئۇ غامزاتـنىڭ ئىنە- سىنى چېپىـپ ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىگە قىلـىچ ئۇرۇۋاتقانـدا، مورىتلار ئوق چىقىرىپ، ئۇنى يىقىتتى.

بېرىشىمىزغا غامزات چېدىردىن چىقىپ، ئۇممەخاننىڭ ئېتىنىڭ ئۆزەڭگىسىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنى خاننى كۈتۈۋالغاندەك كۈتۈۋالدى ھەم: "مەن ئائىلەڭلەرگە ھېچقانداق يامانلىق قىلمىدىم، بەلكى قىلىشنىمۇ خالىمايمەن. سىلەردىن ئۆمىت قىلىدىغىنىم، مېنى باپلىماڭلار، كىشىلەرنى غازاتقا دالالەت قىلىشىمغا كاشىلا بولماڭلار. دادام سىلەرگە قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنمۇ پۈتۈن ئەسكەرلىرىم بىلەن سىلەرگە خىزمەت قىلىمەن. ماڭا ئۆزەڭلارنىڭ سارىيىدا تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىڭلار. مەن سىلەرگە ئىخلاس بىلەن ياردەم قىلىمەن. سىلەر بولساڭلار ئۆزەڭلارنىڭ خالىغان ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىسىلەر" دېدى. ئۇممەخان ئىككى ئېغىز گەپنى ئۇڭلاپ قىلالمايتتى، شۇڭا نىمە دېيىشنى بىلمەي جىم تۇردى. مەن سوز ئېلىپ، ئەگەر بۇنداق بولسا، غامزات ئۆزى خۇنزاخقا بارسۇن، خانچە ۋە خان ئۇنى ھورمەت بىلەن كۈتۈۋالىدۇ، دېدىم. لېكىن سوزۇم تۈگىمەيلا، بۇ يەردە شامىل بىلەن بىرىنچى قېتىم غىژىلدىشىپ قالدىم. ئۇ شۇ چاغدا ئىمامنىڭ قېشىدا تۇراتتى. "سەندىن سوراۋاتقىنى يوق، خاندىن سوراۋاتىدۇ" دېدى ئۇ ماڭا. مەن گەپ قىلمىدىم، غامزات ئۇممەخاننى چېدىرغا باشلاپ كىرىپ كەتتى. ئارقىدىن مېنى چاقىرىپ، ماڭا ئۆزىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن خۇنزاخقا بېرىشنى ئېيتتى. مەن باردىم. ئەلچىلەر خانچىغا چوڭ ئوغلىنىمۇ غامزاتنىڭ قېشىغا ئەۋەتىشكە دەۋەت قىلدى. مەن بۇنىڭ ئاسلىق بولىدىغانلىغىنى بىلىپ، خانچىغا ئوغلىنى

—شۇنداق، ياخشى ئادەم. سائەتمۇ ياخشى. سەن ناماز ئوقۇۋال، مەن ساقلاپ تۇراي.— دىدى لورىس مېلىكوۋ.

هاجى مۇرات:

—ياخشى،— دىدى ۋە ھوجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

لورىس مېلىكوۋ ئۆزى شۇ يەردە يالغۇز قېلىپ، هاجى مۇراتنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىنىڭ مۇھىملىرىنى خاتىرىلىۋالدى، ئاندىن تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، ئۆينىڭ ئىچىدە ئۇ ياق-بۇ ياققا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ھوجرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئۆيدىن قىزىق پاراڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، بىرسى بىر ئىش توغرىلىق ئىتتىكلا تاتارچە بىر نىمە دەۋاتاتتى. ئۇ بۇلار-نىڭ هاجى مۇراتنىڭ مۇرىتلىرى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئىشىكنى ئېچىپ كىردى.

ئۆينى تاغلىقلاردا بولىدىغان ئەيلەنگەن تېرىنىڭ ئاچچىق هىدى قاپلىغان ئىدى. چاپىنى ياغلىشىپ كەتكەن، ئالغاي، مىسۋاش ھەمزەلى دەرىزىنىڭ ئالدىغا سىلىقلىق تۇرغان چاپاندا ئولتۇرۇپ، يۆگەن ئورۇۋاتاتتى. ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن نىمىدۇ بىر نەرسە توغرىلىق قىزىق سۆزلەۋاتاتتى. لېكىن لورىس مېلى-كوۋ كىرىش بىلەن ئۇ گېپىنى توختىتىپ، كىرگەن كىشىگە ئېتىۋارمۇ قىلىپ كەتمەستىن، ئۆز ئىشىنى قىلىۋەردى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا تۇرغان خۇش چاقچاق خان مەغەم ئاپپاق چىشلىرىنى چىقىرىپ ھىجىيىپ، كىرپىكسىز قارا كۆزلىرىنى ئۆيىنىتىپ، بىر گەپنى كەينى-كەينىدىن تەكرارلاۋاتاتتى. كېلىشكەن يىگىت

ھاجى مۇرات سوزلەشتىن توختىدى، ئۇنىڭ ئاپتاپتا كويۇپ قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى قىزىرىپ، كوزلىرىگە قان تولغان ئىدى.

— مەن قورقۇپ قاچتىم.

— ھە، شۇنداقمۇ؟ مەن سىنى ھىچقاچان ۋە ھىچنىمىدىن قورقمىغان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان ئىدىم، — دىدى لورىس مېلىكوۋ.

— شۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز قورقمايدىغان بولدۇم، شۇنىڭدىن بۇيان مەن دائىم ئاشۇ ھاقارەتنى ئويلايمەن، ئۇنى ئويلىسامىلا ھىچنىمىدىن قورقمايمەن.

12

— ئەمدى بولدى، ناماز ئوقۇۋالاي، — دىدى ھاجى مۇرات، چېركەسكىسىنىڭ يانچۇغىدىن ۋورونتسوۋ ھەدىيە قىلغان قوڭغۇراقلىق سائەتنى ئېلىپ، پەم بىلەن پۇرژىنىسىنى بېسىپ، بېشىنى قىڭغاڭتىپ، بالىلارچە كۈلۈمسىرەپ تىڭشىدى. سائەت ئون ئىككىدىن چارەك ئوتكەننى بىلدۈرۈپ جىرىڭلىدى.

— ۋورونتسوۋ ھەدىيە قىلغان سوغا، — دىدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ، — ياخشى ئادەم ئىكەن.

دىيىشىچە، ئۇ كەمدە ھەممە كىشى تاماكا چەكمەي، ھاراق-شاراپ ئىچمەي، بەش ۋاخ نامازنى تاشلىماي، ئۇزلىرىگە قىلىنغان تىل-ھاقارەتنى ھەتتا قانلىق قىساسنىمۇ كەچۈرۈپ، ئەۋلىيادەك ياشايدىكەنمىش. ئۇ كەملەردە، كىشلەر تېپىۋالغان نەرسىلەرنى قومۇشقا ئېسىپ، ئىگىسى ئېلىۋالسۇن دەپ يولىنىڭ ياقىسىدا قويۇپ قويىدىكەنمىش. ئۇ چاغدا ئاللاتائالامۇ ھەممە بەندىسىنى بېيىتىپتىكەنمىش، ھازىرقىغا ئوخشمايدىكەنمىش.

— ھازىرمۇ يېزىدا ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكا چەكمەيدىغۇ، — دىدى ھەمزەلى.

— سىنىڭ شامىلىڭ مومدىن ياسالغان قارا تايغان بوغا، — دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قاراپ كوزىنى قىسىپ قويۇپ.

"مومدىن ياسالغان قارا تايغان بوغا" تاغلىقلارغا كەمستىپ قويۇلغان نام ئىدى.

— تاغلىقلارنىڭ ئوزى مومدىن ياسالغان قارا تايغان بوغا، — دىدى ھەمزەلى، — لېكىن تاغدا بۇركۇتمۇ بار-دە.

— بارىكاللا! قالتىس گەپ قىلدىڭ، — دىدى خان مەغەم ئۇنىڭ جايىدا جاۋاپ بەرگەنلىگىدىن خۇرسەن بولۇپ ئاغزىنى كالچايتىپ كۇلۇپ.

ئۇ لورىس مېلىكوۋنىڭ قولىدىكى كۇمۇچ تاماكا قۇتىسىنى كورۇپ، ئۇنىڭدىن تاماكا سورىدى. لورىس مېلىكوۋ تاماكا چېكىشكە بولمايدىغانلىغىنى ئېيتقاندا، ئۇ بىر كوزىنى قىسىپ،

ئېلدار بولسا يەڭلىرىنى كۆچلۈك بىلەكلىرىگە تۇرۇپ قويۇپ، مىخقا ئېسىپ قويۇلغان ئىگەرنىڭ تاسمىلىرىنى تازىلاۋاتاتتى. ئاساسىي ياردەمچى ۋە خىزمەتچى خەنەفى ئۇيدە يوق ئىدى. ئۇ ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتاتتى.

— نىمە توغرىلىق گەپ تالىشىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ خان مەغەم بىلەن سالاملىشىپ.

— ئۇ ھەمىشە شامىلنى ماختايدۇ، — دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قولىنى بېرىپ، — ئۇ، شامىلنى كاتتا كىشى، ھەم ئالىم، ئەۋلىيا، چەۋەنداز، دەيدۇ.

— ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولمىغاندىن كېيىن نىمىشقا يەنە ئۇنى ماختايدۇ؟

— بىللە بولمىسمۇ، ماختاپ تۇرىدۇ، — دىدى خان مەغەم چىشلىرىنى چىقىرىپ، كوزلىرىنى ئويىنىتىپ ئىتتىك سوزلەپ.

— ئۇنداقتا، ئۇ سېنىڭچە ئەۋلىيامۇ؟ — دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

— ئۇ ئەۋلىيا بولمىغان بولسا خەلق ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمىغان بولاتتى، — دىدى ھەمزەلى ئىتتىك سوزلەپ.

— ئەۋلىيا شامىل ئەمەس، مەنسۇر، — دىدى خان مەغەم، — ئۇ ھەقىقى ئەۋلىيا، ئۇ ئىمام بولغان ۋاقتىدا، ھەممە جامائەت باشقىچە ئىدى. ئۇ كەنتلەرنى ئارىلىغاندا، خەقلەر ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ پېشىنى كوزىگە سۈرتۈپ، گۇنايىغا توۋا قىلىپ، يامان ئىش قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەن ئىكەن. چوڭلارنىڭ

دى؟ — دەپ سورىدى لورىس مېلنكوۋ.

— بارى - يوقى ئۇن ئىككى تىيىنىم بار ئىدى، — دېدى خان مەغەم چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ.

— ئۇتتۇرۇپ قويغان بولساڭ قانداق قىلاتتىڭ؟

— ماۋۇچۇ. — خان مەغەم يېنىدىكى تاپانچىنى كورسەتتى.

— نىمە، ئۇنى بېرەمتىڭ؟

— نىمىشقا بېرەتتىم؟ قاچاتتىم، ئەگەر بىرسى تۇتماقچى بولسا ئېتىپ ئولتۇرەتتىم.

— ئاخىر ئۇتتۇڭمۇ؟

— ئۇتمامدىغان، ھەممىسىنىڭ پۇللىرىنى سۇپۇرۇپ ماڭدىم.

خان مەغەم بىلەن ئېلدارنى لورىس مېلنكوۋ ئوبدان بىلەتتى. خان مەغەم شوخ ۋە ئويۇنچى ئىدى. ئۇ ھايان قالغان ھاياتىي كۇچىنى نەگە قويۇشنى بىلمەيدىغان، خۇش خۇي، يەڭگىل، ئوزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ جېنى بىلەن ئوينىشىدىغان، ھازىر رۇسلارغا ئەل بولغان بولسىمۇ ئەتىلا شامىل تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشى كورۇنۇپ تۇرغان كىشى ئىدى. ئېلدارنىمۇ پۇتۇنلەي چۇشەنگىلى بولاتتى: ئۇ ئوزىنىڭ خوجايىنىغا تازا ئىخلاسمەن، ئېغىر - بېسىق، كۇچلۇك، چىڭ ئادەم ئىدى. لورىس مېلنكوۋ يالغۇزلا مىسۋاش ھەمزەلىنىڭ مىجەزىنى بىلمەيتتى. لورىس مېلنكوۋ ئۇنىڭدىن شۇنى سەزدىكى، ئۇ شامىلغا سادىق بولۇپلا قالماي، يەنە پۇتۇن رۇسلاردىن يىرگىنەتتى، ئۇلارنى كوزگە ئىلمايتتى ۋە يامان كورەتتى، ئۇلاردىن نەپرەتلىنەتتى.

بېشى بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ھوجرىسىنى كورسىتىپ، كورۈپ قالمىسىلا بولىدۇ، دېدى-دە. شۇ ھامان تاماكىنى چېكىپ، ئىسىنى ئىچىگە شورىماي، قىزىرىپ كەتكەن كالپۇكلىرىنى بىر قىسمىلا قىلىپ پۈۋلەشكە باشلىدى.

—بۇ ئىش قاملاشمىدى، —دەپ ھەمزەلى ئۆيىدىن چىقىپ كەتتى. خان مەغەم ئۇنىڭغا كوزىنى قىسىپ قويۇپ تاماكىسىنى چېكىۋېتىپ، لورىس مېلىكوۋتىن قەيەردىن ئوبدانراق شايى پەشمەت ۋە ئاق پاپاخ سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى سورىدى.

—نىمە، سېنىڭ شۇنچىۋالا پۇلۇڭ كوپما؟

—ھە، ئاز-تولا بار، —دېدى خان مەغەم كوزىنى قىسىپ قويۇپ. ئېلدار چىرايلىق، خۇش خۇي يۈزىنى لورىس مېلىكوۋغا بۇراپ:

—ئۇنىڭ پۇللىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سوراپ باق، —دېدى.

—ئۇتتۇۋالغان، —دېدى خان مەغەم خوشاللىق بىلەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۈنۈگۈن تىفلىستا قانداق تاماشا قىلغانلىقىنى ۋە رۇس، ئەرمەنلەرنىڭ توپلىشىپ ئارال تاشلاپ ئويناۋاتقان يېرىگە بېرىپ قالغانلىقىنى، يوغان تاۋىكادا ئۈچ تىللا ۋە نۇرغۇن تەڭگە تۇرغانلىقىنى، خان مەغەم قانداق ئويناشنى دەرھال چۈشىنىپ، يانچۇقىدىكى مىس تەڭگىلەرنى شاراقلىتىپ تاۋىكاغا چۈشۈپ، ھەممىسىگە دو چىققانلىقىنى ئېيتتى.

—ھەممىسىگە دو چىققۇدەك شۇنچىۋالا كوپ پۇلۇڭ بارمە-

تېرىگە ئوخشايتتى. ئۇ ئېلدارغا ئوخشاشلا، خوجايىنىغا غىڭ-پىڭ قىلماي بوي سۇنىدىغان، ئالدىراپلا يۈرىدىغان پەمسىز بىر خىزمەتچى ئىدى.

ئۇ بۇ ئۆيگە گۆرۈچ ئالغىلى كىرگەن ئىدى، لورىس مېلىكوۋ ئۇنى توختىتىۋېلىپ، ئۇنىڭ قەيەرلىكلىكىنى، قاچاندىن بۇيان ھاجى مۇرات بىلەن بىللە بولۇۋاتقانلىقىنى سورىدى.

— بەش يىل بولدى، — دەپ جاۋاپ بەردى خەنەفى قوشۇما قاشلىرى ئاستىدىن لورىس مېلىكوۋقا جىمغىنا قاراپ قويۇپ، — مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر كەنتتىن. مېنىڭ ئاتام ئۇنىڭ تاغىسىنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئىدى. شۇ پەيتتە مەن ئۇنىڭدىن مېنى ئۆزىگە قېرىنداش قىلىۋېلىشنى ئۆتۈندۈم.

— قېرىنداش قىلىۋېلىش قانداق بولىدۇ؟

— مەن ئىككى ئاي چېچىمنى چۈشۈرمىدىم، تىرنىقىمنى ئالمىدىم، ئاندىن ئۇلارنىڭكىگە باردىم. ئۇلار مېنى ئاپىسى پاتىمەنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. پاتىمە مېنى ئېمىتتى، شۇنىڭ بىلەن مەن ئۇنىڭ قېرىندىشى بولدۇم.

ياندىكى ئۆيدىن ھاجى مۇراتنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، ئېلدار خوجايىنىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى شۇ زامات بىلىپ، قوللىرىنى ئېرتىپ، چوڭ قەدەم بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى.

— ئۇ، سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ قايتىپ چىقىپ، لورىس مېلىكوۋ خۇش خۇي خان مەغەمگە يەنە بىر تال تاماكا

شۇڭا لورىس مىلىكوۋ ئۇنىڭ نىمە ئۈچۈن رۇسلارغا ئەل بولغانلىغىنى چۈشەنمەيتتى. لورىس مىلىكوۋنىڭ كۆڭلىدە گۇمان بار ئىدى، بۇ گۇمان مەلۇم يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ چىن كۆڭلى بىلەن ئەل بولغانلىغىغا ۋە شامىل بىلەن ئېلىشىمەن دىگەن گېپىگە ئىشەنمەيتتى، ئۇ رۇسلارنىڭ ئاجىزلىغىنى بىلىۋېلىپ، ئاندىن تاققا قېچىپ بېرىپ، رۇسلارنىڭ ئاجىز يېرىگە ھۇجۇم قىلماقچى دەپ ئويلايتتى. ھەمزەلى بولسا ئۇزىنىڭ پۈتۈن تۇرقى بىلەن ئۇنىڭ ھىلىقى پەرىزىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ تۇراتتى. لورىس مىلىكوۋ "بۇلارمۇ، ھاجى مۇراتمۇ ئۇزلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرىدۇ، ئەمما بۇ ئادەم ئۇچمەنلىگىنى يوشۇرالماي، ئاشكارىلاپ تۇرىدۇ" دەپ ئويلايتتى.

لورىس مىلىكوۋ ھەمزەلى بىلەن سۆزلىشىشكە باشلىدى. ئۇ ئۇنىڭدىن زېرىككەن-زېرىكمىگەنلىگىنى سورىدى. ھەمزەلى ئۇز ئىشىنى توختاتمايلا لورىس مىلىكوۋغا سىڭا كۆزىدە قاراپ قويۇپ، خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن بىردىنلا ئۇزۇپ-ئۇزۇپ جاۋاپ بەردى:

— ياق، زېرىكمىدىم.

ئۇنىڭ باشقا سوئاللارغا بەرگەن جاۋاۋىمۇ شۇنداق بولدى.

لورىس مىلىكوۋ بۇ ئويدىكى چاغدا، ھاجى مۇراتنىڭ تۇتىنچى مۇرىدى ئاۋارىسى خەنەفى كىردى. ئۇ يۈزىدىن تارتىپ بويۇنلىرىغىچە يۇڭلۇق بولۇپ، يۇڭلۇق مەيدىسى بىر پارچە

تۇرۇشقا دالالەت قىلىدى؛ ئەگەر ئۇنىمسام خۇنزاخنى تۇپ-تۇز قىلىۋېتىپ، مېنى ئولتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تېرە تاراق-شىشتى. مەن ئۇ يەرگە بارمايمەن، ئۇنى ھەم ئوزەمگە يېقىن يولاتمايمەن، دېدىم.

—سەن نىمىشقا ئۇنىڭ يېنىغا بارمىدىڭ؟—دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

ھاجى مۇرات قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، بىر پەستىن كېيىن جاۋاپ بەردى:

—بىرىشىم مۇمكىن ئەمەس. شامىلدا ئاكام ئوسمان بىلەن ئابۇنۇسايخاننىڭ قان قەرزى بار. مەن شۇڭا ئۇنىڭ يېنىغا بار-مىدىم. گېنېرال روزېن ماڭا ئەپىتسەرلىك مەرتىۋىسىنى ئەۋەت-تى ھەم ئاۋارىيىگە باشلىق بولۇشنى سايە قىلىدى. بۇ ئەسلىدە بىر ئوبدان ئىش ئىدى، لېكىن روزېن ئاۋارىيىگە باشتا قازى قۇمۇخانىنى، مۇھەممەت مىرزىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەت-خاننى بەلگىلىدى. ئەخمەتخان مېنى دۈشمەن كوردى. ئۇ ئوزىنىڭ ئوغلىغا خاننىڭ قىزى سەلتەنەتنى لايىق كورۇپ ئەلچى كىرگۈز-گەن ئىكەن، قىزنى بەرمىسە، ئۇ بۇ ئىشنى مېنىڭدىن كورۇپتۇ. شۇڭا كوڭلىدە غۇم ساقلاپ، مۇرىتلىرىنى ماڭا قەست قىلىشقا كۇشكۇرتتى. مەن ئۇ يەردىن قېچىپ كەتتىم. كېيىن ئۇ مېنى كلۇگىنائوغا چېقىپتۇ، مەن ئاۋارىيىلارغا رۇس ئەسكەرلىرىگە ئوتۇن بەرمەڭلار دەپتىمشىمەن. ئۇ كلۇگىنائوغا مېنى سەللە يوگەيدۇ دەپتۇ،—ھاجى مۇرات پاپىغىنىڭ ئۇستىگە ئورالغان سەللىنى

بوۋام ئۈيگە كېلىپ، بۇ گەپلەرنى بىزگە ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىز كۈتۈپ تۇرماي، ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى مېچىتتىلا ئۇنى جايلاشقا كېلىشتۇق. لېكىن ئاغىنىلەر ئۇنىمىدى. بىز ئاكا-ئۇكا ئىككىمىزلا قالدۇق. بىز ھەر بىرىمىز ئىككىدىن تاپانچا ئېلىپ، تون كىيىپ، مېچىتكە باردۇق. غامزات ئوتتۇز مۇرىدى بىلەن مېچىتكە كىردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىۋالغان ئىدى. غامزاتنىڭ يېنىدا ئۇ ياقتۇرىدىغان، خانچىنىڭ بېشىنى ئالغان ئەسەلدار بار ئىدى. ئۇ بىزنى كورۇپلا توننى سېلىڭلار دەپ بۇيرۇق قىلىپ، بىز تەرەپكە كەلدى. مېنىڭ خەنجىرىم قولۇمدا ئىدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم-دە، غامزاتقا ئېتىلدىم. ئاكىغىچە ئاكام ئوسمان ئۇنى ئاتتى. لېكىن غامزات ئولمىدى، ئۇ خەنجىرنى ئېلىپ، ئاكام ئوسمانغا ئېتىلدى. شۇ ئارىدا مەن ئۇنىڭ بېشىغا خەنجەر تىقتىم. مۇرىتلار ئوتتۇز، بىز ئىككى كىشى ئىدۇق. ئۇلار ئاخىر ئاكام ئوسماننى ئولتۇردى، مەن قۇتۇلۇپ، دەرىزىدىن سەكرەپ چۇشۇپ قاچتىم. كىشىلەر غامزاتنىڭ ئولتۇرۇلگىنىنى ئاڭلاپ قوزغىلىپ كەتتى، مۇرىتلار تىكۋەتتى، قېچىپ كېتەلمىگەنلىرى ئولتۇرۇلدى.

ھاجى مۇرات توختاپ، ئۇلۇغ-كىچىك تىندى-دە، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

—بۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشى بولغان ئىدى، كېيىن ھەممىسى بۇزۇلدى. شامىل غامزاتنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ماڭا ئەلچى ئەۋەتىپ، مېنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە رۇسلارغا قارشى

ساقايدى، مۇشۇ بىر پۇتۇملا سەل كالتە بولۇپ قالدى.

ھاجى مۇرات شۇ پۇتىنى سوزۇپ كورسەتتى.

— ھىلىمۇ ياخشى، ماڭالايمەن. بۇنىڭغىمۇ شۈكرى، — دىدى ئۇ، — بۇنى ئاڭلىغان خەلق كېلىپ يوقلاپ تۇردى. ساقايغاندىن كېيىن سېلىمىسكە كەتتىم. ئاۋارىيىلار مېنى يەنە ئوز ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دالالەت قىلدى. مەنمۇ قوبۇل كوردۇم. — ھاجى مۇرات ئاخىرقى سوزىنى ئوزىگە ئىشەنگەن ھالدا ئىېغىر-بېسىقلىق بىلەن مەغرۇرانە ئېيتتى.

ھاجى مۇرات ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، خۇرجۇندىن بىر قاپچۇقنى ئالدى-دە، ئۇنىڭدىن ساغىرىپ كەتكەن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ، لورىس مېلىكوۋقا بەردى. بۇ كىلاگىنائۇ گېنېرال ئۇنىڭغا يازغان خەتلەر ئىدى. لورىس مېلىكوۋ ئوقۇپ چىقتى. بىرىنچى خەت مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

"جۇنۇپىي (پراپورشىك) ھاجى مۇرات، سەن مېنىڭ قول ئاستىمدا خىزمەت قىلدىڭ، مەن سېنىڭدىن كوپ رازى ئىدىم. سېنى ۋىجدانلىق ئادەم دەپ ھىساپلايتتىم. يېقىندا شاۋجياڭ (گېنېرال مايور) ئەخمەتخان ماڭا سېنىڭ ئاسىلىق قىلغانلىقىڭنى، سەللە ئوراپ يۇرۇشۇڭنىڭ شامىل بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى، خەلققە رۇس ئەمەلدارلىرىنىڭ كېپىگە قۇلاق سالماڭلار دەپ ئۇگەتكەنلىكىڭنى مەلۇم قىلدى. مەن سېنى قولغا ئېلىپ، ئالدىمغا ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇق بەرگەن ئىدىم، سەن قېچىپ كېتىپسەن. بۇ

كورسىتىپ تۇرۇپ دېدى، — مېنى شامىلغا قول بەرگەن دەپتۇ. لېكىن گېنېرال بۇنىڭغا ئىشەنمىدى، مېنى تۇتۇشقىمۇ بۇيرۇق بەرمىدى. بىراق گېنېرال تىفلىسقا كەتكەندىن كېيىن، ئەخمەتخان ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلىپ، بىر لىيەن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ مېنى تۇتۇپ، زەمبىرەككە باغلاپ قويدى. مەن ئالتە كېچە-كۈندۈز شۇنداق باغلاقلىق تۇردۇم. 7-كېچىسى مېنى بوشىتىپ، تومۇرخان شوراغا ئەۋەتتى. مېنى قىرىق ئەسكەر مىلتىق بىلەن يالاپ ماڭدى. مېنىڭ قولۇم باغلاقلىق بولۇپ، قاچسام ئېتىشقا بۇيرۇق بېرىلگەن ئىدى. مەن بۇنى بىلەتتىم. بىز موكسوخقا يېقىن كەلگەندە ئىنتايىن تار بىر يولدىن ئۆتتۇق، يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئەللىك سارژىن① چوڭقۇرلۇقتا كەلگۈدەك يار بار ئىدى. مەن ئەسكەرلەرنىڭ ئوڭ يېنىغا — يارنىڭ لېۋى تەرەپكە ئۆتتۇم. بىر ئەسكەر مېنى تۇسماقچى بولۇۋىدى، ئاڭغىچە يارغا سەكرىدىم ۋە ھېلىقى ئەسكەرنىمۇ ئۆزەم بىلەن بىللە ئېلىپ چۈشۈپ كەتتىم. ئەسكەر ئۆلدى، مەن ھايات قالدىم. بېشىم يېرىلدى، قوۋۇرغىلىرىم، پۇت-قوللىرىم سۇندى. ئۆملەپ بېقۋىدىم، بولمىدى. بېشىم ئايلىنىپ، ئۇخلاپ قاپتىمەن. ئويغىنىپ قارىسام، پۈتۈنلەي قان ئىچىدە يېتىپتىمەن. مېنى كۆرۈپ قالغان بىر پادىچى كىشىلەرنى چاقىرىپ كېلىپ، مېنى يېزىغا ئېلىپ كەلدى. بېشىم، قوۋۇرغىلىرىم ھەم پۇتۇم

① بىر سارژىن 2.134 مېتىرغا باراۋەر.

دىگەن كاززاپتىن قورقىمەن، دېدىم. شۇنىڭ بىلەن گېنېرال ماگا بۇ خەتنى يېزىپتۇ.

ھاجى مۇرات مۇشۇ گەپلەرنى قىلغۇچتىپ، ساغىرىپ كەتكەن يەنە بىر خەتنى لورىس مېلىكوۋغا بەردى. لورىس مېلىكوۋ ئۇنىمۇ ئوقۇدى:

"خېتىمگە جاۋاپ بېرىپسەن، رەخمەت. سەن بىز تەرەپكە كېلىشتىن قورقمايدىغانلىغىڭنى، لېكىن بىر كاپىر سېنى خورلىغانلىغى ئۇچۇن، ئۇنداق قىلالمايدىغانلىغىڭنى يېزىپ-سەن؛ مەن ساگا كېپىللىك قىلىمەنكى، رۇسلارنىڭ قانۇنى ئادىل، سېنى خورلىغان كىشىنىڭ جازالانغانلىغىنى ئۆز كوزۇڭ بىلەن كورىسەن — مەن بۇ ئىشنى تەكشۇرۇشكە بۇيرۇق بەردىم. ھاجى مۇرات، ئاڭلا، مەن سېنىڭدىن نارازى بولۇشقا ھەقلىق، چۈنكى سەن ماگا ۋە مېنىڭ سادا-قىتىمگە ئىشەنمەيسەن، لېكىن مەن تاغلىقلارنىڭ ئومۇمى مىجەزىدە ئىشەنمەسلىك بارلىغىنى بىلگەچكە، سېنى ئەپۇ قىلىمەن. ئەگەر سېنىڭ ۋىجدانىڭ ساپ بولسا، سەللىنى جېنىڭنى ساقلاش ئۇچۇنلا ئورىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا سەن ھەقلىق، سەن رۇس ھوكۇمىتىگە ۋە ماگا قاراشقا جۇرئەت قىلالايسەن. ساگا ۋەدە بېرىمەنكى، سېنى خورلىغان كىشى چوقۇم جاجىسىنى يەيدۇ. **مال-دۇنيايىڭ ئوزەڭگە قايتۇرۇلىدۇ.** سەن رۇس قانۇنىنىڭ قانداق ئىكەنلىگىنى كورىسەن ۋە بىلىپ قالىسەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، رۇسلار ھەممە

ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ، مەن بىلمەيمەن، چۈنكى سېنىڭ گۇناكار ياكى گۇناسىز ئىكەنلىكىڭنى ئۇقمايمەن. ھازىر مېنىڭ سوزۇمگە قۇلاق سال. ئەگەر ئۇلۇغ پادىشايىمىز ئالدىدا ۋىجدانىڭ تازا، ئازراقمۇ گۇنايىڭ يوق ئىكەن، مېنىڭ ئالدىمغا كەلگىن. ھېچكىمدىن قورقما، مەن ساڭا ھامى بولىمەن. خان سېنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ، ئۇ مېنىڭ قول ئاستىمدا. شۇڭا سەن قورققۇدەك ھېچ نەرسە يوق.»

خەتنىڭ ئاخىرىدا كلاگىنائۇ ھەرقاچان ۋەدىسىدە تۇرىدىغانلىغىنى، ئادىللىغىنى يېزىپ، ئاندىن ھاجى مۇراتنى ئۆزى تەرەپكە ئۆتۈشكە يەنە بىر قېتىم دەۋەت قىلغان ئىدى.

لورىس مېلىكوۋ بىرىنچى خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ھاجى مۇرات يەنە بىر خەتنى چىقاردى. ئۇ بۇ خەتنى لورىس مېلىكوۋغا بەرگىچە بىرىنچى خەتكە ئۆزىنىڭ قانداق جاۋاپ بەرگەنلىگىنى سوزلەپ بەردى:

— مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن يازغان خېتىمدە: سەللىنى شامىل ئۈچۈن ئەمەس، جېنىمنى ساقلاشقا ئورايمەن، مەن شامىل تەرەپكە ئۆتۈشنى خالىمايمەن ھەم ئۆتەلمەيمەن، چۈنكى مېنىڭ دادام، قان قېرىنداشلىرىم ۋە تۇغقانلىرىم ئۇنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلدى، لېكىن رۇسلارغىمۇ ئەل بولمايمەن، چۈنكى ئۇلار مېنى خورلىدى، خۇنزاختا مېنى باغلاپ قويغاندا، بىر نومۇسسىز مېنىڭ ئۈستۈمگە چوڭ تەرەت قىلدى، ئۇ ئادەم ئۆلتۈرۈلمىگىچە مەن سەن تەرەپكە بارالمايمەن، ھەممىدىن بەكرەك، ئەخمەتخان

ھەم پۈتۈن ئاۋارىيىنى باشقۇرۇشنى ماڭا بەرمەكچى بوپتۇ. مەن ئۇزۇن ئويلانغاندىن كېيىن، شامىل تەرەپكە ئۆتتۈم. شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسلار بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ كەلدىم.

شۇنداق قىلىپ، ھاجى مۇرات ئۇرۇش تارىخىنى سوزلەپ بەردى. جەڭ نەتىجىلىرى كوپ ئىدى، بۇنىڭ بەزىلىرىنى لورىس مېلىكوۋ بىلەتتى. ئۇنىڭ ھەر بىر قېتىملىق يۇرۇش قىلىشى ۋە ھۇجۇمى ھەددىدىن زىيادە چاپسانلىقى ۋە بېسىپ كىرىشتىكى باتۇرلۇغى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى، بەلكى ھەممە ۋاقىت غەلىبە قىلاتتى.

— شامىل بىلەن مېنىڭ ئوتتۇرامىدا ھېچقاچان دوستلۇق بولغان ئەمەس، — دېدى ھاجى مۇرات ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىدا، — لېكىن ئۇ مەندىن قورقاتتى، مەن بولسام ئۇنىڭغا كېرەك ئىدىم. بىر قېتىم بىرەيلەن مەندىن شامىلدىن كېيىن كىم ئىمام بولىدۇ، دەپ سورىدى. مەن كىمنىڭ قىلىچى ئىتتىك بولسا، شۇ بولىدۇ، دېدىم. بۇ گەپ شامىلغا ئاڭلىنىپتىكەن، ئۇ مېنى كوزىدىن يىراق قىلىش كويىغا چۈشتى. ئۇ مېنى تاباسارانغا① ئەۋەتتى. ئۇ يەرگە بېرىپ مىڭ قوي، ئۈچ يۈز ئات ئولجا ئالدىم. ئەمما ئۇ مېنى توغرا قىلمىدىڭ دەپ، مېنى نائىبلىقتىن قالدۇرۇۋەتتى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي پۈتۈن تاپقان-تەرگىنىمنى ئۇزىگە بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. مەن مىڭ تىللا

---

① تاباساران — داغىستاننىڭ جەنۇبىدا.

نەرسىگە باشقىچە قارايدۇ؛ ئۇلار قانداقتۇ بىر پەسنىڭ خور-لىغىنى ئۇچۇن سىنى نەزەردىن چۈشۈپ كەتتى دەپ قارىمايدۇ. مەن ئۆزەم گىمرىن يېزىسىدىكىلەرگە① سەللە ئوراشقا رۇخسەت قىلدىم ۋە ئۇلارنىڭ ھەركىتىنى كۆزىتى-ۋاتىمەن؛ شۇڭا، يەنە بىر قېتىم ئېيتىمەنكى، سەن قورققۇ-دەك ھېچ نەرسە يوق. سەن مەن ئەۋەتكەن كىشى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىن؛ ئۇ مېنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمىم، **ئۇ سېنىڭ دۈشمەنلىرىڭنىڭ قولى ئەمەس**، بەلكى ھوكۇمەت ئالدى-دىكى ئالاھىدە ئېتىۋارلىق كىشىنىڭ دوستى.“

ئاخىردا كلۇگىنائۇ ھاجى مۇراتنى ئۆزى تەرەپكە ئۆتۈشنى يەنە بىر قېتىم دەۋەت قىلغان ئىدى.

— بۇ گەپلەرگە ئىشەنمىدىم، — دېدى ھاجى مۇرات لورىس مېلىكوۋ خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، — شۇڭا كلۇگىنائۇ تەرەپكە بارمىدىم. مۇھىمى، ئەخمەتخاندىن ئوچ ئېلىشىم كېرەك ئىدى، بۇنى رۇسلارنىڭ قولى ئارقىلىق قىلغىلى بول-مايتتى. شۇ چاغدا ئەخمەتخان سېلمېسنى قورشىۋالغان ئىدى، ئۇ مېنى تۇتۇش ياكى ئولتۇرۇش كويىدا يۈرەتتى. مېنىڭ ئەس-كەرلىرىم ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرالمىدىم. شۇ پەيتتە ماڭا شامىلدىن خەت كەلدى. ئۇ مېنىڭ ئەخمەتخاننى چېكىندۈرۈشۈم ۋە ئولتۇرۇشۇمغا ياردەملىشىشكە ۋەدە قىپتۇ

---

① گىمرىن يېزىسى — شامىلنىڭ يۇرتى.

سىزگە خەت يازمىدىم، چۈنكى ھاجى مۇراتنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاۋال بىر قارارغا كېلىش ئۈستىدە ئويلاندىم، ئىككى-ئۈچ كۈندىن بۇيان ئۇزەمنىڭ ھېچ مىجەزىم يوق. مەن ئاخىرقى قېتىمدا ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغانلىقىدىن ئوچۇر بەرگەن ئىدىم: ئۇ 8-كۈنى تىفلىسقا كەلدى؛ ئەتىسى ئۇنىڭ بىلەن كورۇشتۇم، ئاندىن سەككىز-توققۇز كۈن ئۇنىڭ بىلەن سوزلەشتىم. ئۇنىڭ بىز ئۈچۈن نىمە ئىش قىلىپ بېرە-دىغانلىقى توغرىلىق، بولۇپمۇ ھازىر ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشىمىز توغرىلىق ئويلاندىم. چۈنكى ئۇ ئائىلىسىنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا تولىمۇ قايغۇرۇۋاتىدۇ، ئۇ ئائىلىسى شامىلنىڭ قولىدا تۇرغاندا، قولى ئىشقا بارمايدىغانلىقىنى، بىزگە خىزمەت قىلالمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنى سەممى كۈتۈۋالغانلىقىمىز ۋە ئەپۇ قىلغانلىقىمىزغا مىننەتدارلىق بىلدۈرەلمەيدىغانلىقىنى خىلمۇ-خىل يول بىلەن چىن كوڭلىدىن بىلدۈرۈۋاتىدۇ. ئۇنىڭ قىممەتلىك كىشىلىرىنىڭ ئىز-دېرىكى بولمىغاچقا، ئۇ چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ قېلىۋا-تىدۇ. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشقا بەلگىلىگەن كىشىلەر ماڭا ئىشەنچلىك تۇردە: ئۇ، كېچە-كېچىلەپ كوز يۇممايدۇ، ھېچ نىمە يىمەيدۇ، دائىم ناماز ئوقۇيدۇ، پەقەتلا بىرنەچچە كازاك بىلەن ئاتلىق چىقىپ ئايلىنىپ كېلىشنى سورايدۇ، چۈنكى بۇنىڭغا ئۇ ئۇزاقتىن بۇيان ئادەتلىنىپ قالغان، بۇ ئۇنىڭغا بىردىن-بىر مۇمكىنچىلىك بېرىدىغان تاماشا ۋە

ئەۋەتتىم. ئۇ، مۇرىتلىرىنى ئەۋەتىپ، مېنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكۈمنى تارتىپ ئالدى. مېنى كېلىپ ئۆزى بىلەن كۆرۈشسۇن دەپتۇ، ئۇنىڭ مېنى ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى بىلىپ، بارمىدىم. ئۇ مېنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتتى. مەن قېچىپ، ۋورونتسوۋ تەرەپكە ئۆتتۈم. لېكىن ئائىلەمنى ئېلىپ كېلەلمىدىم. ئانام، خوتۇنۇم، ئوغلۇم شۇ يەردە قالدى. سەن قوماندانغا ئېيت، ئائىلەم ئۇ يەردە قالسا، مەن ھېچ ئىش قىلالمايمەن.

— مەن ئېيتىمەن، — دېدى لورىس مېلىكوۋ.

— مالال كورمەي كۆپرەك كۆچ چىقارساڭ. مەندە بارى سېنىڭ بولىدۇ، كىنەزنىڭ ئالدىدا ماڭا كۆپرەك ياردەم قىلغىن. ھازىر مەن باغلاقتا، ئاغامچىنىڭ ئۇچى بولسا شامىلنىڭ قولىدا.

ھاجى مۇرات مۇشۇ گەپ بىلەن لورىس مېلىكوۋغا ئېيتىدىغان ھېكايىسىنى تۈگەتتى.

14

20 - دېكابىر، ۋورونتسوۋ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى چېرنىشېۋقا تۆۋەندىكىچە خەت يازدى، خەت فرانسۇزچە يېزىلغان ئىدى:

"سويۇملۇك كىنەز، مەن يېقىنقى بىر قېتىملىق پوچتىدىن

ۋە ئالتە بالىسىنى ئۆلتۈرىمەن دەپ ئۇنى قورقۇتۇشىمۇ ئېھتى-
مالغا ناھايىتى يېقىن. مەن ئۇنىڭغا ئەگەر شامىل شۇنداق
دىسە قانداق قىلىسەن، چىن كۆڭلۈڭدىكىنى دەپ باق،
دىدىم. ھاجى مۇرات ئاسمانغا قاراپ، قوللىرىنى كۆتىرىپ،
ھەممىسى خۇدانىڭ ئىلكىدە، لېكىن ھەرگىزمۇ دۈشمىنىمنىڭ
قولىغا چۈشمەيمەن، چۈنكى شامىلنىڭ مېنى كەچۈرمەيدىغان-
لىقىغا، شۇنداق بولغاندىمۇ ئۇزۇن ياشيالمايدىغانلىقىمغا
ئىشەنچىم كامىل دىدى. ئائىلىسىنى ھالاك قىلىشقا كەلسەك،
ئۇ، شامىل بۇنداق يەڭگىللىك بىلەن ئىش قىلمايدۇ، دەپ
ئويلايدۇ، بۇنىڭ سەۋۋى، بىرىنچىدىن، ئۇنى تېخىمۇ نائۈ-
مىت، تېخىمۇ خەۋپلىك دۈشمىنى قىلىشنى خالىمايدۇ؛ ئىك-
كىنچىدىن، داغىستاندا نۇرغۇن كىشىلەر ھەتتا نۇرغۇن موتى-
ۋەرلەر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنى توسىدۇ. ئاخىردا ئۇ ماڭا
قايتا-قايتىلاپ بىرنەچچە قېتىم ئېيتتى، كېيىن تەقدىر-
پېشانىسى قانداق بولسا بولسۇن، ئەمما ئۇنىڭ ھازىر
ئەس-يادى ئائىلىسىنى قۇتقۇزۇشتا؛ ئۇ خۇدا ھەققى ماڭا
ياردەم قىلىڭ، چېچىنلەرگە يېقىنراق جايغا قايتىپ بېرىشىمغا
رۇخسەت قىلىڭ دەيدۇ. ئۇ ئۇ يەردە بىزنىڭ ئەمەلدارلىرى-
مىزنىڭ رۇخسىتى ۋە ياردىمى بىلەن، ئۆزىنىڭ ئائىلىسى
بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى، ئۇلارنى قۇت-
قۇزۇش چارىلىرى توغرىلىق ئۇقۇشۇپ تۇرماقچى؛ دۈشمەن
قولىدىكى بۇ بىر بولۇك جايدا نۇرغۇن كىشىلەر ھەتتا ئايماق

ھەركەت، دەيدۇ. ئۇ ھەر كۈنى مېنىڭ ئالدىمغا ئۆز ئائىلىسى
توغرىلىق خەۋەر بار-يوقلۇغىنى بىلمەكچى بولۇپ كېلىدۇ
ۋە ھەرقايسى ئۇرۇش مەيدانلىرىدىكى بىز باشقۇرۇۋاتقان
ئەسىرلەرنى يىغىپ، شامىلغا تېگىشىپ بېرىش شەرتىنى
قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇنىڭغا ئاز-تولا
پۇل چىقىرىمەن دەيدۇ. بۇ ئىش ئۇچۇن ئۇنىڭغا ئالتۇن
بەرگەنلەرمۇ بار. ئۇ دائىم ماڭا: "ئائىلەمنى قۇتقۇزۇۋالسىڭىز،
كېيىن ماڭا سىز ئۇچۇن خىزمەت قىلىش پۇرستى (ئۇنىڭ
پىكرىچە، ئەڭ ياخشىسى، لېزگىن تەرەپكە ئەۋەتىش)
بەرسىڭىز، بىر ئاي ئىچىدە سىزگە چوڭ خىزمەت كورستەل-
مىسەم، قانداق جازالىساڭلار رازى" دەپ قايتا-قايتا ئېيتتى.

مەن ئۇنىڭغا، بۇنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن ئورۇنلۇق، ئائىلەڭ بىزنىڭ قولىمىزدا ئامانەت تۇرماستىن، تاغدا تۇرد-ۋەرسە، بىزدە نۇرغۇن ئادەم ساڭا ئىشەنمەسلىكى مۇمكىن، مەن چېگرىدىكى ھەننىۋا ئەسىرنى يىغىپ، قانۇنىمىز بويىچە، ئۆزەڭ تاپقان پۇللىرىڭنىڭ يېتىشمىگىنىگە پۇل قوشۇپ بېرىشكە ھەققىم بولمىسىمۇ، باشقا بىر يول بىلەن ساڭا يار-دەم قىلىمەن، دېدىم. ئاندىن ئۇنىڭغا ئۇچۇق كوڭۇللۇك بىلەن پىكرىمنى ئېيتتىم: شامىل ھېچقاچان ئۇنىڭ ئائىلە-سىنى قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ. ئۇ ئۇنى ئەپۇ قىلىپ، مەرتىۋد-سىنى ئەسلىگە كەلتۇرىدىغانلىغىنى توغرىدىن-توغرا ئېيتتىشى، ئەگەر ئۇ قايتىپ بارمىسا، ئۇنىڭ ئانىسىنى، خوتۇنىنى

يەردىكى ئاز-ماز بولسىمۇ ئاشكارا تۇردە شاملىغا قارشى تۇرۇشقا ھازىرلىنىۋاتقان ھەم شاملىنىڭ بىزگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولغان ئەڭ باتۇر، ئەڭ ھەركەتچان ياردەمچىسىنىڭ بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئەھۋالىغا ئىنتايىن كوڭۇل بولۇۋاتقان كىشلەرنى (بۇنداقلار ئىنتايىن كوپ) نىيىتىدىن ياندۇرۇپ قويىدۇ، بۇ بىزگە ئىنتايىن پايدىسىز. ئەگەر بىز ھاجى مۇراتقا ئەسىرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلساق، بىز ئۇنىڭ شاملدىن يۈز ئورۇگەن پۇتۇن پايدىلىق تەرىپىدىن مەھرۇم قالىمىز.

شۇڭا مەن ھازىر قىلغىنىمدىن باشقا جانغا ئەسقاتقۇدەك چارە تاپالمىغۇدەكمەن. ئەگەر ھاجى مۇرات يەنە كېتىش كويىدا بولسا، مەن بىر چوڭ خاتالىق ئوتكۇزۇپ ئەيىپلىنى-دىغانلىغىمنى تۇيۇپ تۇرىمەن. دولەت خىزمىتىدە ۋە بۇنىڭغا ئوخشاش مۇشكۇل ئىشلاردا خاتالاشماي تۇز يولدا ماڭىمەن دېيىش ھەم مەسئۇلىيەتتىن قېچىش مۇمكىن ئەمەس ۋە قىيىن بولسىمۇ، ئەمما يول تۇز كورۇنىدىكەن، ئاقىۋەتىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن ھىساپلىشىپ تۇرماي شۇ يول بىلەن مېڭىش كېرەك.

سويۇملۇك كىنەز، مەن بۇنى سىزنىڭ ئۇلۇغ پادىشا ئالىلىرىنىڭ كورۇپ چىقىشىغا سۇنۇپ بېرىشىڭىزنى سوراي-مەن، ئەگەر بۇ ئىشلىرىم شاھنىشاھىمىزغا مەقبۇل كورۇلۇپ قالسا، مەن بەختلىك بولىمەن. يۇقۇرىدا سىزگە يازغانلىرىم-

بەگلىرىنىڭ تولىسى ئۇنىڭغا ئاز-ماز ياخشى كوڭۇل بىلەن قارايدۇ. رۇسلار تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلغان ياكى بىتەرەپ تۇرغان ئاھالىلەر ئارىسىدا، بىزنىڭ ياردىمىمىز بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۇنىڭغا تولىمۇ ئاسان، بۇ ئۇنىڭ كىچە-كۈندۈز ئۇنى بىارام قىلىۋاتقان مەقسىدىگە يېتىشىگىمۇ پايدىلىق، بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى، بىر تەرەپتىن، ئۇنى خاتىرجەم قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا بىزنىڭ غەلىبىمىز ئۈچۈن ھەركەت قىلىش ۋە ئىشەنچىمىزگە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. ئۇ يىگىرمە-ئوتتۇز باتۇر كازاك ئەسكەر بىلەن ئوزىنى قايتا گروزنايايغا ئەۋەتىشنى سوراۋا-تىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر ئۇنى دۈشمەنلىرىدىن ساقلاشقا ھەم بىزگە ئۇنىڭ ئارزۇلىرىنىڭ راستلىغىنى ئىسپاتلاشقا خىزمەت قىلىدۇ.

سويۇملۇك كىنەز، سىز چۈشىنىسىز، بۇ ئىشلار مېنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ، چۈنكى مەن قانداق قىلسامىمۇ ئېغىر مەسئۇلىيەت ئۈستۈمگە چۈشىدۇ. ئۇنىڭغا ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كېتىش ئىنتايىن بىخەستەلىك بولىدۇ؛ لېكىن، ناۋادا بىز ئۇنىڭ قېچىپ كېتىش ئېھتىمالىنى يوق قىلىۋەت-مەكچى بولساق، ئۇ چاغدا بىز ئۇنى نەزەربەنت قىلىپ قويۇشىمىز كېرەك؛ ئەمما بۇنداق قىلىش، مېنىڭچە، ئادىل-لىق ئەمەس، سىياسەت جەھەتتە كەتكۈزۈپ قويىمىز. بۇن-داق چارە ناھايىتى تېزلا پۈتۈن داغىستانغا ئاڭلىنىپ، ئۇ

دۇ. ھاجى مۇرات بۇ يەردە ئۇن كۈن تۇردى، بۇ جەرياندا ئۇ بۇ يەرگە ئىش بىلەن كەلگەن تۆەنجاڭ تارخانوۋ كىنەز — سۇشىن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بىلەن بىر ئۆيدە تۇردى، تارخانوۋ ھەقىقەتەن ئىسىل ئادەم، مەن ئۇنىڭغا تولۇق ئىشىنىمەن. ئۇمۇ ھاجى مۇراتنىڭ ئىشەنچىگە نائىل بوپتۇ. ئۇ ئارقىلىق (چۈنكى ئۇ تاتارچىنى ئوبدان بىلىدۇ) بىز نازۇك ۋە مەخپى ئىشلار توغرىلىق سوزلەشتۇق.

مەن ھاجى مۇراتنىڭ ئىشى توغرىلىق تارخانوۋ بىلەن مەسلىھەتلەشتىم، ئۇ مېنىڭ پىكرىمگە تولۇق قوشۇلدى: بىر بولسا، ھازىر مېنىڭ قىلغىنىمدەك قىلىش كېرەك، بىر بولسا، ھاجى مۇراتنى قاماپ، مۇمكىن بولىدىغان قاتتىق چارىلەر بىلەن ساقلاش كېرەك (ئۇنىڭغا بىرەر قېتىم يامان مۇئامىلە قىلىدىغان بولساق، كېيىن ئۇنى ساقلىشىمىز ئاسانغا چۈشمەيدۇ)، يا ئۇنى چەتئەلگە چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن كېيىنكى ئىككى خىل چارە بىزنى ھاجى مۇرات بىلەن شامىل ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشتىن كېلىدىغان پۈتۈن مەنپەئەتتىن مەھرۇم قىلىپلا قالماي، بەلكى بولۇشقا تېگىشلىك نارازىلىقلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە تاغلىقلارنىڭ شامىل ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىغىنى توسۇپ قويۇشى ئېھتىمال. تارخانوۋ كىنەز ماڭا ئۆزىنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ سوزلىرىنىڭ راستلىغىغا ئىشىنىدىغانلىغىنى، ھاجى مۇراتنىڭ شامىل مېنى ھېچقاچان كەچۈرمەيدۇ، كەچۈرۈشكە ۋەدە قىلسىمۇ ئۆلتۈ-

نىڭ ھەممىسىنى گېنېرال زاۋادوۋىسكى بىلەن گېنېرال كوز-
لوۋىسكىغىمۇ مەلۇم قىلدىم؛ كوزلوۋىسكى ھاجى مۇرات بىلەن
توغرىدىن-توغرا مۇناسىۋەت قىلسۇن ئۈچۈن ھاجى مۇراتقا
گېنېرالنىڭ ماقۇللۇغىنى ئالماي تۇرۇپ ھېچ ئىش قىلىشقا
ۋە ھېچ يەرگە بېرىشقا بولمايدىغانلىغىنى ئېيتىپ قويدۇم.
ئەگەر ئۇ ئەسكەرلىرىمىز بىلەن بىللە سىرتقا چىقسا، بۇ،
بىز ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى بولىدىغانلىغىنى، ئۇنداق بولمىسا
شامىل بىزنى ھاجى مۇراتنى سولاپ قويۇپتۇ دەپ سۆز-
چۆچەك تارقىتىشى ئېھتىمال ئىكەنلىگىنى مەن ئۇنىڭغا ئېيتە-
تىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ۋوزدۋىژېنىسكىغا زادىلا
بارماسلىق توغرىلىق ۋەدە ئالدىم، چۈنكى مېنىڭ ئوغلۇم—
ھاجى مۇرات باشتا ئۇنىڭغا تەسلىم بولغان ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ
دوستى دەپ ھىساپلىغان—ئۇ يەرنىڭ باشلىغى ئەمەس،
ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ۋوزدۋىژېنىسكى بىزگە دۈشمەن كەنتلەرگە بەك يېقىن،
ھاجى مۇراتقا ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرى بىلەن ئالاقە
باغلاشتا گروزنايا ھەر جەھەتتىن قولايلىق.

ھاجى مۇراتنىڭ تەلىۋى بويىچە، ئۇنىڭدىن بىر قەدەممۇ
ئايرىلمايدىغان خىل يىگىرمە كازاكتىن باشقا، ئابرويلۇق،
پىشقان، ئىنتايىن زېرەك، تاتارچە بىلىدىغان ئەپتسەر لورىس
مېلىكوۋنى قوشۇپ قويدۇم. ئۇ ھاجى مۇراتنى ئوبدان
بىلىدۇ، ھاجى مۇراتمۇ ئۇنىڭغا تولۇق ئىشىنىدىغاندەك تۇر-

ھوزۇرىغا كىرگەندە، باشقا ئىشلار بىلەن بىللە ۋورونتسوۋنىڭ ھىلىقى دوكلادىنىمۇ سۇندى.

ۋورونتسوۋ ھەممە كىشىنىڭ چوڭ ھورمىتىگە ۋە ئىنتايىن زور بايلىققا ئىگە بولغانلىقى، بولۇپمۇ ھەقىقى ئاقسۆڭەك بولغانلىقى، چېرنىشېۋ ئۆزى بولسا ئارانلا Parvenu[1] بولغانلىقى، مۇھىمى، پادىشا ۋورونتسوۋنى ئالاھىدە ياخشى كۆرىدىغانلىقى ئۈچۈن چېرنىشېۋنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن خوشى يوق ئىدى. شۇڭا چېرنىشېۋ ئېپىنى تاپسىلا ۋورونتسوۋقا زىيانكەشلىك قىلاتتى. كاپكازنىڭ ھەربى ئىشلىرى توغرىسىدىكى ئۆتكەن قېتىمقى دوكلاتتا، ھەربى ئەمەلدارلارنىڭ ئېھتىياتسىزلىقى تۈپەيلىدىن كىچىككىرەك بىر كاپكاز قىسمىنىڭ تاغلىقلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي دىگۈدەك يوقىتىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، چېرنىشېۋ نەتىجىلىك تۈردە نىكولاينىڭ ۋورونتسوۋقا قارىتا نارازىلىقىنى قوزغىغان ئىدى. ھازىر ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇرات مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئۇسۇلىنىڭ پايدىسىز تەرىپىنى كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى. ئۇ پادىشاغا: ۋورونتسوۋنىڭ ھەمىشە رۇسلارنى زىيانغا ئۇچرىتىپ، يەرلىك خەلقلەرگە يان بېسىپ ۋە ئۇلارغا يول قويۇپ، ھاجى مۇراتنى كاپكازدا ئېلىپ قالغانلىقى ئىنتايىن ئەقىلسىزلىق دەپ ئېيتىشنى، ھاجى مۇرات بىزنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىمىزنى كۆرۈپ كېتىش ئۈچۈن بىز تەرەپكە ئۆتكەن

---

[1] فرانسۇزچە يېڭى ئاقسۆڭەك، بىردىنلا بېيىغان ئائىلە دىگەن سۆز.

رۇشكە بۇيرۇق بېرىدۇ، بۇنىڭغا ئىمانىم كامىل دىگەن سوزىگە ئىشىنىدىغانلىغىنى ئېيتتى. تارخانوۋ ھاجى مۇرات بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئەندىشە قىلغان بىردىن-بىر ئىش ھاجى مۇراتنىڭ ئوز دىنىغا بولغان ئىخلاسى بولدى، شامىلنىڭ مۇشۇ تەرەپتىن ئۇنىڭغا تەسىر كورسىتىشى مۇمكىنلىگىنى ئۇنىڭ ئوزىمۇ يوشۇرماي ئېيتتى. لېكىن، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمدەك، شامىل ھاجى مۇراتنى ئوزىنىڭ ھازىر ياكى ئۇ قايتىپ بېرىپ بىرئاز ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن جېنىدىن جۇدا قىلمايدىغانلىغىغا ھەرگىزمۇ ئىشەندۇرەلمەيدۇ.

سويۇملۇك كىنەز، يېقىنقى ئەھۋاللار ئىچىدە سىزگە دوكلات قىلىدىغانلىرىمنىڭ ھەممىسى مۇشۇ.

15

بۇ دوكلات 24-دېكابىر تىفلىستىن ئەۋەتىلدى. 1851-يىل 31-دېكابىر ئاخشىمى بىر خەت توشۇغۇچى ئون توت ئاتنى چاپتۇرۇپ كېرەكتىن چىقىرىپ، ئون ھارۋىكەشىنىڭ يۈزىنى ئۇرۇپ قانغا بوياپ، دوكلاتنى شۇ چاغدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى چېرنىشېۋغا يەتكۈزدى.

1852-يىلىنىڭ 1-يانۋار كۈنى چېرنىشېۋ پادىشا نىكولاينىڭ

ئۇنىڭ تەقدىرى باشقىچە بولغان بولاتتى.

سائەت توققۇز يېرىمدا، نولدىن تۆۋەن يىگىرمە گرادۇسلۇق تۇمانلىق سوغاقتا چېرنىشېۋنىڭ ئۇچلۇق يېشىل دۇخاۋا شەپكە كىيگەن سىمىز، چاڭگا ساقال ھارۋىكەشى نىكولاي پاۋلوۋىچ① چۈشىدىغان چانىغا ئوخشاش كىچىككىنە چانىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، قىشلىق سارايىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانىغا كېلىپ توختىدى. ئۇ دولگورۇكى كىنەزنى چانىدىن چۈشۈرۈپ قويۇپ، مەيدانىنىڭ يېنىدا ساقلاپ تۇرغىلى خېلى بولغان ۋە چانىنىڭ بوجىسىنى تېقىمىغا بېسىپ، توڭلاپ كەتكەن قوللىرىنى ئۇگىلاپ ئولتۇرغان ھارۋىكەش ئاغىنىسىگە قاراپ مۇلايىملىق بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

چېرنىشېۋ كوپىيۇپ تۇرغان، كەمچەت ياقىلىق كۆلرەڭ شىنېل، خېلىلا پەدەز بىلەن كىيىلگەن ۋە خوراز پەيلىرى قادالغان ئۇچ بۇرجەكلىك باش كىيىمى بىلەن كەلگەن ئىدى. ئۇ پۇتىنى ئىسسىتىدىغان ئېيىق تېرىسىنى ئېچىپ، كالاچىسىز (ئۇ كالاچ كىيىش ئادىتى يوقلۇغى بىلەن ماختىناتتى) توڭلىغان پۇتلىرىنى چانىدىن چىقىرىپ، ئۇزىنى چىڭ تۇتۇپ، دىۋىتكۇچىنى جىرىڭلىتىپ گىلەمنىڭ ئۇستىدە مېڭىپ، ئۇزىگە ھورمەت بىلەن ئېچىلغان ئىشىكتىن كىرىپ كەتتى. دالاندا ئالدىغا يۇگۇرۇپ كەلگەن قېرى ساراي خىزمەتچىسىنىڭ قولىغا شىنېلىنى تاشلاپ بېرىپ، ئەينەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بۇدرە قىلدۇرغان چېچىنى بۇزماي

---

① نىكولاي پاۋلوۋىچ — چار روسىيە پادىشاسى نىكولاي I.

بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، شۇڭا، ئەڭ ياخشىسى، ھاجى مۇراتنى روسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى تاغلىقلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ۋە ئۇنىڭ سەمىمىيىتىگە تولۇق ئىشەنگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى ئىشقا سېلىش كېرەك، دەپ ئېيتىشنى ئويلايتتى.

چېرنىشېۋنىڭ بۇ پىلانى ئەپلەشمەي قالدى، يېڭى يىل كۈنى ئەتىگەندە نىكولاينىڭ كەيپى بولەكچىلا يامان بولۇپ تۇرغاچقا، ھېچكىمنىڭ ھەرقانداق تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمايتتى، چېرنىشېۋنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىشنى ئەزەلدىن كۆڭلى تارتمايتتى. ھازىرچە ئورنىغا قويۇشقا ئادەم يوق بولغاچقا، پادىشا ئۇنى زورۇقۇپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتاتتى ھەمدە چېرنىشېۋنىڭ دېكابىرچىلار ئەنزىسىنى سوتلىغاندا زاخار چېرنىشېۋنى① ئولتۇرۇشكە ھەركەت قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ مال دۇنياسىنى ئىگەللىۋالماقچى بولغانلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇنى ئۇتۇپ كەتكەن مۇتەھەم ئىكەن دەپ قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، نىكولاينىڭ كەيپىنىڭ يامان بولۇپ قالغانلىقى سەۋەۋىدىن ھاجى مۇرات كاپكازدا قالدى. ئەگەر چېرنىشېۋ باشقا بىر ۋاقىتتا دوكلات قىلغان بولسا،

---

① زاخار گرىگورىيېۋىچ چېرنىشېۋ (1796 — 1862) دېكابىرچىلار ئەنزىسىدە ئەيىپلەنگەن. ئۇ، قوزغىلاڭغا بىۋاستە قاتناشمىغان بولسىمۇ، "سىرنى ئېيتمىغان جىنايەت" بىلەن كېسىم قىلىنغان. جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، كاپكاز قىسمىغا ئەسكەرلىككە ئەۋەتىپ بېرىلگەن.

بىلەن تىڭشىغانىدەك:

— Sa Majesté vient de rentrer[1]، — دىدى-دە، لىقمۇ-لىق سۇ توشقۇزۇلغان ئىستاكاننى بېشىغا قويۇپ قويسىمۇ توكۇلۇپ كەتمىگۇدەك يېنىك، سالماق قەدەم بىلەن مېڭىپ، ئۇنىسىز ئېچىلىدىغان ئىشىككە كەلدى ۋە غادايغان ھالدا ئۆزى كىرىدىغان جايغا ھورمەت بىلدۈرۈپ، ئاندىن ئىشىكنىڭ كەينىدە غايىپ بولىدى.

دولگورۇكى بۇ ئارىدا ئۆزىنىڭ سومكىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى ھوججەتلەرگە قاراشقا باشلىدى.

چېرنىشېۋ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، ئۇ ياق-بۇ ياققا مېڭىپ، پادىشاغا دوكلات قىلىدىغان ئىشلارنى ئويلايتتى، چېرنىشېۋ بولمىنىڭ ئىشىگى يېنىغا كېلىپ تۇرغاندا، بولمىنىڭ ئىشىگى يەنە ئېچىلىپ، ياساۋۇل ئەمەلدار تېخىمۇ ئېچىلغان ھالدا باشقىچە ھورمەت بىلەن چىقىپ، مىنىستىرنى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسىنى پادىشا ئالىيلىرىنىڭ ھوزۇرىغا كىرىشكە ئىشارەت قىلدى.

ئوت كەتكەن قىشلىق ساراي ئاللىقاچان ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئىدى، نىكولاي يەنە ئۇنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدە تۇراتتى. ئۇ مىنىستىرلار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ دوكلادىنى توت تەرىپى ئەينەكلىك چوڭ بىر ئويدە ئاڭلايتتى. ئۇدۇلدىكى تامغا ئالېكساندىر I نىڭ يوغان سۈرىتى ئېسىلغان. دەرىزىلەرنىڭ

---

[1] فرانسۇزچە: ئالىيلىرى ھىلى قايتىپ كەلدى.

پەم بىلەن باش كىيىمنى ئالدى. ئۇ ئەينەككە قاراپ، ياشاڭ-غانلارنىڭ ئادىتى بويىچە، چىكىسىگە چۈشكەن چاچلىرىنى، بويىندىكى كىرىستنى ۋە ئۇنۋان-دەرىجە بەلگىلىرىنى تۈزەشتۈر-دى، ئاندىن ئۆزىگە بوي سۇنمايدىغان پۈتلىرى بىلەن گىلەمنىڭ ئۈستىدە مېڭىپ، پەلەمپەي بىلەن يۇقۇرىغا كوتىرىلدى.

ئۇ مۇراسىم كىيىمى كىيىشىپ، ئىشىك يېنىدا قاتار تۇرۇپ ئۆزىگە تازىم قىلىپ ئېگىلىپ تۇرغانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوتۇپ، قوبۇلخانىغا كىردى. نىكولاي پاۋلوۋىچنىڭكىگە ئوخشاش ماڭلاي چاچلىرى تولغان قىزىل يۈزىگە ياراشقان، ئۈستىۋېشى ۋاللداپ تۇرغان، يېپ-يېڭى ھەربى كىيىم كىيگەن، ئۇنۋان-دەرىجە بەلگىسى تاقىغان، قارا بۇرۇتلۇق يىگىت-يېڭى تەيىنلەنگەن نوۋەتچى ياساۋۇل ئەمەلدار چېرنىشېۋنى ھورمەت بىلەن كۈتۈ-ۋالدى.

قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرىنىڭ سورۇن تەلەت، ساقال-بۇرۇتى ۋە ماڭلاي چاچلىرىنى نىكولايغا ئوخشاش پەدەزلىگەن ياردەمچىسى ۋاسىلى دولگورۇكى كىنەز چېرنىشېۋ كىرىپ كەل-گەندە، ئورنىدىن تۇرۇپ سالاملاشتى.

—?[1]L'empereur—دىدى چېرنىشېۋ ياساۋۇل ئەمەلدارغا بۇرۇلۇپ بولمىنىڭ ئىشىگىگە كوز يۈگۈرتكەن ھالدا.

ياساۋۇل ئەمەلدار ئۆزىنىڭ ئاۋازىغا زوقلىنىپ، ئۆزى دىققەت

---

① فرانسوزچە: پادىشا بارمۇ؟

تانسـدا ئادەتتىكىـدەكلا بىشغا قوشنىڭ شەكىلىگە ئوخشتىپ تىكىلگەن ئاتلىق ئەسكەرلەر دوبۇلغىسىنى كىيىپ، ئوزىنىڭ يېنىغا ئولىشىۋالغان، يوغان بەستىدىن ئۆركۆپ يول بوشتىپ بېرىۋاتقان كىشىلەرگە قاراپ كېلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كوزى نىقاپ تارتىۋالغان بىر خېنىمغا چۈشتى؛ ئالدىنقى قېتىمقى تانسدا بۇ خېنىمنىڭ ئاپپاق بەدىنى، گۈزەل ھوسنى-جامالى، يېقىملىق ئاۋازى نىكولايدا قېرىلىق ھەۋىسىنى قوزغىغان، ئەمما خېنىم ئۇنىڭدىن ئوزىنى قاچۇرۇپ، كېلەر قېتىمقى تانسدا كورۇشۇشكە ۋەدە بەرگەن ئىدى. ئاخشامقى تانسدا خېنىم ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، نىكولاينىڭ ئۇنى قوغلىشىدىغان ئىشتى ئۆتكۈسى كەلمىدى. نىكولاي ئۇنى ئوزى بىلەن خانىمى ئۈچۈن ئايرىم تەييارلانغان لوژىغا باشلىدى. ئۇن-تىنسىز مېڭىپ لوژىنىڭ ئىشىگىگە كەلگەندە، نىكولاي ئەتراپقا كوز يۈگۈرتۈپ، تىياتىر خىزمەتچىسىنى ئىزلىدى، لېكىن ئۇ يوق ئىدى. نىكولاي قوشۇمىسىنى تۈردى-دە، ئىشىكنى ئىتتىرىپ ئېچىپ، خېنىمنى ئاۋال كىرگۈزۈۋەتتى.

— I ly a quelqu'un،① — دىدى نىقاپلىق خېنىم توختاپ. لوژا راستىنلا بوش ئەمەس ئىدى. بىر مىلتىقلىق ئاتلىق ئەسكەرلەر ئەپىتسىرى ئۇزۇن كوينەك كىيگەن، نىقاۋىنى ئېلىۋەتكەن، چىرايلىققىنا كەلگەن بۇدرە چاچلىق ياش بىر خېنىم بىلەن ماموق سافادا بىر بىرىگە چاپلىشىپ ئولتۇراتتى. تاياقتەك قېتىپ

---

① فرانسۇزچە: ئىچىدە ئادەم باركەن.

ئوتتۇرىسىغا ئىككى ئىش ئۈستىلى، تام ياقىلاپ بىرنەچچە ئورۇندۇق قويۇلغان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا يوغان بىر يېزىق ئۈستىلى بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا نىكولاينىڭ تەختى ۋە قوبۇل قىلىنغۇچىلارغا ھازىرلاپ قويۇلغان بىرنەچچە ئورۇندۇق بار ئىدى.

كىچىككىنە پاگونىدىن باشقا پاگونى يوق قارا مۇراسىم كىيىمى كىيگەن نىكولاي دومبىيىپ تۇرغان قوسىقىنى چىڭ تارتىپ باغلىغان ھالدا يوغان گەۋدىسىنى گىدەيتىپ ئۈستەلنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ھەركەتسىز، جانسىز كۆزلىرى بىلەن كىرگەنلەرگە نەزەر سالاتتى. بىر ئەپلىك تۇتاشتۇرۇلۇپ، تاقىر بېشىنى يېپىپ تۇرغان، پاقىرىتىپ تارالغان ماڭلاي چاچلىرى ئاستىدىكى كەڭ پېشانىلىك، ئۇزۇنچاق ئاق يۈزلىرى بوگون بولەكچىلا سورۇن ۋە ھەركەتسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئادەتتىكى نۇرسىز كۆزلىرى ھازىر بولسا تېخىمۇ نۇرسىز كورۇنەتتى، يۇقۇرىغا بۇرالغان بۇرۇتلىرى ئاستىدىكى يۇمۇقلۇق لەۋلىرى، ئىگىز ياقىسىغا تېگىپ تۇرغان، يېڭىلا قىرىلغان ساقاللىق سېمىز قوۋۇزلىرى، ياقىسىغا يېپىشىپ تۇرغان ئىڭەكلىرى ئۇنىڭ چىرايىغا نارازىلىق ھەتتا غەزەپلىك ئالامىتىنى بېرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كەيپى ساز ئەمەسلىگىنىڭ سەۋىبى ھارغىنلىقتا، ھارغىنلىقىنىڭ سەۋىبى ئاخشامقى ماسكارادقا① قاتناشقانلىغىدا ئىدى؛ ئۇ بۇ

① ماسكاراد — ھەر خىل نىقاپلارنى تارتىپ، قىزىق-قىزىق كىيىملەرنى كىيىپ ئۆتكۈزىدىغان كېچىلىك تانسا. — تەھرىردىن.

نكولاي كېچىسى ئۆزىنىڭ خانەسىگە يېنىپ كېلىپ، قاتتىق تار كارۋىتىدا ياتتى — ئۇ مۇشۇنداق يېتىشى بىلەن ماختىناتتى، ئۈستىگە پىلاشنى ياپتى، ئۇ بۇ پىلاشنى ناپالېونىنىڭ شىلەپىسىگە ئوخشاش قىممەتلىك ھىساپلايتتى ۋە شۇنداق دەپ يۈرەتتى؛ ئۇزاققىچە ئۇنىڭ كوزىگە ئۇيقۇ كەلمىدى. ئۇ، بىر دەم ھىلىقى قىزنىڭ ھەم قورقۇنچ، ھەم خوشاللىق قاپلىغان ئاپپاق يۈزىنى ئويلىسا، بىر دەم ئۇ دائىم ئۆزى بىلەن بىللە ياتىدىغان ئاشنىسى نېلىدوۋانىڭ قاۋۇل ۋە تولۇق دولىسىنى ئويلاپ، ئۇ ئىككىسىنى سېلىشتۇراتتى. خوتۇنى بار كىشىنىڭ بۇزۇقچىلىق قىلىشىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكى ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ باقمايتتى، ئەگەر بىرەر كىشى ئۇنى بۇ توغرىلىق ئەيىپلىسە، ئۇ ئىنتايىن ھەيران قالغان بولاتتى. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ قىلغىنى توغرا دەپ ئىشەنىسىمۇ، كوڭلىدە بىر خىل غەشلىك پەيدا بولدى، ئۇ بۇ غەشلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن دائىم ئۆزىنىڭ كوڭلىنى خوش قىلىدىغان ئىش يەنى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ زاتلىغى توغرىلىق ئويلىنىشقا باشلىدى.

ئۇ ناھايىتى كەچ ئۇخلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئادەتتىكىدەك سائەت سەككىزدە ئورنىدىن تۇردى. ئۆزىگە پەدەز قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يوغان، سىمىز بەدىنىنى مۇز بىلەن سۈرتۈپ، خۇداغا ئىبادەت قىلىپ، كىچىكىدىن تارتىپ بىلىدىغان "بوگورودىتسا"، "ۋېرۇيۇ"، "ئوتچې ناش" دۇئالىرىنى مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى بىلەن ھىساپلاشمايلا ئوقۇدى-دە، شىنېل بىلەن شەپكىسىنى

تۇرغان ۋە غەزەپلەنگەن نىكولاينى كورگەن بۇدرە چاچ خېنىم دەرھال نىقاۋىنى تارتىۋالدى. ھىلىقى ئەپتىسەر قورقىنىدىن ئۇلتۇرغان پېتى نىكولايغا داڭقېتىپ قاراپلا قالدى.

نىكولاي كىشىلەرنى ئۇزىنىڭ ئالدىدا دىر-دىر تىترىتىشكە ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى ۋە بۇنداق تىترىتىش ئۇنى خۇرسەن قىلاتتى، ئۇ قورقۇپ كەتكەن كىشىلەرگە بەزىدە بىرنەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ ھازىر شۇنداق قىلدى.

— قېنى، ئۇكا، سەن مېنىڭدىن ياشىراق، ئورنۇڭنى ماڭا بەرسەڭ، — دىدى ئۇ قورقىنىدىن ئۇلۇكتەك قېتىپ قالغان ئەپتىسەرگە.

ئەپتىسەر لىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، ساغىرىپ-تاتىرىپ، ئېگىلگەن پېتى خېنىمى بىلەن غىڭ قىلماي چىقىپ كەتتى.

نىقاپ تارتىۋالغان بۇ يىگىرمە ياشلاردىكى گۇزەل قىز شۇۋىتسىيىلىك ئاپال ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنىڭ قىزى ئىدى. ئۇ نىكولايغا ئۇزىنىڭ بالا چاغلىرىدا ئۇنىڭ سۇرىتىنى كورۇپ ئاشىق بولۇپ قالغانلىقىنى ۋە قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنىڭ نەزىرىگە چۈشۈشنى قارار قىلغانلىقىنى ئېيتتى. مانا ھازىر ئۇ ئارمىنىغا يەتتى ۋە ئۇزىگە ئەمدى ھېچنىمە كېرەك ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. نىكولاي بۇ قىزنى دائىم ئاياللار بىلەن بىللە تۇرىدىغان پىنھان يەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت بىللە بولدى.

قانداق بولاتتى، — دېدى ئۇ ئۆز ئۆزىگە نارازىلىق كەيپىياتى
بىلەن، — شۇنداق، ئەگەر مەن بولمىسام، روسىيىلا ئەمەس،
بەلكى پۈتۈن ياۋروپا قانداق بولاتتى.» شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزد-
نىڭ قېيىنىسى پرۇسسىيە پادىشاسىنى، ئۇنىڭ ئاجىز، ئەخمەقلى-
غىنى ئويلاپ، ئىختىيارسىز بېشىنى چايقىدى.

ئۇ قايتىپ قىشلىق سارايىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە،
ئېلىنا پاۋلوۋنانىڭ① مەپىسىنى كوردى. قىزىل كىيىملىك خىز-
مەتچى مەپىنى سالتىكوۋىسكى دەرۋازىسى ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.
ئېلىنا پاۋلوۋنا ئۇنىڭ نەزىرىدە پەن، شېئىرىيەت توغرىسىدىلا
ئەمەس، ھەتتا سىياسى توغرىلىقمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئۆزد-
مىزنى ئۆزىمىز نىكولايدىنمۇ ياخشى باشقۇرالايمىز، دەپ
خىيال قىلىشىدىغان كارغا يارىماسلارنىڭ ئۈلگىسى ئىدى. ئۇ بۇ
كىشىلەرنى قانچە باسسىمۇ، ئۇلارنىڭ يەنە لەيلەپ چىقىدىغان-
لىقىنى، ھەتتا لەيلەپ سۇنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالىدىغانلىقىنى
بىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېقىندا ۋاپات بولغان ئىنىسى
مىخائىل پاۋلوۋىچىنى② ئەسلەپ كوڭلى بۇزۇلۇپ، قايغۇغا

① ئېلىنا پاۋلوۋنا (1806 — 1873) كېنەز مىخائىل پاۋلوۋىچنىڭ
خوتۇنى بولۇپ، لىبېراللىق خاھىشى بىلەن 1861 - يىل 9 - دې-
كابىردا يانچىلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەركىتىگە
قاتناشقان.

② مىخائىل پاۋلوۋىچ (1789 — 1848) نىكولاي 1 نىڭ ئىنىسى، دېكا-
بىرچىلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. پولشا قوزغىلىڭىنى
دەھشەتلىك باستۇرغان.

كىيىپ، دەريا بويىغا چىقتى.

ئۇ دەريا بويىلاپ كېتىۋېتىپ، ئۆزىگە ئوخشاش بەستلىك كەلگەن، رەسمىي كىيىم ۋە شەپكە كىيگەن قانۇن مەكتىۋىنىڭ ئوقۇغۇچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇ ئەركىن پىكىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزى ياقتۇرمايدىغان ھىلىقى مەكتەپ پور-مىسىنى كورۇپ قوشۇمىسىنى تۈردى، لېكىن ئۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئېگىز بويى، تىك تۇرۇشى ۋە قاتتىق ئېگىلىپ تازىم قىلىشى نىكولاينىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتتى.

— پەملەڭ نىمە؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— پولوساتوۋ، پادىشا ئالىلىرى.

— يارايسەن!

ھىلىقى ئوقۇغۇچى چىكىسىگە كوتىرىلگەن قولىنى چۈشۈر-مەستىن قېتىپ تۇراتتى. نىكولاي توختىدى.

— ئەسكەر بولۇشنى خالامسەن؟

— ياق، پادىشا ئالىلىرى.

— ئەخمەق!

نىكولاي قايرىلىپ ئۆز يولىغا كەتتى. ئۇ ئاغزىغا كەلگەن سوزلەرنى ۋاقىراپ ئېيتىشقا باشلىدى، "كوپېرۋېين، كوپېر-ۋېين" دەپ ئاخشامقى قىزنىڭ ئېتىنى بىرنەچچە قېتىم تەكرار-لىدى. "بەدبەخت، بەدبەخت" دەپ قويدى. ئۇ ئۆزىنىڭ نىمە دەۋاتقانلىقىنى ئويلىمايتتى، لېكىن مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھىسسىياتىنى باساتتى. "شۇنداق، ئەگەر مەن بولمىسام، روسىيە

ئالتۇن ئۈزۈك سالغان يوغان ھەم ئاپپاق بارمىغى بىلەن قەغەز-لەرنى ۋاراقلاپ، چېرنىشېۋنىڭ پېشانىسى ھەم ئۇنىڭ ماڭلاي چېچىدىن كوزىنى ئۈزمەي، ئوغرىلىق ئەنزىسى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئاڭلىدى.

نىكولاي ھەممە ئادەمنىڭ ئوغرىلىق قىلىدىغانلىقىغا ئىشە-نەتتى. ئۇ ھازىر بۇ ئەمەلدارلارنى جازالاش كېرەكلىكىنى بىلدى ۋە ئۇلارنى ئەسكەرلىككە چۈشۈرۈشنى قارار قىلدى. لېكىن ئۇ بۇنىڭ بىلەن بوشىتىلغانلارنىڭ ئورنىغا قويۇلغانلار-نىڭمۇ بۇنداق ئىشنى قىلىشنىڭ چەكلىنىپ قالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئەمەلدارلارنىڭ تەبىتى ئوغرىلىق، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۇلارنى جازالاش ئىدى، بۇ ئىش ئۇنى قانچە زېرىكتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئوزىنىڭ ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلاتتى.

— بىزنىڭ روسىيىدە پەقەت بىرلا پاك ئادەم بار، — دېدى ئۇ.

چېرنىشېۋ روسىيىدىكى بىردىن-بىر پاك ئادەم نىكولاينىڭ ئوزى ئىكەنلىكىنى دەرھال چۈشىنىپ، ئۇنى تەستىقلاپ كۈلۈمسىرىدى ۋە:

— شۇنداق، ئالىيلىرى، — دېدى.

— بولدى، مەن تەستىقلاپ بېرەي، — دېدى نىكولاي قەغەزنى ئېلىپ ئۈستەلنىڭ سول تەرىپىگە قويۇپ.

ئاندىن كېيىن چېرنىشېۋ مۇكاپاتلاش ۋە ئەسكەر يوتكەش مەسىلىسى توغرىلىق سوزلىدى. نىكولاي رويخەتنى كورۇپ، بىرنەچچە ئىسمنى سىزىپ تاشلىدى، ئاندىن قىسقا، كەسكىن

چومدى. چىرايىنى ئۆزگەرتىپ، قوشۇمىسىنى تۈردى ۋە يەنە ئاغزىغا كەلگىنىچە پىچىرلاشقا باشلىدى. ئۇ سارايىغا كىرىپلا، پىچىرلاشتىن توختىدى. ئۆزىنىڭ خانەسىگە كىرىپ، ئەينەك ئالدىدا چىكە چاچلىرىنى ۋە ماڭلىيىنى يېپىپ تۇرغان يالغان چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، بۇرۇتلىرىنى بۇراپ، ئاندىن ئۇدۇل دوكلات ئاڭلايدىغان بولمىگە قاراپ ماڭدى.

ئۇ ئاۋال چېرنىشېۋنى قوبۇل قىلدى. چېرنىشېۋ ئۇنىڭ چىراي-تۇرقىدىن، بولۇپمۇ كوزلىرىدىن ئۇنىڭ بۈگۈنكى كەيپىنىڭ ئىنتايىن ناچارلىقىنى شۇ هامان سەزدى ۋە ئاخشامقى ئىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ كەيپىنىڭ ياخشى بولماسلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندى. نىكولاي چېرنىشېۋ بىلەن سوغاققىنا سالاملىشىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، جانسىز كوز-لىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلدى.

چېرنىشېۋ دوكلادىدا ئاۋال ھەربى تەمىنات ئەمەلدارلىرىنىڭ ئوغرىلىق ئەنزىسى، ئاندىن كېيىن پرۇسسىيە چېگرىسىدىكى ئەسكەرلەرنى يوتكەش مەسىلىسى، بىرىنچى قېتىملىق روسىيەتتىن چۈشۈپ قالغان، يىل ئاخىرىدا مۇكاپاتلىنىدىغانلارنىڭ ئىسىم-لىكى ھەم ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ ئەل بولغانلىقى ھەققى-دىكى دوكلادى توغرىلىق، ئاخىردا تىببى ئىنستىتۇتنىڭ بىر ئوقۇغۇچىسىنىڭ پىروفېسورنى ئولتۇرۇشنى قەستلىگەن كوڭۇل-سىز ئىشلار توغرىلىق سوزلىدى.

نىكولاي ئۇنچۇقماستىن لەۋلىرىنى چىشلەپ، ياقۇت كوزلۇك

— ئاللىرى تۇزگەن پىلان مۇە بىرىشكە باشلىدى، — دېدى چېرنىشېۋ.

ئۇزىنىڭ ئىستىراتېگىيە جەھەتتىكى قابىلىيىتىنىڭ بۇنىداق، ماختىلىشى نىكولاينى ئالاھىدە خوش قىلدى، چۈنكى ئۇ ئۇزىنىڭ ئىستىراتېگىيە جەھەتتىكى قابىلىيىتىدىن پەخىرلىنەتتى، لېكىن ئۇ ئۇزىنىڭ بۇنداق قابىلىيىتىنىڭ يوقلۇغىنى بىلەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ئۇزىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ ماختاشنى ئاڭلىغۇسى كەلدى.

— سەن قانداق قارايسەن؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مېنىڭ قارىشىم مۇنداق: ئەگەر بۇرۇنلا ئاللىرىنىڭ پىلانى بويىچە ئىش قىلىپ، ئورمانلارنى كېسىپ، زاپاس ئاشلىقنى قۇرۇتۇپ، ئاستا بولسىمۇ قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلەش يولىنى تۇتقان بولساق، كاپكازنى ئاللىقاچان بوي سۇندۇرۇپ بولغان بولاتتۇق. ھاجى مۇراتنىڭ بوي سۇنۇشىمۇ مۇشۇنىڭدىن دېيمەن. ئۇ ئۇزلىرىنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى بىلگەن.

— توغرا، — دېدى نىكولاي.

دۇشمەن تەۋەلىگىدىكى ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قۇرۇتۇپ، قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلەش يېرمولوۋ بىلەن ۋېليامىنوۋنىڭ پىلانى بولۇپ، ئۇ نىكولاينىڭ پىلانىنىڭ پۈتۈنلەي تەتۇرىسىچە ئىدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە بولغاندا، شامىلنىڭ يېرىنى بىراقلا بېسىۋېلىپ، قاراقچىلارنىڭ ئۇۋىسىنى بىتچىت قىلىش كېرەك ئىدى ۋە شۇ پىلان بويىچە 1845-يىلى نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان دارگىن يۈرۈشى بولغان ئىدى. شۇنداق

قىلىپ، ئىككى شىنى پرۇسسىيە چېگرىسىغا يوتكەش توغرىلىق بۇيرۇق بەردى.

نىكولاي پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ 1848 ـ يىلىدىن كېيىن چىقارغان ھىلىقى قانۇنىنى ھەرقانداق قىلىپمۇ كەچۈرەلمەيتتى، شۇڭا خەت يۇزىدە ۋە ئاغزىدا قېيىنىسىغا ئەڭ يېقىن دوستلۇق مۇھەببىتىنى بىلدۇرسىمۇ، لېكىن پرۇسسىيە چېگرىسىدا ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئەسكەر تۇرغۇزۇش كېرەك، دەپ قارايتتى. بۇ ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا ئەگەر پرۇسسىيە خەلقى توپىلاڭ (نىكولايغا ھەممە يەردە توپىلاڭغا تەييارلىق قىلىنىۋاتقاندەك كورۇنەتتى) كوتەرسە، ئاۋستىرىيىنى قوغداپ، ۋىنگرلارغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتكەندەك ئەسكەر ئەۋەتىپ، قېيىنىسىنىڭ تەختىنى قوغداشتا كېرەك بولاتتى، شۇنداقلا ئۇزىنىڭ پرۇسسىيە پادىشاسىغا بولغان ساداقىتىنىڭ سالمىغى ۋە ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ئۇچۇنمۇ ئۇنىڭ چېگرىدا بۇ ئەسكەرلەرنى تۇرغۇزۇشى زورۇر ئىدى.

"شۇنداق، ئەگەر مەن بولمايدىغان بولسام، روسىيە قانداق بولۇپ كېتەتتى" دەپ ئويلىدى ۋە:

— يەنە بارمۇ؟ — دېدى ئۇ.

— كاپكازدىن كەلگەن بىر مەخپى خەت بار، — دېدى چېرنىشېۋ، شۇنىڭ بىلەن ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ ئەل بولغانلىقى توغرىسىدا يازغانلىرىنى سوزلەشكە باشلىدى.

— ھە، مۇنداقمۇ، — دېدى نىكولاي، — ياخشى باشلىنىش بوپتۇ.

ئۇ مۇنداق ئىش ئىدى: بىر ئوقۇغۇچى ئىككى قېتىم ئىمتى-
ھاندىن ئۆتەلمەي، ئۈچىنچى قېتىم ئىمتىھان بېرىدۇ، ئىمتىھان
ئالغۇچىلار ئۇنى يەنە ئۆتكۈزمەيدۇ. كاللىسىنىڭ دەردى بار بۇ
ئوقۇغۇچى ئۇنى ناھەقچىلىق دەپ بىلىپ، تەلۋىلىكى تۇتۇپ،
قېرىنداش ئۇچلايدىغان قەلەمتۇرىچىنى ئېلىپ پىروفېسسورغا
ئېتىلىپلا ئۇنىڭ بىرنەچچە يېرىنى ئاز-تولا جاراھەتلەندۈرىدۇ.

— ئۇنىڭ پەمىلىسى نىمە؟ — دەپ سورىدى نىكولاي.

— بژېزوۋسكى.

— پولەكما؟

— پولشىلىق، كاتولىك دىنىنىڭ ئېتىقاتچىسى، — دىدى
چېرنىشېۋ جاۋاپ بېرىپ.

نىكولاينىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى.

ئۇ پولەكلەرگە ناھايىتى كوپ يامانلىق قىلغان ئىدى. بۇ
يامانلىقنى توغرا دىيىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پولەكلەرنىڭ ھەممىسى
يامان دەپ ئىشىنىشكە توغرا كېلەتتى. شۇڭا نىكولاي ئۇلارنى
شۇنداق ھىساپلايتتى ۋە ئۇنىڭ ئۇلارغا قىلغان يامانلىقىنىڭ
كوپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ئۇلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىمۇ
ئېشىپ باراتتى.

— سەل تۇرۇپ تۇر، — دىدى ئۇ كوزلىرىنى يۇمۇپ، بېشىنى
تۆۋەن قىلىپ.

چېرنىشېۋ نىكولاينىڭ بۇنداق گېپىنى بىرنەچچە قېتىم ئاڭلىغان
بولغاچقا ھەر قېتىم مۇھىم مەسىلىلەرنى قارار قىلىدىغان چاغ

بولۇشىغا قارىماي، قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قۇرۇتۇش پىلانىنى نىكولاي ئۆزىنىڭ قىلىۋال-غان ئىدى. ئاستا ئىلگىرىلەش، ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قۇرۇتۇش پىلانىنىڭ ئۆزىنىڭ پىلانى ئىكەنلىكىگە ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ 1845-يىلىدىكى ھىلىقى تامامەن ئەكسىچە بولغان ھەربى تەدبىرىدە چىڭ تۇرۇۋالغانلىقىنى يوشۇرۇشى لازىم بولغاندەك قىلاتتى. لېكىن ئۇ بۇنى يوشۇرالمايتتى ۋە 1845-يىلدىكى يۈرۈش پىلانى بىلەن ئاستا ئىلگىرىلەش پىلانى-نىڭ بىر بىرىگە ئۇچۇقتىن-ئۇچۇق قارىمۇ-قارشى كېلىدىغانلى-قىغا قارىماي، ئۇنىڭ ئىككىلىسى بىلەن ماختىناتتى. ئۇنىڭ ئوپچورىسىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا دائىم ئاپ-ئاشكارا خوشامەت قىلغاچقا، ئۇ ئۆزىدىكى زىددىيەتلەرنى كورمەيدىغان، ئۆزىنىڭ سوز-ھەركىتىنىڭ ئەمىلىيەتكە، مەنتىققە ھەتتا ئەقەللى ساۋات-قىمۇ سىغمايدىغانلىقىنى بىلمەيدىغان بولۇپ قالغان ئىدى، ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەمىر-پەرمانلىرى، مەيلى ئۇ ھەر-قانچە تۇترۇقسىز، ئادىل ئەمەس، چاكىنا بولسىمۇ، ئۇ ئۆز ئەمىر-پەرمانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەھمىيەتلىك، يوللۇق، بىر بىرىگە باغلىنىشلىق دەپ ھىساپلايتتى.

ئۇنىڭ بۇ قېتىم تاشقى كېسەللىكلەر تىببى ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى توغرىسىدىكى قارارىمۇ شۇنداق بولدى. چېرنىشېۋ كاپكاز ئىشلىرى توغرىسىدا دوكلات قىلىپ ئوتكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچى توغرىلىق دوكلات قىلدى:

بولغانلىغى ۋە بىزدە ئۇلۇم جازاسى يوق دەپ ئويلايدىغانلىغى بىلەن خوشال بولاتتى.

ئۇ، ئوقۇغۇچى توغرىلىق تەستىق يېزىپ بولۇپ، ئۇنى چېرنىشېۋنىڭ ئالدىغا سۇنۇپ دېدى:

— مانا، ئوقۇغىن.

چېرنىشېۋ ئوقۇپ چىقىپ، بۇ ھىكمەتلىك قارارغا ئېھتىراملىق ئەجەپلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، بېشىنى ئەگدى.

— بارلىق ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا ئېلىپ بېرىلىپ، جازالاشقا قاتناشتۇرۇلسۇن، — دېدى نىكولاي قوشۇمچە قىلىپ.

"بۇ ئۇلارغا پايدىلىق، مەن بۇنداق ئىنقىلاۋىي روھنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىمەن" دەپ ئويلايتتى ئۇ.

— خوپ، خوپ، — دېدى چېرنىشېۋ بىر پەس ئويغا چوكۇپ، ماڭلاي چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاندىن كاپكاز ئەھۋالى توغرىلىق دوكلات قىلىشقا باشلىدى.

— مىخائىل سېمونوۋىچقا قانداق پەرمانىڭىز باركىن؟

— قەتئىي مېنىڭ سىياسىتىم بويىچە ئىش قىلسۇن: ئويلەرنى كويدۇرۇپ، چېچىنلەرنىڭ ئاشلىغىنى قۇرۇتۇپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مالىمان قىلىۋېتىش كېرەك، — دېدى نىكولاي.

— ھاجى مۇرات توغرىلىق قانداق پەرمانىڭىز باركىن؟ — دەپ سورىدى چېرنىشېۋ.

— ۋورونتسوۋ كاپكازدا ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولغانلىغىنى

ئۇنىڭ بىر نەچچە مىنۇت جىمىپ كېتىپ، كۆڭلىدە قانداقتۇ بىر سادا ئۇنىڭغا نېمە قىلىشنى دەپ بەرگەندەك، ئىلھامى كەلگەندىلا تەبىي يوسۇندا ئەڭ توغرا بىر قارارغا كېلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ ھازىر بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ۋەقەسى ئۆزىنىڭ كۆڭلىدە پولەكلەرگە قارشى قوزغىغان غەزەپ تۇيغۇسىنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ تولۇق قانائەتلەندۈرۈش ئۈستىدە ئويلايتتى، كۆڭلىدىكى سادا ئۇنى مۇنداق قارار چىقىرىشقا ئىلھاملاندۇردى. ئۇ ھىلىقى دوكلاتنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئاق يېرىگە يوغان خەتلىرى بىلەن مۇنداق دەپ يازدى: **"ئۆلۈم جازاسى بېرىش كېرەك ئىدى، لېكىن، ئاللانىڭ رەھمىتى بىلەن بىزدە ئۆلۈم جازاسى يوق، مەنمۇ ئۆلۈم جازاسىنى قوللىنىشنى راۋا كۆرمەيمەن. ئۇ قاتار تۇرغان مىڭ ئادەمنىڭ ئالدىدىن ئون ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلسۇن. [1] نىكولاي."** ئۇ ئەپلەشمىگەن يوغان ھەرپلەر بىلەن ئىمزا قويدى.

نىكولاي ئون ئىككى مىڭ قېتىم ئۇرۇشنىڭ كەم-كوتىسىز ئېغىر جازا بولۇپلا قالماي، ھەددىدىن زىيادە ئېچىنىشلىق بولىدىغانلىقىنىمۇ، چىۋىق بىلەن بەش مىڭ قېتىم ئۇرغاندا ئەڭ قاۋۇل ئادەمنىڭمۇ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. لېكىن ئۇ رەھىمسىز ئادەم

---

① بۇ — بىر خىل دەھشەتلىك جازا. جازالىنىغۇچى قاتار تۇرغان مىڭ ئەسكەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ھەر بىر ئەسكەر ئۇنى چىۋىق بىلەن بىردىن ئۇرىدۇ.

قوللانغان چارىسىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا بوي سۇنمىغان پۇقرالار-نىڭ ھەممىسىنى ھەربى سوت بويىچە ھوكۇم قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ، ئۇلارنى "سەپ ئارىسىدىن ئۇتكۇزۇش"كە ھوكۇم قىلغانلىق ئىدى. ئۇنىدىن باشقا، نەچچە مىڭلىغان ئەركىن دىخاننى① خانىلىق يەرنىڭ قۇللىرى قاتارىغا كىرگۇزگەنلىك خەۋىرىنى بىسىپ تارقاتقان بىر گىزىتىنىڭ مۇھەررىرىنى ئەس-كەرلىككە ئەۋەتىپ بىرىش توغرىسىدىمۇ بۇيرۇق چۇشۇردى.

— مەن شۇنداق قىلىشنى لايىق كورگەنلىكىم ئۇچۇن شۇن-داق قىلىمەن، — دىدى ئۇ، — ھىچقانداق كىشىنىڭ بۇ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

بىبىكوۋ دىنىنى قوشۇۋىتىش تەرەپدارلىرىغا بىرىلگەن چارىنىڭ نەقەدەر قاتتىق بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ چاغلاردىكى بىردىن-بىر ئەركىن دىخانلار — دولەت دىخانلىرىنى پادىشانىڭ قۇللىرى قىلىۋىلىشىنىڭ نەقەدەر ناھەقچىلىق بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. لىكىن قارشى تۇرالمىدى. نىكولاينىڭ بۇيرۇغىغا قوشۇلماس-لىق قىرىق يىلدىن بۇيان ئىرىشكەن ۋە ھازىرمۇ بەھرىمەن

كوزدە تۇتۇلىدۇ. دىنىنى قوشۇۋىتىش تەرەپدارلىرى پراۋوسلاۋىيە دىنى بىلەن كاتولىك دىنىنى قوشۇۋىتىشنى تەشەببۇس قىلغان دىنى مەزھەپ. ھوكۇمەت ئۇلارنى پراۋوسلاۋىيە دىنىغىلا ئىتىقات قىلىشقا مەجبۇرلىغانلىقتىن، ئۇلار قوزغىلاڭ كوتەرگەن.

① دولەت دىخانلىرى — دولەت يىرىنى تىرىيدىغان ئەركىن دىخانلار.

يېزىپتىغۇ؟

—بۇ سەل قاراملىق بولامدۇ، قانداق؟—دېدى چېرنىشېۋ نىكولاينىڭ كوزىدىن ئۇزىنى قاچۇرۇپ،—مەن مىخائىل سىمونوۋىچ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنىپ كەتتىمكىن دەپ ئەنسىرەيمەن.

—ئۇنداقتا، سىنىڭ ئويۇڭ قانداق؟—دەپ سورىدى نىكولاي چېرنىشېۋنىڭ ۋورونتسوۋنىڭ تەدبىرىنى يامان كورسەتمەكچى بولۇۋاتقانلىغىنى سېزىپ كەسكىن تۇردە.

—مەن ئۇنى روسىيىگە ئەۋەتىۋېتىش بىخەتەررەك بولىدۇ، دەپ ئويلايمەن.

—سەن ئويلايسەن،—دېدى نىكولاي مەسخىرىلىك كۇلۇپ،—مەن ئويلىمايمەنىما، مەن ۋورونتسوۋنىڭ پىكرىگە قوشۇلىمەن، ئۇنىڭغا شۇنداق ياز.

—خوش، خوش،—دېدى چېرنىشېۋ ئورنىدىن تۇرۇپ ۋە تازىم قىلىپ خوشلاشتى.

پۇتۇن دوكلات داۋامىدا نىكولاينىڭ ئەسكەر يوتكەش توغرىسىدىكى بىرنەچچە سوئالىغىلا جاۋاپ بەرگەن دولگورۇكىمۇ تازىم قىلىپ خوشلاشتى.

چېرنىشېۋدىن كېيىن غەربىي چېگرا ئولكىنىڭ باشلىغى بىبىكوۋ قوبۇل قىلىندى. نىكولاي بىبىكوۋنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنىنى قوبۇل قىلماي توپىلاڭ كوتەرگەن دېخانلارغا①

---

① دىنىنى قوشۇۋېتىش تەرەپدارى بولغان دېخانلارنىڭ قوزغىلىڭى

كېيىن، ئىبادەتخانىغا ماڭدى.

خۇدامۇ ئادەملەرگە ئوخشاش، ئۇزىنىڭ خىزمەتكارى بولغان پوپلارنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق نىكولايغا سالام بەردى ۋە ئۇنى ماختىدى. بۇ سالام ۋە ماختاشلار ئۇنى زېرىكتۇرگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇلارنى قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەردەك قوبۇل قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى، چۈنكى پۈتۈن دۇنيانىڭ تېچلىقى ۋە بەخت-سائادىتى ئۇنىڭغا باغلىق ئىدى، بۇ ئىشلار ئۇنى زېرىكتۇرسىمۇ، ئۇ پۈتۈن دۇنياغا ئۇزىنىڭ ياردىمىنى كورسىتىشتىن باش تارتمايتتى. ئىبادەت ئاخىرلاشقاندا، چاچلىرى چىرايلىق تارالغان، كىيىملىرى ئۇزىگە ياراشقان ياردەمچى ئىسىرىقچى "ئۇزۇن ئومۇر" تىلەپ توۋلىدى، ئىنجىل ئوقۇۋاتقانلارنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئۇنىڭ ئاۋازىغا جۇر بولدى، بۇ چاغدا نىكولاي ئەتراپىغا كوز يۈگۈرتۈپ، دەرىزە تۈۋىدە تۇرغان نېلىدوۋانى ۋە ئۇنىڭ تولغان مۈرىلىرىنى كورۈپ، ئۇنىڭغا پايدىلىق تەرەپتىن ئۇنى تۈنۈگۈنكى ھېلىقى قىز بىلەن بىر قۇر سېلىشتۇردى.

ئۇ چۈشلۈك ئىبادەتتىن كېيىن خانىشنىڭ قېشىغا كېلىپ، خوتۇنى ۋە باللىرىنى ئەكىلىتىپ، ئويىنىتىپ، ئويىدە بىرنەچچە مىنۇتنى ئوتكۈزدى. ئاندىن كېيىن ئېرمىتاژنى① ئايلىنىپ،

---

① ئېرمىتاژ — قىشلىق سارايغا تۇتاش ئىمارەت، ھازىر گۇزەل سەنئەت كورگەزمىخانىسى.

بولۇۋاتقان يۇقۇرى مەرتىۋىسىدىن قۇرۇق قىلىش دىگەنلىك بولاتتى. شۇڭا ئۇ بۇ رەھىمسىز، غالجىر، ۋىجدانسىز ئالى هوكۇمراننىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلاشقا تەييار ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇپ، ئاق چۇشكەن بېشىنى تىۋەنچىلىك بىلەن ئەگدى.

نىكولاي بىبىكوۋنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلغانلىغىدىن رازى بولۇپ، كېرىلدى ۋە سائىتىگە قارىدى-دە، سىرتقا چىقىش ئۇچۇن كىيىنىشكە ماڭدى. ئۇ پاگون، ئوردىن، پوپۇكلەر ئېسىلغان كىيىمىنى كىيىپ، كىشىلەرنى قوبۇل قىلىدىغان زالغا چىقتى، ئۇ يەردە ھەربىچە كىيىنگەن يۇزدىن ئارتۇق ئەر ۋە مەيدىسى ئوچۇق كوينەكلەرنى كىيگەن خوتۇن-قىزلار بەلگىلەنگەن ئورۇنلىرىدا قاتار تۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ چىقىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۇتۇپ تۇراتتى.

قاتتىق قىسىپ باغلانغان پوتىسىنىڭ ئاستىدىن قوسۇغى دومبىيىپ چىقىپ تۇرغان، كوزلىرىنىڭ خۇنى قالمىغان نىكولاي مەيدىسىنى كېرىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كەلدى، ھەممەيلەننىڭ ئۇزىگە تىكىلىپ، قۇللارچە باش ئېگىپ تۇرغانلىغىنى كورۇپ، ئۇزىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كورسەتتى. ئۇ تونۇش چىرايلارنى كورگەندە، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىگىنى ئەسلەپ توختىدى، تۇرۇپ رۇسچە، تۇرۇپ فرانسۇزچە سوزلەپ، سورۇن، جانسىز كوزلىرىنى ئۇلارغا تىكىپ، ئۇلارنىڭ سوزلىرىنى تىڭشىدى.

نىكولاي يېڭى يىل تەبرىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن

ئەلچى بۇ گەپلەرگە ھەيران قالغاندەك بولۇپ دىدى:

—Vous ditesla pologne①.—

—Oh, oui, e' êtait un coup de maitre de Maeternich de nous en avoir laissê d' ambarras…②

سوز شۇ يەرگە كەلگەندە خانىش كىرىپ كەلدى، ئۇ بېشىنى گىلدىڭلىتىپ، يېقىمسىز كۈلۈمسىرەيتتى، ئۇنىڭ كەينىدىن نىكولاي كىردى.

تاماق ۋاقتىدا نىكولاي ھاجى مۇراتنىڭ ئەل بولغانلىغى، ئۇزىنىڭ ئورمانلارنى كېسىپ ئىستىھكام ياساپ، تاغلىقلارنى بارا-بارا قامال قىلىش سىياستى ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، كاپكاز ئۇرۇشى ھازىر ئاياقلىشاي دەپ قالغانلىغىنى سوزلىدى.

ئەلچى بىلەن پرۇسسىيىنىڭ ياساۋۇلى كوز قىسىشتى، بۇگۈن ئەتىگەن ئىككىسى نىكولاينىڭ ئۇزىنى ئۇلۇغ ئىستراتېگىيچى ھىساپلىشى ئۇنىڭ كوڭۈلسىز بىر ئاجىزلىغى دىيىشكەن ئىدى، نىكولاينىڭ ئۇلۇغ ئىستراتېگىيە تالانتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان بۇ پىلاننى مانا ئەمدى تازا ماختاشتى.

تاماقتىن كېيىن نىكولاي باليت تىياتىرىغا باردى، بۇ يەردە تار-تارچۇق ئىشتان كىيگەن يۈزلىگەن يالىڭاچ ئايال مارشقا

---

① فرانسۇزچە: سىز پولشىنى دەمسىز؟

② فرانسۇزچە: ھە، توغرا، بۇ مېتتېرنىچ بىزگە بىر قىيىن مەسىلىنى قويدى.

ئوردا ۋەزىرى ۋولكونىسكىنىڭ يېنىغا كىردى ۋە باشقا ئىشلار توغرىسىدا گەپلەشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئانىسىغا
تۇغۇلغانلىقىنى ئېيتىپ، تۈنۈگۈنكى ھېلىقى قىزنىڭ ئانىسىغا
ئۆز پۇلىدىن يىللىق پېنسىيە پۇلى بېرىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى.
بۇ يەردىن چىققاندىن كېيىن، ئادىتى بويىچە ئايلىنىپ كېلىشكە
كەتتى.

بۇ كۈنى چۈشلۈك غىزا پومپى زالىدا① تەييارلانغان ئىدى؛
زىياپەتكە نىكولاينىڭ نىكولاي، مىخائىل دېگەن ئىككى
ئوغلىدىن باشقا، كىنەز لىۋېن، گراف رژېۋۇسكى، دولگورۇكى،
پرۇسسىيە ئەلچىسى بىلەن پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ ياساۋۇلى
تەكلىپ قىلىنغان ئىدى.

خانىش بىلەن پادىشانى كۈتۈپ ئولتۇرغان چاغدا، پرۇسسىيە
ئەلچىسى بىلەن كىنەز لىۋېن يېقىندا پولشىدىن ئېلىنغان
ئەنسىز خەۋەرلەر توغرىلىق قىزىق پاراڭغا چۈشكەن ئىدى.

—La Pologne et le Caucase, ce sont les deux cautères de la Russie, Il nous faut cent mille hommes a peu prês dans ehacun de ces deux pays.②
دېدى لىۋېن.

---

① پومپى زالى قىشلىق سارايدىكى چوڭ زال، بۇ زال ۋە ئۇنىڭ ئىسكىناتى قەدىمقى رىمنىڭ پومپى شەھرىنىڭ ئۈسكەتىدە ياسالغان.

② فرانسۇزچە: پولشا بىلەن كاپكاز روسىيىنىڭ ساقايمىغان ئىككى يارىسى. بۇنىڭ ھەر بىرىگە ئاز دېگەندە يۈز مىڭ ئادەم كېرەك.

بىلەن ماڭدى. كالوننىڭ ئىككى تەرىپىدە پۈتلىرىغا ئۇزۇن قونـ
چىلىق ئۆتۈك، ئۇچىسىغا كالتە جۇۋا كىيگەن، مۇرىسىگە مىلتىق ۋە
ئوقدان ئاسقان پاپاخلىق ئەسكەرلەر سىپى جىلغىنى بويلاپ ئۇزۇلـ
مەي كېلەتتى. قىسىم دۇشمەن يېرىدە ھەرقاچانقىدەك جىمجىت
مېڭىشقا تىرىشاتتى. پەقەتلا بەزى-بەزىدە ئازگاللارغا چۈشۈپ
كەتكەن زەمبىرەك چاقىنىڭ سىلكىنىپ تاراق-تۇرۇق قىلىشى،
ياكى زەمبىرەكچىلەرنىڭ جىمجىتلىقنى ساقلاش توغرىسىدىكى
بۇيرۇقنى ئۇقمايدىغان ئاتلىرىنىڭ پۇشقۇرۇشى ۋە كىشنەشـ
لىرى، تارقاق ئەسكەرلەر سىپى ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەنلىكى
ياكى كالونىغا بەك يېقىنلاپ يا يىراقلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن،
باشلىقنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئەيىپلەپ چىقىرىغان بوغۇق
ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى. بىر قېتىملا جىمجىتلىق بۇزۇلدى:
تارقاق ئەسكەرلەر سىپى بىلەن كالونا ئارىسىدىكى پاكار چاتقالـ
لىق ئارىسىدىن قوسۇغى بىلەن ساغرىسى ئاق، دۈمبىسى كۆلرەڭ
بىر چىشى جەرەن ھەم رەڭگى شۇنىڭغا ئوخشاش، مۈڭگۈزى كەيـ
نىگە قايرىلغان بىر ئەركەك جەرەن سەكرەپ چىقىپ كەلدى. بۇ
ئوماق، قورقۇنچاق ھايۋانلار ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىپ سەكرىشىپ،
كالونىغا تازا يېقىن كېلىپ قالدى. بىرنەچچە ئەسكەر ئۇلارغا
نەيزە سانچىماقچى بولۇپ، كۆلە-كۆلە ۋاقىرىشىپ، ئۇلارنى
قوغلىدى، لېكىن جەرەنلەر كەينىگە بۇرۇلۇپ تارقاق سەپتىن
ئۆتۈپ، قوغلاپ كەلگەن بىرنەچچە ئاتلىق ئەسكەر ۋە لىيەن
ئىشتاۋىنىڭ ئىتلىرىدىن قېچىپ، قۇشتەك ئۇيۇلداپ تاغ تەرەپكە

دەسسەۋاتاتتى. بۇنىڭ ئىچىدىن بىر ئايال ئۆنىڭغا باشقە-
چىلا قاراپ كەتتى، نىكولاي دىرىژورنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا
رەھمەت ئېيتتى ھەمدە ئۇنىڭغا بىرلىيانت كوزلۇك ئۈزۈك
تەقدىم قىلىشنى تاپىلىدى.

ئەتىسى چېرنىشېۋ پادىشاغا خىزمەتلەرنى دوكلات قىلغاندا،
نىكولاي ھاجى مۇرات ئۆتكەندىن كېيىن، چېچېنلەرنى باستۇرۇشنى
كۈچەيتىپ، ئىستىھكاملار بىلەن ئۇلارنى قىسىش توغرىلىق
ۋورونتسوۋقا بەرگەن بۇيرۇغىنى تەكرارلىدى.

چېرنىشېۋ ۋورونتسوۋقا مۇشۇ بويىچە خەت يازدى، شۇنداق
قىلىپ يەنە بىر مەخپى ئەلچى نۇرغۇنلىغان ئاتنى كېرەكتىن
چىقىرىپ، قانچە-قانچىلىغان ھارۋىكەشنىڭ يۈزلىرىنى يارا
قىلىپ، تىفلىسقا يۈرۈپ كەتتى.

16

نىكولاي پاۋلوۋىچنىڭ بۇيرۇغىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن،
1852-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا چېچېنلەرگە قارشى ھۇجۇم باشلاندى.

ھۇجۇم قىلىشقا بەلگىلەنگەن قىسىم توت يىلىك پىيادە ئەسكەر،
كازاك ئورۇسلاردىن تەركىپ تاپقان ئىككى يۈز ئاتلىق ئەسكەر
ۋە سەككىز زەمبىرەكتىن تەشكىللەنگەن ئىدى. كالونىنا چوڭ يول

توپ ئوقلىرى ئاستىدا بېشىنى ئېگىپ يۈرمەي، ئوقلارنىڭ ۋىژىلدىشىغا قۇلاقمۇ سالماي، ئوتكەن قېتىمقىغا ئوخشاش بېشىنى تېخىمۇ ئېگىز كوتىرىپ، ئاغىنىلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە كۇلۇمسىرەپ قاراپ، ئەڭ پەرۋاسىزلارچە تەلەپپۇز بىلەن ئوزىگە زادىلا ئالاقىسى بولمىغان ئىشلار ئۇستىدە سوزلەيدۇ.

قىسىم چوڭ يولدىن چىقىپ، كومىقوناق ئېگىزلىگى ئارىسىدىكى چىغىر يول بىلەن ماڭدى؛ جاڭگاللىغا يېتىشكە ئاز قالغاندا، قاياقتىندۇ بىر زەمبىرەك ئوقى ئۇشقىيتىپ كېلىپ، ئېغىر يۈك باسقان هارۋىلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈپ پارتلىدى-دە، قوناقلىقتىن ئىس-تۇتەك كوتىرىلدى.

—باشلاندى، —دىدى بۇتلېر يېنىدىكى ئاغىنىلىرىگە خوشاللىق بىلەن كۇلۇمسىرەپ.

دىگەندەك، شۇنىڭدىن كېيىنلا، بەلگە ئاسقان ئاتلىق چېچېن ئەسكەرلىرى جاڭگاللىنىڭ ئىچىدىن يېغىپلا كەتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يوغان يېشىل بايراق بار ئىدى. كوزى ئوتكۇر لاۋازىماتچى كورۇش قۇۋۋىتى ئاجىز بۇتلېرغا بۇ چوقۇم شامىل دىدى. بۇ ئادەملەر تاغدىن چۈشۈپ، سول تەرەپتىكى يېقىن بىر جىلغىدا كورۇندى-دە، يەنە تووەنگە چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇستىگە ئىسسىق قارا كالتە جۇۋا، بېشىغا ئاق پاپاخ كىيگەن بىر پاكار گېنېرال يورغىسىنى چاپتۇرۇپ بۇتلېرنىڭ ليەن ئىشتاۋىغا كەلدى-دە، ئۇنىڭغا تاغدىن چۈشۈۋاتقان ئاتلىقلارغا قارشى ئوڭ تەرەپكە بېرىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇتلېر ليەننى باشلاپ،

كەتتى.

تېخى قىش كۈنى بولسىمۇ، كۈن ئىگىز كۆتىرىلگەن ئىدى، چۈش ۋاقتى، ئەتىگەندىلا يولغا چىققان قىسىم ئۇزۇن چاقىرىم يولنى باسقاندا، كۈن ئىسسىتىشقا باشلىدى. كۈننىڭ نەيزىگە ۋە زەمبىرەكنىڭ مىس قېپىغا چۈشكەن شولىسى خۇددى كىچىك قۇياشتەك پاقىراپ كوزنى قاماشتۇراتتى.

كەينى تەرەپ قىسىم ھىلىلا ئۆتكەن تېز ئاقىدىغان، سۈيى سۈزۈك دەريا، ئالدى تەرەپ ئېتىزلىق ۋە ئوتلاق ھەم تېيىز جىلغا ئىدى؛ ئۇنىڭ نېرىسى جاڭگال بىلەن ئورالغان سۇرلۇك قارا تاغلار ئىدى، قارا تاغلارنىڭ كەينى تەرىپىدە تىك تاشلىق قىيا، ئىگىزلىكتىكى ئۇپۇقتا كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان، دائىم ئۆزگىرىپ، ئالماسقا ئوخشاش چاقناپ تۇرىدىغان قارلىق تاغلار بار ئىدى.

5-لىيەننىڭ ئالدىدا گۇۋاردىيىدىن يېقىندىلا يوتكىلىپ كەلگەن، قارا پەشمەت، پاپاخ كىيىپ، قىلىچىنى مۈرىسىگە ئېسىۋالغان ئىگىز بويلۇق، كېلىشكەن ئەپىتسەر بۇتلېر كېتىپ باراتتى، ئۇ روھلۇق بولۇپ، ئۆزىدە تۇرمۇش خوشاللىغىنى، شۇنىڭدەك ئۇلۇم خەۋپى ۋە تىرىكلىك ئارزۇسىنى سېزەتتى، ئۆزىنىڭ ئىنتايىن چوڭ بولغان ۋە بىر ئىرادە يېتەكلىگەن كوللىكتىپقا قاتناشقانلىغىنى چۈشىنەتتى. بۇتلېرنىڭ بۈگۈن ئىككىنچى قېتىم پروتتقا ئاتلىنىشى ئىدى، ئۇ خوشاللىق بىلەن ئويلايتتى: مانا ئۇلار ھازىرلا ئوقىقا تۇتۇلىدۇ، ئۇ ۋېژىلداپ ئۇچۇۋاتقان

ياخشى ھەسەل ئەكەلدى. چېچېنلەرنىڭ سايىسىمۇ كورۇنمەيتتى.
كۇن سەل ئېگىلگەندە، چېكىنىشكە بۇيرۇق بېرىلدى. ليەندىكىلەر
كەتتىنىڭ كەينىدە تېزىلدى، بۇتلېر ئارقىدا مۇھاپىزەتچى بولۇشقا
تەيىنلەندى. ئۇلار قوزغىلىشى بىلەن چېچېنلەر پەيدا بولۇپ،
قىسمنى قوغلاپ، ئوق بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

قىسىم بىر كەڭلىككە چىققاندا، تاغلىقلار ئارقىدا قالدى.
بۇتلېرنىڭ ليەندىن بىرەر كىشىمۇ يارىدار بولمىدى. شۇڭا ئۇ
ئىنتايىن خوشال، روھى ئۇستۇن قايتىپ كېتىپ باراتتى.

قىسىم ئەتىگەن ئوتكەن دەريانىڭ سۇيىنى كېچىپ ئوتۇپ،
قوناق ئېگىزى بىلەن چوپىلۇكتە سەپ بولۇپ كېتىپ بارغاندا،
ليەنلەرنىڭ ناخشىچىلىرى ئالدىغا چىقىپ ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى.

شامالمۇ يوق، ھاۋا ساپ، تازا ۋە ئادەتتىن تاشقىرى
ئوچۇق بولغاچقا، يۇز چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى تاغلار خۇددى
يېقىندەكلا كورۇنەتتى. ناخشا توختىغاندا، تەكشى ئاياق تىۋىشى
بىلەن زەمبىرەكنىڭ تاقۇر-تۇقۇرلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى، بۇ
ئاۋازلار ناخشىنىڭ باشلىنىشى ۋە تۇگىشىگە تەگكەش بولاتتى.
بۇتلېرنىڭ 5-ليەنى ئېيتقان ناخشا ئەپىتسەرلەر مەكتىۋىنىڭ بىر
ئوقۇغۇچىسى تۇەننى ماختاپ ئىشلىگەن، ئۇسۇل مۇقامىغا
ئېيتىلىدىغان ۋە "ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق ئەسكەر، باشقىلارغا
ئوخشىماس، باشقىلارغا ئوخشىماس" دەپ قايتارمىسى بار
ناخشا ئىدى.

بۇتلېر ئات ئۇستىدە ئوزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى پېتروۋ

دەرھال شۇ ياققا يۈرۈپ كەتتى، لېكىن ئۇلار ئىگىزلىكتىن چۈشۈپ بولغىچە كەينى تەرەپتىن ئارقا-ئارقىدىن ئىككى قېتىم زەمبىرەك ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ كەينىگە قارىدى: ئىككى زەمبىرەكنىڭ ئۈستىدىن كوكۇش ئىس-تۈتەك كوتىرىلىپ، جىلغىنى بويلاپ سوزۇلۇۋاتاتتى. زەمبىرەك بارلىغىنى ئويلاپمۇ باقمىغان ئاتلىقلار چېكىندى. بۈتلېر لىيەنىدىكىلەر تاغلىقلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئېتىشقا باشلىدى. پۈتۈن جىلغىنى ئوق-دورا ھىدى بىلەن ئىس-تۈتەك قاپلىدى. جىلغىنىڭ ئىگىزرەك يېرىدىن تاغلىقلارنىڭ ئوزلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق كازاك ئەسكەرلەر بىلەن ئېتىشىپ، ئالدىراپ چېكىنىپ كېتىۋاتقانلىغى كورۇنۇپ تۇراتتى. قىسىم تاغلىقلارنى داۋاملىق قوغلاپ كەتتى، ئىككىنچى تاغنىڭ قاپتىلىدا بىر كەنت كورۇندى.

بۈتلېر لىيەنى باشلاپ، ئاتلىق كازاك ئەسكەرلەرگە ئەگىشىپ يۈگۈرگەن پېتى كەنتكە كىردى. كەنتتە ئىنسى-جىن يوق ئىدى. ئەسكەرلەر بۇيرۇققا بىنائەن ئاشلىق، ئوت-چوپ، ئويلەرگە ئوت قويۇۋەتتى. پۈتۈن كەنت ئاچچىق ئىس-تۈتەك ئىچىدە قالدى، ئەسكەرلەر بۇ ئىس-تۈتەك ئارىسىدا ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، ئويلەردىن كوزىگە چېلىققانلىكى نەرسىنى ئېلىپ چىقاتتى، بولۇپمۇ تاغلىقلار ئېلىپ كېتەلمىگەن توخۇلارنى تۇتۇشاتتى، تۇتالمىغانلىرىنى ئاتاتتى. ئەپتسەرلەر ئىس-تۈتەكتىن نېرىراق يەردە ئولتۇرۇپ ناشتا قىلىشىۋاتاتتى ۋە ھاراق ئىچىشىۋاتاتتى، لاۋازىماتچى ياغاچ تاختاي ئۈستىگە ئېلىپ، بىرنەچچە كورا

ئۇيناقلايتتى. ليەن ئىشتاۋسىنىڭ چۇپچۇرلۇق ئىتتى تىرىزوركا ئەپتىسەرنىڭ ئىتىغا ئوخشاش قۇيرۇقلىرىنى ئۇيىنىتىپ، ليەنىنىڭ ئالدىدا چىپىپ كىتىپ باراتتى. بۇتىلىر ئۇزىنى روھلۇق، خاتىرجەم كەيپى چاغ سىزەتتى. ئۇ ئۇرۇشىنىڭ ئۇزىنى خەۋپ ۋە ھالاكەتكە ئۇچرىتىش ئىھتىمالى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئارقىلىق مۇكاپاتقا، بۇ يەردىكى دوستلىرى ۋە روسىيىدىكى ئاغىنىلىرى ئالدىدا ئابرويىغا ئىگە بولۇشىنى كوزلەيتتى. ئۇرۇشنىڭ يەنە بىر تەرىپىنىڭ يەنى ئەپتىسەرلەر، ئەسكەرلەر بىلەن تاغلىقلارنىڭ ئۆلۇشى ۋە يارىدار بولۇشىنىڭ ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقماسلىغى ئاجايىپ ئىش ئىدى. ئۇ ئۇرۇشقا نىسبەتەن شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنى ساقلاش ئۇچۇن، ئولگەن ۋە يارىدار بولغانلارغا ھىچقاچان قاراپمۇ قويمايتتى. ئۇ بۇگۇنمۇ شۇنداق قىلدى. بۇگۇن ئۇچ ئادەم ئولگەن، ئون ئىككى ئادەم يارىدار بولغان ئىدى. ئۇ ئوگدىسىغا ياتقان بىر ئولۇكنىڭ يېنىدىن ئوتۇپ كىتىۋاتقاندا كوزىنىڭ قۇيرۇغىدا ئاجايىپ تارتىشىپ تۇگۇلۇپ قالغان مومدەك بىر قولنى ۋە بېشىدىكى قارامتۇل قىزىل داغنىلا كوردى-دە، سىنچىلاپ قاراپ كەتمىدى. ئۇنىڭ ئۇيىدا تاغلىقلارمۇ مۇداپىەلىنىشكە تېگىشلىك چەۋەندازلار ئىدى.

— كورگەنسىز، قەدىرلىگىم، — دىدى شياۋشياۋ ناخشا توختىغاندا، — بۇ يەر سىلەرنىڭ پېتېربۇرگىڭلارنىڭ ئوخشا بۇرال، سولغا بۇرال دەيدىغان كوچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ يەردە ئاز-تولا

شاۋشياۋ (مايور) — ئىككىسى بىللە تۇراتتى — بىلەن ياندىشىپ كېتىپ باراتتى، ئۇ ئۇزىنىڭ گوۋاردىيىدىن ئايرىلىپ، كاپكازغا يوتكەلگەنلىكىگە قالتىس خوشال ئىدى. ئۇنىڭ گوۋاردىيىدىن يوتكىلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئۇ پېتېربۇرگدىكى چېغىدا قىمار ئويناپ ئۇتتۇرۇپ، ھەممە نىمىسىدىن قۇرۇق قالغان ئىدى. ئۇ گوۋاردىيىدە تۇرىۋەرسە، قىمارنى تاشلىيالماسلىقىدىن قورقاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تىككىدەك پۇلىمۇ يوق ئىدى. بۇنىڭ ھەممىسى ئوتۇپ كەتتى، ئەمدى ئۇنىڭ ئالدىدا باشقىچە تۇرمۇش — ئىنتايىن گوزەل، مەردانە تۇرمۇش تۇراتتى. ھازىر ئۇ ئوزىنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى، تولەشكە قۇربى يەتمەيدىغان قەرزلىرىنى ئۇنتۇغان ئىدى. كاپكاز، ئۇرۇش، ئەسكەرلەر، ئەپىتسەرلەر، هاراقخۇمار ۋە مېھرى ئىسسىق، باتۇر پېتروۋ — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا شۇنداق ياخشى تۇيۇلاتتى، گايىدا ئۇ ئوزىنىڭ پېتېربۇرگدا، تاماكا ئىسى بىلەن قۇرۇمدۇلۇپ كەتكەن قاراڭغۇ گەمىدە قەرت ئۇلەشتۇرۇپ، پۇل تىكىپ، قىمارۋازلارنى يامان كورۇپ ۋە بېشى زىڭىلداپ ئاغرىپ تۇرغان بولماستىن، بەلكى بۇ يەردە — بۇ ئاجايىپ گوزەل ماكاندا، كاپكاز باتۇرلىرى ئارىسىدا تۇرغانلىقىغا ئىشەنمەي قالاتتى.

ئۇنىڭ ناخشىچىلىرى "ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق ئەسكەر، باشقىلارغا ئوخشىماس، باشقىلارغا ئوخشىماس!" دەپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئېتى قەدىمىنى مۇزىكا پەدىسىگە كەلتۇرۇپ

كىيىمىنى يېشىپلا ئالقىنىنى چىرايلىق چېچىنىڭ ئاستىغا قويۇپ، شۇ هامان ئۇيقۇغا كەتكىنىچە، چۈشمۇ كۆرمىدى، مىدىر - سىدىرمۇ قىلمىدى.

17

هۇجۇمغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان كەنت هاجى مۇرات رۇسلارغا ئەل بولۇش ئالدىدا قونۇپ ئۆتكەن هىلىقى كەنت ئىدى.

هاجى مۇرات ئۆيىدە قونغان سادو رۇسلار يېزىغا يېقىنلاشقاندا ئائىلىسىنى ئېلىپ تاققا قېچىپ كەتكەن ئىدى. سادو كەنتكە قايتىپ كەلگەندە، ئۆيلىرى ئۆرۈلگەن، ئىشىگى ۋە دالاندىكى لەم - تۈۋرۈكلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، پاسكىنىچىلىقتىن ئۆينىڭ ئىچى قارىغۇسىز بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ هاجى مۇراتقا زوقمەنلىك بىلەن قارىغان چىرايلىق، كۆزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان ئوغلى ئۆلگەن ئىدى، جەسىدى مېچىت ئالدىدىكى يوپۇق يېپىلغان ئات ئۈستىدە تۇراتتى. ئۇنىڭ دۈمبىسىگە نەيزە سانچىلغان ئىدى. هاجى مۇرات كەلگەندە كۈتۈۋالغان چىرايلىق ئايال مەيدىسى يىرتىلغان كۆينەكتىن كۆكسى كۆرۈنۈپ تۇرغان، چاچلىرى چۇۋۇق هالەتتە ئوغلىنىڭ بېشىدا ئولتۇرۇپ، يۈز - كۆزىنى تاتىلاپ قانىتىپ، توختىماي هۆڭگىرەك ئېيتىپ

ئەجىر قىلغانىدا ئۆيگە بارغىلى بولىدۇ. ماشۇركا① ھازىر بىزگە مانتا ئېتىپ، بەسەي شورپىسى تەييارلاپ قويغاندۇ. نىمە دىگەن پەيزى ھە! قانداق دەيسەن؟ قېنى، «سۇبھى كوتىرىلگەندە» نى ئېيتىشلارچۇ، — ئۇ بۇ ئامراق ناخشىسىنى ئېيتىشنى بۇيرۇدى.

شاۋشياۋ فىلدشىرنىڭ قىزى — ئاۋالقى ماشا، ھازىرقى مارىيە دىمىتروۋنا بىلەن ئەر-خوتۇن بولۇپ ياشايتتى. مارىيە دىمىتروۋنا يۇزلىرى سەپكۇنلۇك، سېرىق چاچلىق، پەرزەنت كورمىگەن، ئوتتۇز ياشلاردىكى كېلىشكەن ئايال ئىدى. ئۇنىڭ بۇرۇن قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ ھازىر شاۋشياۋنىڭ ھالال جۇپتى ئىدى، ئۇ ئېرىگە بالا باققۇچىدەك كويۇنۇپ قارايتتى، ھەمىشە ئەس-ھۇشىنى بىلمىگۇدەك ھاراق ئىچىپ يۇرىدىغان شاۋشياۋ ئۇچۇن ئۇ كېرەك ئىدى.

قورغانغا يېتىپ كەلگەندە، ھەممە ئىش شاۋشياۋنىڭ ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقتى. مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنىڭ بىلەن بۇتلېرنى قىسمىدىن كەلگەن ئىككى ئەپتسەرنى مەزىلىك غىزاغا تەكلىپ قىلدى، شاۋشياۋ بولۇشىچە يەپ-ئىچىپ، تىلى گەپكە كەلمەي قالغانىدا، ئوزىنىڭ ئويىگە ئۇخلىغىلى چىقىپ كەتتى. بۇتلېر ناھايىتى ھارغان بولسىمۇ، لېكىن ئوزى خوشال ئىدى، ئۇ ھاراقتىن بىرنەچچە رۇمكا ئارتۇقراق ئىچتى ۋە ئويىگە كېلىپ

---

① ماشۇركا — مارىيەنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

ھساپلىماسلىق، ئىچ-ئىچىدىن يامان كورۈش، بۇ مەخلۇقلار-نىڭ پۈتۈنلەي يولسىز ۋەھشىلىكلىرىدىن يىرگىنىش تۇيغۇسى، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇلارنى چاشقان، زەھەرلىك ئىلان ۋە بورىنى قىرغاندەك قىرىش ئۈمىدىدىكى تەبىي تۇيغۇ ئىدى.

جامائەتنىڭ ئالدىدا يا ئۆز جايلىرىدا قېلىپ، نۇرغۇن ئەمگەك بىلەن بەرپا قىلىنغان ۋە ئەمدى شۇنداق ئاسان، ئورۇنسىزلا ۋەيران قىلىنغان ھەممە نەرسىنى بار ئامال بىلەن قايتا قۇرۇش ھەمدە ھەر ۋاقىت بۇ ۋەيرانچىلىقلارنىڭ تەكرارلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشنى، يا بولمىسا دىندىن يۈز ئورۇپ، رۇسلاردىن يىرگىنىش ۋە ئۇلارنى يامان كورۈش تۇيغۇسىدىن كېچىپ، ئۇلارغا تىز پۈكۈشنى تاللىۋېلىش ئىشى تۇراتتى.

قېرىلار نامازدىن كېيىن، شامىلغا ئەلچى ئەۋەتىشنى ھەم دەرھال ۋەيرانچىلىقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تۇتۇش قىلىشنى قارار قىلدى.

18

ھوجۇمنىڭ 3-كۈنى بۇتىلىر كەچرەك تۇردى، ئۇ پېترو ۋ بىلەن بىللە ناشتا قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ ياق-بۇ ياقنى ئارىلاپ، ھاۋا يىمىش ئۈچۈن ئارقا ئىشىكتىن كوچىغا چىقتى، تاغ كەي-

يىغلايتتى. سادو كەكە، گۈرجەك ئېلىپ، قېرىنداشلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ يەرلىگىنى كولاشقا كەتتى. ھاسا تۇتقان بوۋاي ئورۇل-گەن تامنىڭ يېنىدا ھاسىسىغا تايىنىپ، نۇرسىز كوزلىرى بىلەن ئالدىغا قاراپ تۇراتتى. ئۇ ھىلىلا ئوزىنىڭ ھەسەلچىلىك مەيدانى-دىن قايتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ يەردىكى ئىككى دوۋە ئوتمۇ كوي-دۇرۇۋېتىلگەن؛ ئۇ ئوزى تىكىپ ئوستۇرگەن ئۇرۇك، ئالۇچا دەرەخلىرىمۇ سۇندۇرۇۋېتىلگەن ۋە كويدۇرۇلگەن، مۇھىمى، بار-لىق ھەسەل ھەرىلىرى ۋە ھەسەل ساندۇقلىرى كويدۇرۇۋېتىلگەن ئىدى. ھەممە ئويلەرنى خوتۇن-قىزلارنىڭ يىغا-زارى قاپلىغان ئىدى، يىغا-زارە بىلەن يەنە ئىككى ئولۇك ئېلىپ كېلىندى. باللار ئانىلىرى بىلەن ھوكۇرەپ يىغلىشاتتى. ئاچ قالغان ھاي-ۋانلارمۇ ھوكۇرىشەتتى. نارەسىدە باللار ئويۇنلىرىنى ئۇنتۇپ، چوڭلارغا ھاڭۋېقىپ قارىشاتتى.

بۇلاق سۇلىرى بۇلغىۋېتىلگەن، ئۇنى كىشىلەر ئىچەلمىسۇن دەپ قەستەن بۇلغىۋەتكەنلىگى كورۇنۇپ تۇراتتى. مېچىتلەرمۇ پاسكىنىچىلىقتىن كوز كورگۇسىز قىلىۋېتىلگەن، ئۇنى ئاخۇنلار بىلەن جامائەت سۇپۇرمەكتە ئىدى.

مويسىپىتلەر مەيدانغا يىغىلىپ، ئوز ئەھۋاللىرى ئۇستىدە سوزلىشەتتى. رۇسلارغا بولغان ئوچمەنلىك توغرىلىق ھېچكىم ئېغىز ئاچمايتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بارلىق چېچىپلەرنى ئۇ ئوچمەنلىكتىنمۇ كۈچلۈك بىر خىل تۇيغۇ ئورۇ-ۋالغان ئىدى. بۇ ئوچمەنلىك ئەمەس، بەلكى رۇسلارنى ئادەم

تولىمۇ خوشال ئىدى. ھازىر ئۇ مۇشۇ ئىشلارنى ئويلايتتى.

قاياقتىندۇ بىرنەچچە ئاتلىق چىپىپ كېلىۋاتقاندەك، توپا يولدا كېلىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلىشى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ بېشىنى كوتىرىپ، يولنىڭ ئۇ بېشىدىن بىر توپ ئاتلىقنىڭ چىپىپ كېلىۋاتقانلىغىنى كوردى. يىگىرمىچە ئاتلىق كازاكنىڭ ئالدىدا ئىككى ئاتلىق ئادەم كېلىۋاتاتتى. بۇنىڭ بىرسى ئاق چىرايلىك، پاپاخ كىيگەن سەللىلىك كىشى؛ يەنە بىرى روسىيىگە خىزمەت قىلىۋاتقان كوك چاپان كىيگەن قاردۇتۇق، قۇش بۇرۇن ئەپەندى بولۇپ، كىيىمى ۋە قوراللىرىدا ئۇرغۇنلىغان كۇمۇش بىزەكلەر يالتىراپ تۇراتتى. ھىلىقى سەللىلىك ئادەم تۇمۇغا باش، تۇخۇم كوزلۇك جەرەن ئايغىر، ھىلىقى ئەپەندى غاز بويۇن قارا باق[1] مىنگەن ئىدى. ئات خۇمار بۇتلىر بىر قاراش بىلەنلا بىرىنچى ئاتنىڭ قاۋۇل ئات ئىكەنلىگىنى تونۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ كىملىگىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى توختاتتى. ھىلىقى ئەپەندى بۇتلىرغا گەپ قىلدى:

— ھەربى ئەمەلدارنىڭ ئويى مۇشۇمۇ؟ — ئۇ قامچىسى بىلەن ھىلىقى ئوينى كورسىتىپ تۇرۇپ سورىدى، ئۇنىڭ بۇزۇپ سوزلىشى ۋە تەلەپپۇزىدىن رۇس ئەمەسلىگى چىقىپ تۇراتتى.

— ھەئە مۇشۇ، — دىدى بۇتلىر ۋە:

— بۇ كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئەپەندىنىڭ ئالدىغا

---

[1] قارا باق — كاپكاز تاغلىرىنىڭ داڭلىق ئېتى.

ىدىن كوتىرىلگەن كۆنىنىڭ كوچىنىڭ ئۇڭ قانىتىدىكى ئاقارتىلغان تاملارغا چۈشكەن شولىسى كوزنى قاماشتۇراتتى، ئەمما سول تەرەپكە، ئورمان بىلەن قاپلانغان قاتمۇ-قات ئىگىز قارا تاغلار، تاغ ئېغىزىدىن كورۇنۇپ تۇرغان ئاپپاق چوققىلارغا قاراش بولسا كىشىگە هوزۇر بېغىشلايتتى.

بۇتلېر مۇشۇ تاغلارغا قاراپ، ئۇپكىسىنى توشقۇزۇپ نەپەس ئېلىپ، ئىنتايىن خوش بولۇپ كەتتى، ئۇ مۇشۇنداق گۈزەل دۇنيادا ياشاۋاتقىنىغا خوشال ئىدى. تۇنۇگۈنكى ئۇرۇشتا هۇجۇمغا ئوتكەن ۋاقتىدا، بولۇپمۇ ئۇرۇش جىددىيلەشكەن چېكىنىش پەيىتىدە قالتىس ئىش قىلغانلىقىغىمۇ ئاز-تولا خوشال ئىدى؛ ئۇ هەربىي يۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندە، ماشا ياكى مارىيە پېترووۋنانىڭ يەنى پېترووۋنىڭ جۇپتىنىڭ ئوزلىرىنى ئوبدان مېهمان قىلغانلىغىنى، هەممەيلەنگە بولەكچىلا ئوچۇق كوڭۇل ۋە ئىللىق مۇئامىلە قىلغانلىغىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوزىگە يېقىملىق تۇيۇلغانلىغىنى ئەسلىگەنلىگىدىنمۇ خوشال ئىدى. مارىيە پېترووۋنانىڭ سۇمبۇل چاچلىرى، كەڭ يەلكىسى، كوتىرىلىپ تۇرغان كوكسى، ئىللىق كۇلۇمسىرەپ تۇرغان سەپكۇنلۇك يۇزى قاۋۇل بويتاق يىگىت بۇتلېرنى ئىختىيارسىز ئوزىگە جەلپ قىلاتتى، ئۇ هەتتا ئوزىگە مارىيە دىمىترووۋنانىڭ كوڭلى چۈشۈپ قالغاندەك سېزەتتى. لېكىن ئۇ بۇنى ئاقكوڭۇل يېقىن دوستى ئالدىدا يۇزسىزلىك قىلغانلىق دەپ بىلەتتى، شۇڭا مارىيە دىمىترووۋنا بىلەن ئادەتتىكىدەك، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئوتەتتى، ئۇ بۇنداق قىلغىنى ئۇچۇن

تۇرۇۋالغان مارىيە دىمىترووۋنا ئۇزىنىڭ بىلەكلىرىدەك ئاپپاق ۋە پىشقان خېمىرنى ئۇزۇپ زوۋۇلا قىلىپ، سامبۇسىغا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

—خىزمەتچىلەر نەگە كەتتى،—دىدى بۇتلېر.

—هاراق ئىچكىلى كەتتى،—دىدى مارىيە دىمىترووۋنا،—نىمە قىلاتتىڭىز؟

—ئىشىكنى ئېچىش كېرەك ئىدى، ئىشىگىڭىزنىڭ ئالدىدا بىر توپ تاغلىقلار تۇرىدۇ، هاجى مۇرات كەپتۇ.

—يوق گەپنى قىلماڭا،—دىدى مارىيە دىمىترووۋنا كۇلۇمسىرەپ.

—چاقچاق قىلىۋاتمايمەن، راست گەپ. ئۇلار ئىشىكتە تۇرىدۇ.

—راست گەپ قىلىۋاتامسىز؟—دىدى مارىيە دىمىترووۋنا.

—سىزگە يالغان ئېيتىشىمنىڭ نىمە هاجىتى؟ قاراپ بېقىڭ، ئۇلار ئىشىك ئالدىدا تۇرىدۇ.

—بۇ راستلا كۈتۈلمىگەن ئىشقۇ،—دىدى مارىيە دىمىترووۋنا يەڭلىرىنى چۈشۈرۈپ، يوغان ئورۇلگەن چېچىدىكى چازىسىنى سىلاپ تۇرۇپ،—ئۇنداق بولسا مەن كىرىپ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچنى ئويغىتاي.

—ياق، مەن كىرەي، بوندارېنكو، سەن بېرىپ ئىشىكنى ئاچ،—دىدى بۇتلېر.

—مەيلى،—دىدى مارىيە دىمىترووۋنا ۋە يەنە ئۆز ئىشىغا

كېلىپ كوزى بىلەن سەللىلىك كىشىنى ئىشارەت قىلىپ.

— بۇ كىشى ھاجى مۇرات. ئۇ بۇ يەرگە ھەربى ئەمەلدار-نىڭكىدە قونۇشقا كەلدى، — دېدى ئەپتىسەر.

بۇتلېر ھاجى مۇراتنى، ئۇنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بۇ كىچىك قورغاندا ئۇچرىتىشىنى ئويلاپمۇ باقمىغان ئىدى.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭغا مۇلايىمغىنا قاراپ تۇراتتى.

— ئەسسالام، خوش كەپسىز، — ئۇ يېڭىلا ئۆگىنىۋالغان تاتارچە سالامنى ئېيتتى.

— ساق بول، — دەپ ھاجى مۇرات بېشىنى لىڭشىتىپ جاۋاپ بەردى. ئۇ ئېتىنى دېۋىتىپ بۇتلېرنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىككى بارمىقىغا قامچا ئىلىنقلىق قولىنى ئۇزاتتى.

— ئەمەلدارمۇ؟ — دېدى ئۇ.

— ياق، ئەمەلدار مەيەردە، مەن ئۇنى قىچقىراي، — بۇتلېر ئەپتىسەرگە شۇنداق دېگەچ پەلەمپەيگە چىقىپ ئىشىكنى ئىتتىردى.

بىراق، مارىيە سارايىنىڭ سىرلىق دەرۋازىسى دەپ ئاتايدىغان بۇ ئىشىك ئېتىكلىك ئىدى. بۇتلېر ئىشىكنى قېقىۋىدى، جاۋاپ چىقمىدى. ئۇ ئايلىنىپ ئارقا ئىشىككە باردى. ئۇ ئۆزىنىڭ خىزمەتچىسىنى توۋلاپمۇ جاۋاپ ئالالمىدى، ئىككى خىزمەتچىنىڭ بىرسىنىمۇ تاپالماي، ئاشخانىغا كىردى، بېشىغا ياغلىق چېگىۋال-غان، يۇزلىرى قىزىرىپ كەتكەن، يېڭىنى ئاپپاق بىلەكلىرىگە

ئىۋان ماتۋېيېۋىچ ئالاقىنى ئوقۇۋېتىپ، ھاجى مۇراتقا تىكىلىپ قارىدى، ئاندىن يەنە ئالاقىغا ئىگىلىشتى. ئۇ كوزىنى ئالاقىدىن بىرنەچچە قېتىم ھاجى مۇراتقا يوتكەپ، ئاخىردا ھاجى مۇراتقا قادىلىپ تۇرۇپ دىدى:

—ياخشى، بەك ياخشى. ئۇنى ئورۇنلاشتۇرايلى. ئۇنىڭغا ئېيت، ماڭا بېرىلگەن بۇيرۇقتا ئۇ سىرتقا چىقمىسۇن دىيىلگەن. بۇيرۇقنى ئورۇنلاش پەرز. بىز ئۇنى، بۇتلېر، بىز ئۇنى ئىشخانىغا ئورۇنلاشتۇرساق دەيمەن، سېنىڭچە قانداق؟

بۇتلېر جاۋاپ بەرگىچە، ئاشخانىدىن چىقىپ ئىشىكنىڭ يېنىدا تۇرغان مارىيە دىمىتروۋنا ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا دىدى:

—نىمىشقا ئىشخانىغا ئورۇنلاشتۇرىسىلەر؟ مەشەگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، مېھمانخانا بىلەن ئامبارنى ئۇلارغا بېرەيلى. كوز ئالدىمىزدىراق تۇرسۇن.—ئۇ شۇنداق دەپ ھاجى مۇراتقا قارىدى، بىراق كوزى ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، دەرھال كوزىنى يوتكىدى.

—شۇنداق بولسۇن، مېنىڭچە، مارىيە دىمىتروۋنانىڭ دىگىنى توغرا،—دىدى بۇتلېر.

—ماڭ، چىق، بۇ خوتۇن خەقنىڭ ئىشى ئەمەس،—دىدى ئىۋان ماتۋېيېۋىچ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ.

بۇلار سوزلىشىۋاتقاندا ھاجى مۇرات قولىنى خەنجىرىنىڭ دەستىسىگە قويۇپ، مەنسىتمىگەندەك قىياپەت بىلەن كۇلۇمسىرەپ ئولتۇردى. ئۇ قەيەر بولسا بولىۋېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭغا

كىرىشىپ كەتتى.

ئۇۋان ماتۋېيېۋىچ ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئازراقمۇ ئەجەپلەنمىدى، چۈنكى ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ گروزنايايا كەلگەنلىكىنى ئالللىقاچانلا ئاڭلىغان ئىدى. ئۇ قوپۇپ كارۋىتىدا ئولتۇرۇپ، بىر تال تاماكا ئوراپ تۇتاشتۇرۇپ، قاتتىق يوتەلدى ۋە "بۇ شەيتان"نى بۇ يەرگە ئەۋەتكەن باشلىقلارغا غوتۇلداپ تىللاشقا باشلىدى. كىيىنىپ بولغاندىن كېيىن، خىزمەتچىنى دورىغا بۇيرۇدى. دورا دېگىننى چۈشىنىدىغان خىزمەتچى ۋوتكا ئېلىپ كەلدى.

— بىر ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل ھاراق ئىچىشتىن يامىنى يوق، — دېدى ئۇ غودۇڭشۇپ ھاراق ئىچكەچ بىر پارچە قارا بولكىنى يەۋېتىپ، — ئاخشام ئارىلاش ھاراق ئىچىۋىدۇق، باشقا چىقتى. خوپ، ئىش پۈتتى.

ئۇ ئىشنى تۈگىتىپ، مېھمانخانىغا كىردى. بۇتلېر ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ كەلگەن ئەپسەرنى باشلاپ، بۇ يەرگە كىرىپ بولغان ئىدى.

ھاجى مۇراتنى ئۇزىتىپ كەلگەن ئەپسەر سول تەرەپ قوشۇن باشلىقىنىڭ بۇيرۇغىنى ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا تاپشۇردى، بۇيرۇقتا ھاجى مۇراتنى كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئايغاقچىلار ئارقىلىق تاغلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىشىغا يول قويۇش، لېكىن كازاكلارنىڭ بىللە بولۇشى كېرەكلىگى، ئۇنى قورغاندىن چىقارماسلىق كورسىتىلگەن ئىدى.

ئايغاقچىلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەرنى ئېيتىپ بەردى، ھەتتا قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلەشتى.

ئايغاقچىلارنىڭ ئۇنىڭغا ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى ياخشى ئەمەس ئىدى. ئۇ قورغاندا تۇرغان توت كۈن ئىچىدە ئايغاقچىلار ئىككى قېتىم كەلگەن بولسىمۇ، ئىككىلا قېتىمدا شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدى.

19

ھاجى مۇرات رۇسلارغا ئەل بولۇپ ئۆزۈن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋېدېنو يېزىسىغا ئېلىپ كېلىنىپ، شامىلنىڭ بۇيرۇغىنى كۈتۈپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى. ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسى پاتىمە موماي، ئىككى خوتۇنى ۋە بۇ خوتۇنلاردىن بولغان بەش بالىسى يۈز بېشى ئىبراھىم رەشىتنىڭ ئائىلىسىدە ساقلىناتتى، ھاجى مۇراتنىڭ ئون سەككىز ياشلىق چوڭ ئوغلى يۈسۈپ ئىككى مېتىرچە چوڭقۇرلۇقتىكى بىر زىنداندا قاماقتا ئىدى، بۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇز بېشىغا كېلىدىغان كەلگۈلۈكنى كۈتۈپ تۇرغان توت گۇناكار بار ئىدى.

شامىل رۇسلارغا قارشى ئەسكەر تارتىپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، تېخى ئۇلار توغرىلىق قارار چىقىرىلمىغان

زورۇرى قوماندان ئۇنىڭغا يول قويغان بىر ئىش يەنى تاغلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئىدى، شۇڭا ئۇ ئۇلار بىلەن كورۇشۇشكە رۇخسەت قىلىشىنى ئۇمىت قىلاتتى. ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مېھمانلارغا غىزا ۋە ئوي راسلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇ بۇتلېرنى ئۇلار بىلەن بىر دەم بىللە بولۇشقا قالدۇرۇپ، ئوزى كېرەكلىك ئالاقىلەرنى يېزىش ۋە بۇيرۇق چۇشۇرۇش ئۇچۇن ئىشخانىسىغا كەتتى.

هاجى مۇراتنىڭ بۇ يېڭى تونۇشلارغا بولغان مۇئامىلىسى شۇ هامان ناهايىتى ئېنىق بولدى. هاجى مۇرات ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۇشكەندە، يىرگىنىش ۋە مەنسىتمەسلىك تۇيغۇسىدا بولدى، كېيىنمۇ ئۇنىڭغا ئوزىنى چوڭ تۇتۇپ مۇئا-مىلە قىلدى. غىزا ئېتىپ ئېلىپ كەلگەن مارىيە دىمىتروۋنا هاجى مۇراتقا بەكمۇ يېقىپ قالدى، مارىيە دىمىتروۋنانىڭ تۇز كوڭۇل-لۇگى، يات مىللەتكە خاس گوزەللىگى، ئوزىگە نىسبەتەن ياخشى كوڭۇلدە بولغانلىقى ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى ۋە بۇ ئايالنىڭ ياخشى كوڭلى ئىختىيارسىز هالدا ئۇنىڭغا تەسىر قىلدى.ئۇ مارىيە دىمىتروۋناغا قارىماسقا، گەپ قىلماسقا تىرىشىنمۇ، كوزلىرى ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا چۇشۇپ، هەركىتىنى كوزىتەتتى.

هاجى مۇرات تۇنجى قېتىم كورۇشۇشتىلا بۇتلېر بىلەن چىقىد-شىپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن خوش خوي، كەڭتاشا پاراڭلىشىپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى سورىدى ۋە ئۇنىڭغا ئوزىنىڭ تۇرمۇشى توغ-رىلىق سوزلەپ بەردى، ئۇنىڭغا ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالى توغرىلىق

ئىگەر كورپىسىدىنلا ئىبارەت ئىدى. ئىمام پەش، ياقا ۋە يەڭلى-
رىدىن قارا يوڭلىرى كورۇنۇپ تۇرغان زىنخىررەڭ سوكنو جوۋا
كىيگەن، ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن بىلىنى قىلىچ ئاسىدىغان قارا كەمەر
بىلەن چىڭ باغلىغان، بېشىدىكى ئۈستى ئىگىز قارا پاپاخقا سەللە
ئورىغان بولۇپ، سەللىنىڭ پەتلىسى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى؛
پۇتىغا پوپۇش كىيىپ، پاچاقلىرىنى لاتا بىلەن ئورىۋالغان ئىدى.

ئىمامنىڭ ئۈستىۋېشىدا ھېچقانداق ھەيران قالغۇدەك
ئالتۇن-كۈمۈچ بىزەك يوق ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ سۇمباتلىق
بەستى، ئاددىغىنا كىيىملىرى، ئوپچورىسىدىكى قورال-ياراق ۋە
كىيىم-كېچەكلىرى ئالتۇن-كۈمۈشتىن بىزەلگەن مۇرىتلىرى
خەلقنىڭ كوڭلىدە پەيدا قىلىشنى ئويلىغان ۋە پەيدا قىلالاي-
دىغان ئۇلۇغ تەسىراتنى پەيدا قىلاتتى. ئۇنىڭ قىزغۇچ كوتمەك
ساقاللىق ئاپپاق يۈزى، دائىم قىسىلىپ تۇرىدىغان كوزلىرى
تاشقا ئوخشاش ھەرىكەتسىز ئىدى. ئۇ يېزىدىن ئوتۇۋاتقاندا
مىڭلىغان كوزلەرنىڭ ئۆزىگە تىكىلگىنىنى سەزسىمۇ، ئۇلارنىڭ
بىرىگىمۇ كوز قىرىنى سالمىدى. ھاجى مۇراتنىڭ خوتۇن-
باللىرىمۇ ئوزلىرى تۇرۇۋاتقان ئويدىكىلەر بىلەن ئىمامنى
كورگىلى شىپاڭغا چىقتى. پەقەت ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسى پاتمە
مومايلا چىقمىدى. ئۇ ئادەتتىكىدەك ئاپپاق چاچلىرىنى چۇۋۇپ،
ئۇزۇن قوللىرى بىلەن ئورۇق تىزلىرىنى قۇچاقلاپ، ئوتلۇق
قارا كوزلىرىنى چىمچىقلىتىپ، ئوچاقتىكى كويۇپ بولاي دەپ
قالغان ئوتۇنغا قاراپ، ئويدە يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇمۇ ئوغلىغا

ئىدى.

1852 ـ يىلىنىڭ 6 ـ يانۋار كۈنى شامىل رۇسلار بىلەن بىر قېتىم ئېلىشقاندىن كېيىن ۋېدېنو يېزىسىغا قايتىپ كەلدى، رۇسلارنىڭ ئېيتىشىچە، شامىل بۇ قېتىمقى جەڭدە يېڭىلىپ، ۋېدېنوغا قېچىپ كەتكەن ئىدى؛ لېكىن ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ دېيىشىچە، ئۇلار پۈتۈنلەي غەلىبە قىلىپ، رۇسلارنى سۈرۈپ توقاي قىلىۋەتكەن ئىدى. بۇ جەڭدە ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان مۇنداق بىر ئىش يۈز بەردى: شامىل ئۆزى مىلتىق ئېتىپ ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئېتىنى رۇسلارغا قارىتىپ قويۇۋەتمەكچى بولدى، ئەمما يېنىدىكى مۇرىتلىرى ئۇنى توسۇۋالدى. ئۇلارنىڭ ئىككىسى شامىلنىڭ يېنىدىلا ئۆلدى.

شامىل ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا ئات ئوينىتىپ، مىلتىق ۋە تاپانچىلار بىلەن ئېتىشىپ، "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ توختىماي تەكبىر ئېيتىپ كېلىۋاتقان بىر توپ مۇرىدى بىلەن ئۆز يېزىسىغا قايتىپ كەلگەندە چۈش ۋاقتى بولۇپ قالغان ئىدى.

ۋېدېنو يېزىسىنىڭ بارلىق خەلقى ئۆز ھۆكۈمرانىنى كوچا ۋە ئۆگزىلەرگە چىقىپ، مىلتىق ۋە تاپانچا ئېتىپ، خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى. ئاق بوز ئەرەپ ئېتى مىنگەن شامىل ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا، ئات ئويناقلاپ تېزگىنىنى سىرىدى. ئاتنىڭ ئىگەر ـ جابدۇقلىرى ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنمىگەن بولۇپ، ئاددىلا يەنى ئوتتۇرىسىغا قىزىل يول چىقىرىلغان تاسما يۈگەن، قۇيما ئۈزەڭگە، ئىگەرنىڭ ئاستىدىن چىقىپ تۇرغان قىزىل

تازىم قىلدى. بەزىلىرى شامىل ئالدىنىقى دەرۋازىدىن كىرىپ كېيىنكى دەرۋازىغا بارغىچە تېزلىنىپ تۇردى. شامىل بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزى يامان كۆرىدىغان ۋە غەمخورلۇق قىلىشنى تەلەپ قىلىپ زېرىكتۈرىۋەتكەن بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىسىمۇ، تەرىنى بۇزماستىن ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتتى ۋە ئىچكىرىكى ھويلىسىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپلا سول تەرەپتىكى ئۆز بىناسىنىڭ پېشايۋىنى ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى.

بۇ قېتىمقى يۈرۈش جىددى بولدى، ئۇنى جىسمانى جەھەتتىكى جىددىلىك دىگەندىن كورە، روھىي جەھەتتىكى جىددىلىك دىگەن تۈزۈك ئىدى، چۈنكى شامىل ئاغزىدا غەلىبە قىلدۇق دىسىمۇ، ئەمىلىيەتتە بۇ قېتىم مەغلۇپ بولغانلىغىنى بىلەتتى، ئورغۇنلىغان چېچېنلەرنىڭ ئۆي-ماكانلىرىنىڭ كويدۈرۈپ تاشلىنىشى، ۋەيران قىلىنىشى تۇراقسىز، يېنىك تەبىئەتلىك چېچېنلەرنى ئىككىلەندۈرۈپ قويىدى، ئۇلارنىڭ رۇسلارغا يېقىن بەزى جايدىكىلىرى ئۇلارغا ئۆتۈپ كېتىشكە تەمشىلىۋاتاتتى. بۇ ئىشلار كىشىنى ئويغا سالاتتى، شۇڭا بۇنىڭغا چارە قوللىنىش كېرەك ئىدى، لېكىن شامىلنىڭ شۇ تاپتا ھېچ ئىش قىلغۇسى ۋە ھېچنىمىنى ئويلىغۇسى كەلمەيتتى. ئۇ ھازىر بىرلا ئىشنى ئويلايتتى: ئۇ بولسىمۇ ئەڭ ئامراق خوتۇنى — قارا كوزلۈك، ئايىغى تېتىك، ئون سەككىز ياشلىق ئامىنە بىلەن ئائىلىنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ ئارام ئېلىش ۋە پۇخادىن چىقىش ئىدى.

ئامىنە بۇ ھويلىدىكى خوتۇن-قىزلارنىڭ ئويى بىلەن ئەر-

ئوخشاش، شاملغا ئەزەلدىن ئوچ ئىدى، ھازىر ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى كورۇشنى خالىمىدى.

شاملىنىڭ داغدۇغىلىق قارشى ئېلىنغانلىغىنى ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىمۇ كورمىدى. قاراڭغۇ ھەم زەي زىنداندا مىلتىق ۋە تەكبىر ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئۇ قاتتىق ئازاپلاندى، بۇنداق ئازاپنى ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم قىلىنغان بولسىمۇ ھاياتىي كۇچكە تولغان ياشلارلا چۇشىنىدۇ. ئۇ سېسىق زىنداندا ئوزى بىلەن بىللە قامالغان شور پېشانە، ئۇستۇۋىشى كىر، قۇرۇق قاخشال بولۇپ قالغان، تەگىدىن تولىسى بىر بىرىنى دۇشمەن كورىدىغان كىشىلەرنى ھەمىشە كورۇپ تۇراتتى، ھازىر ئاشۇ يەردە ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، كۆن نۇرىدىن، ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولۇپ، ئىمامنىڭ ئەتراپىدا شاش ئاتلىرىنى ئوينىتىپ، مىلتىق ئېتىپ، "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ تەكبىر ئېيتىپ يۇرگەن كىشىلەرگە ئۇنىڭ ئىچى قاينايتتى.

شامىل يېزا بازىرىدىن ئوتۇپ، ئوزىنىڭ ئوردىسىغا كىرىدىغان ھويلىغا كىردى. قوراللىق ئىككى لىزگىن ئوچۇق تۇرغان بىرىنچى دەرۋازا ئالدىدا شاملىنى كۇتۇۋالدى. ھويلا ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىش بىلەن يىراقتىن كەلگەنلەر، تەلەپكارلار، قىلمىشى ئۈچۈن ھوكۇم قىلىشقا شامىل چاقىرتىپ كەلگەنلەر بار ئىدى. شامىل كىرىپ كەلگەندە، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئورنىدىن تۇرۇپ، قول باغلاپ

قويۇلغانلىقىنى، ئەمدى ئىمامنىڭ ئەمرىگە قاراشلىق بولۇپ قالغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتتى. ياندىكى مېھمانخانىغا بۇ ئىشلارنى تەكشۈرۈشكە ھازىرلانغان بىرمۇنچە ئاقساقاللار يىغىلغان ئىدى. ئۇلار ئۈچ كۈندىن بۇيان شامىلنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بولغاچقا، جامالدىن شامىلغا ئۇلارنى بۈگۈن ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن قايتۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى.

شامىل ئۆزىنىڭ خوشى يوق چوڭ خوتۇنى — قۇش بۇرۇن، قارا چاچ، تەلەتى سورۇن زاھىدە ئېلىپ كەلگەن چۈشلۈك تاماقنى يەپ بولۇپ، مېھمانخانىغا چىقىپ كەتتى.

ئۇنىڭ كېڭەشمىسىدىكى بەزىلىرى سەللىلىك، بەزىلىرى سەللىسىز، بەزىلىرى پاپاخ، يېڭى پەشمەت ۋە چېركەسكە كىيگەن، بەزىلىرى بەلۋاغلىرىغا خەنجەر ئاسقان، ئاق، چار ۋە قىزىل ساقال ئالتە بوۋاي شامىلنى ئورنىدىن تۇرۇپ قارشى ئالدى. شامىلنىڭ بويى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭكىدىن ئېگىز ئىدى. ئۇلارمۇ شامىلغا ئوخشاش، كۆزلىرىنى يۇمۇپ دۇئاغا قوللىرىنى كۆتىرىشتى، ئاندىن يۈز-كۆز، ساقال-بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، دۇئانى تۈگىتىپ ئولتۇرۇشتى. شامىل ئوتتۇرىدىكى قېلىن كۆرپىدە ئولتۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە باشلاندى.

گۇناكارلارغا شەرىئەت بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلدى: ئوغرىلىق قىلغان ئىككى كىشىنىڭ بىر قولىنى كېسىش، ئادەم ئۆلتۈرگەن بىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ھۆكۈم قىلىندى، ئۈچ كىشىنىڭ گۇناھى

لەرنىڭ ئۆيى ئايرىۋېتىلگەن قاشانىڭ كەينىدە (شامىل ئاتتىن چۈشكەندە ئامىنە ۋە باشقا خوتۇنلىرىنىڭ تامنىڭ يوچۇغىدىن ئۇزىگە قاراپ تۇرغانلىغىنى ئىشىنەتتى) بولغاچقا، ئامىنەنى كورۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشلا ئەمەس، ماموق ياستۇقتا ئارامخۇدا بېشىنى قويۇپ هاردۇغىنى چىقىرىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇزىنىڭ ئانچە مەيلى بولمىسىمۇ، ئۇ دىنىي يولباشچى بولغانلىغى ئۇچۇن ئاۋال پېشىن ئوقۇشى كېرەك ئىدى. بۇنى بىجا كەلتۇرمىسە بولمايتتى، بەلكى بۇ ئۇنىڭغا پەرز ئىدى. شۇڭا ئۇ تاهارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇدى، ناماز ئوقۇپ بولۇپ، ئۇزىنى ساقلاپ تۇرغانلارنى قىچقاردى.

بىرىنچى بولۇپ، ئۇنىڭ قېيناتىسى ۋە ئۇستازى — ئېگىز بويلۇق، قەددى-قامىتى كېلىشكەن، چاچ-ساقاللىرى ئاپپاق ئاقارغان، قىزىل يۈزلۈك جامالىدىن بوۋاي كىرىپ دۇئا قىلدى، ئاندىن شامىلدىن ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى ۋە ئۇ ئۇرۇش-تىكى چاغدا تاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى سوزلەپ بېرىشكە باشلىدى.

ئادەم ئولتۇرۇپ قىساس ئېلىش، مال-ۋارانلارنى ئوغرىلاش، تاماكا چېكىش، هاراق ئىچىشكە ئوخشاش شەرىئەتكە خىلاپ هەر خىل ۋەقەلەردىن تاشقىرى، جامالىدىن يەنە هاجى مۇرات-نىڭ ئائىلىسىنى رۇسلار تەرەپكە ئېلىپ كېتىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتكەنلىگىنى، ئەمما بۇ ئىش سېزىلىپ قېلىپ، هازىر ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋېدېنوغا كوچۇرۇپ كېلىنىپ نەزەربەنت قىلىپ

ۋە بۇنداق خىيالدىمۇ بولماڭلار.»
شامىل بۇ مۇراجەت نامىسىنى ماقۇل كورۇپ ئىمزا قويۇپ، ئۇنى جايلارغا تارقىتىشنى قارار قىلدى.
بۇ ئىشلاردىن كېيىن ھاجى مۇراتنىڭ ئىشى مۇھاكىمە قىلىندى. بۇ ئىش شامىل ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم ئىدى. گەرچە ئۇ ئىقرار قىلىشنى خالىمىسىمۇ، لېكىن ھاجى مۇرات بولغىنىدا، ئۇ ئۆزىنىڭ چاققانلىقى، يۈرەكلىكلىگى ۋە باتۇرلۇغى بىلەن چېچىنلەرنى ھازىرقى ئەھۋالغا قويمايدىغانلىغىنى بىلەتتى. ھاجى مۇراتقا ناماقۇل بولۇپ، ئۇنىڭدىن يەنە پايدىلانسا، ئەلۋەتتە ياخشى بولاتتى؛ بۇنداق قىلىش مۇمكىن بولمىغاندىمۇ، ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ياردەم قىلىشىغا يول قويغىلى بولمايتتى. شۇڭا، قانداقلا بولمىسۇن، ئۇنى چاقىرتىپ ئەكىلىپ، ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش كېرەك ئىدى. بۇنىڭ چارىسى يا ئۇنى شۇ يەردىلا ئولتۇرۇش ئۇچۇن تىفلىسقا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىش، يا بولمىسا بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ ئولتۇرۇش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاستىسى بولسا ئۇنىڭ ئائىلىسى، بولۇپمۇ ئوغلى ئىدى، شامىل ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىغا ئىنتايىن ئامراقلىغىنى بىلەتتى. شۇڭا بۇ ئىشنى ئوغلى ئارقىلىق قىلىش كېرەك ئىدى.
ئاقساقاللار بۇ توغرىلىق كېڭەشكەندە، شامىل كوزلىرىنى يۇمۇپ، ئويغا چومدى.
كېڭەشچىلەر شۇ تاپتا ئۇ پەيغەمبەرنىڭ قانداق قىلىش كېرەكلىگىنى ئېيتىۋاتقانلىغىنى ئاڭلاۋاتىدۇ، دەپ بىلەتتى. بەش

كېچىرىم قىلىندى. ئاندىن كېيىن ئاساسىي ئىشقا يەنى چېچېن-لەرنىڭ رۇسلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ئۈستىگە كوچتى. ئۆتۈپ كېتىشكە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، جامالىدىن تۆۋەندىكى مۇراجەت نامىنى تۈزگەن ئىدى:

"قۇدرەتلىك ئاللا سىلەرنى خېيىم-خەتەر ۋە بالا-قازادىن ساقلىغاي. ئاڭلىسام، رۇسلار سىلەرنى ئازدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە ئەل بولۇشقا ئۈندەۋېتىپتۇ. ئۇلارغا ئىشەنمەڭلار، ئۇلارغا ئەل بولماڭلار، سەۋرى-تاقەت قىلىڭلار. بۇنىڭ نەتىجىسىنى بۇ دۇنيادا كورمىسەڭلار ئۇ دۇنيادا كورىسىلەر. بىر چاغلاردا قورالىڭلار رۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندە، قانداق كۈنلەرگە قالغىنىڭلارنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلار. ئۇ چاغلاردا — 1840-يىلى سىلەرگە مەن ئەمەس، ئاللا ئىگەم ئۆزى مەدەت بەرمىگەن بولسا، سىلەر ئاللىقاچان ئەسكەر بولۇپ، قىلىچ ئورنىغا قولۇڭلارغا نەيزە ئالغان بولاتتىڭلار، خوتۇن-قىزلى-رىڭلار ئىشتانسىز قېلىپ، ئار-نومۇسقا قالغان بولار ئىدى. ئوتكەن ئىشلارنى ئىبرەت قىلىپ، كېيىنلىگىڭلارنى ئويلاڭلار. كاپىر بولۇپ ياشىغاندىن رۇسلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ ئولگەن ياخشى. تاقەت قىلىڭلار، مەن قۇرئان شەرىپ ۋە قىلىچ بىلەن سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا بارىمەن ۋە سىلەرنى رۇس-لارغا قارشى جەڭگە باشلاپ بارىمەن. مەن ھازىر قاتتىق ئەمىر قىلىمەنكى، سىلەر رۇسلار تەرەپكە ئوتۇش كويىدا بولماڭلار

نش تۇيغۇسى بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ، ئىشىك تۈۋىدە توختىدى. ئۇنىڭ كوزلىرى شامىلنىڭ كۈچلۈك، يۇمۇق كوزلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇ بىرئاز تۇرۇپ قېلىپ، ئاندىن شامىلنىڭ ئالدىغا باردى-دە، ئۇنىڭ ئۇزۇن بارماقلىق يوغان قوللىرىنى سويدى.

—سەن ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلى بولامسەن؟

—خوش، ئىمام.

—سەن ئۇنىڭ نىمە قىلغىنىنى بىلەمسەن؟

—بىلمەن، ئىمام، بۇنىڭغا قاتتىق ئېچىنىمەن.

—سەن خەت يازالامسەن؟

—مەن موللا بولماقچى ئىدىم.

—ئۇنداق بولسا، داداڭغا خەت ياز، ئەگەر ئۇ ھېيتقىچە قايتىپ كەلسە، مەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئوتىمەن، ھەممە ئىش بۇرۇنقىدەك بولىدۇ. ئەگەر ئاڭغىچە كەلمەي رۇسلارنىڭ قېشىدا تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، —شامىل قەھرى بىلەن قوشۇمىسىنى تۈردى، —ئۇ چاغدا، مەن سېنىڭ موماڭنى، ئاپاڭنى يېزىلارغا قۇللۇققا تۇتۇپ بېرىمەن، سېنىڭ كاللاڭنى ئالىمەن.

يۇسۇپنىڭ چىرايىدا قىلچىمۇ ئوزگىرىش بولمىدى، ئۇ شامىلنىڭ سوزىنى ئۇققانلىغىنى بىلدۇرۇپ بېشىنى ئەگدى.

—خەتنى شۇنداق دەپ يېزىپ، مېنىڭ ئەلچەمگە تاپشۇرغىن.

شامىل خىيال سۇرۇپ يۇسۇپكە ئۇزاق قارىدى ۋە مۇنداق

مىنۇت داۋاملاشقان سۈرلۈك سۈكۈتتىن كېيىن شامىل كىرزىنى ئاچتى، لېكىن ئۇنىڭ كوزلىرى تېخىمۇ قىسىلىپ كەتكەن ئىدى، ئۇ:
— ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دېدى.
— ئۇ مەشەدە، — دېدى جامالىدىن.
دېگەندەك، ھاجى مۇراتنىڭ ئورۇقلاپ، رەڭگى-روھى ساغىرىپ كەتكەن، جۇل-جۇل كىيىملىرىدىن قاندىقتۇ بىر بەدبوي كېلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن قەددى-قامىتى ۋە چىرايى ھېلىمۇ زوقلانغۇدەك تۇرغان، مومىسى پاتىمەنىڭكىگە ئوخشايدىغان قارا كوزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرغان ئوغلى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ چاقىرىلىشىنى كۈتۈپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ دەرۋازىسى يېنىدا ئولتۇراتتى.
يۈسۈپ شامىلغا دادىسىغا ئوخشاش دۈشمەنلىك بىلەن قارىمايتتى. ئۇ ئوتكەن ئىشلارنى بىلمەيتتى، بىلسىمۇ ئوز بېشىدىن كەچۈرمىگەچكە، دادىسىنىڭ شامىلغا بۇنداق قاتتىق دۈشمەنلىك قىلىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇنىڭ بىردىن-بىر ئارزۇسى ئۆزىنىڭ بەگزادە بولۇپ خۇنزاختا ئوتكۈزگەن ئازادە، كوڭۈللۈك تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭغا شامىل بىلەن دۈشمەنلىشىپ يۈرۈش ئورۇنسىز ئىشتەك تۇيۇلاتتى. ئۇ دادىسىنىڭ ئەكسىچە، بەلكى دادىسىغا زىت ھالدا شامىلغا بولەكچىلا زوقلىنىپ، تاغلىقلارغا ئوخشاش، ئۇنىڭغا ئاجايىپ ھورمەت قىلاتتى. ھازىر ئۇ ئىمامغا ئالاھىدە ئېھتىرام ۋە ئەيمە-

ئۆز ئۆيىگە كىرگەندە، خۇپتەنگە ئاز قالغان ئىدى.

20

ھاجى مۇرات قورغاندا ئىۋان ماتۋېيېۋىچنىڭ ئۆيىدە بىر ھەپتە تۇردى. مارىيە دىمىترىۋنا چۇپۇرلۇق خەنەفى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغان (ھاجى مۇرات خەنەفى بىلەن ئىلدارنى بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى) ۋە ئۇنى ئاشخانىدىن ئىتتىرىپ چىقىرىۋەتكەن سەۋەپتىن خەنەفى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە تاس قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھاجى مۇراتقا باشقىچە زوقلىنىش بىلەن قارايتتى، ھورمەت قىلاتتى ۋە ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇ ھازىر تاماقنى ئۆزى توشۇماي، بۇ ئىشنى ئىلدارغا تاپشۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئېپىنى تاپسىلا ھاجى مۇراتنى يوقلاپ، ئۇنىڭغا ياخشى كورۇنۇشكە تىرىشاتتى. ھاجى مۇراتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدىكى مەسلىھەتكە ئۇ ئاكتىپ قاتنىشاتتى، ھاجى مۇراتنىڭ نەچچە خوتۇنى، نەچچە بالىسى بارلىقىنى، ئۇلار قانچە ياشتا ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، ھەر قېتىم ئايغاقچىلار كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، مەسلىھەتنىڭ نەتىجىسىنى ئىنچىكىلەپ سورايتتى.

بۇ بىر ھەپتە ئىچىدە بۇتلېر ھاجى مۇرات بىلەن پۇتۇنلەي دوست بولۇپ كەتتى. بەزىدە ھاجى مۇرات بۇتلېرنىڭ ئۆيىگە

دېدى:

— سەن ئۇنىڭغا ئېيت، ساڭا رەھىم كەلدى، سېنىمۇ ئۇلتۇرمەيمەن. بولمىسا، باشقا ئاسلارغا قىلغىنىمغا ئوخشاش، كوزلىرىڭنى ئويۇۋالىمەن. ماڭ.

يۇسۇپ شامىلنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى ئېغىر-بېسىق تۇتتى، لېكىن مېھمانخانىدىن ئېلىپ چىقىلغاندا، ئۆزىنى ئېلىپ چىقىۋاتقان كىشىگە ئېتىلدى-دە، ئۇنىڭ غىلىپىدىن خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى، لېكىن كىشىلەر ئۇنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ باغلاپ، يەنە زىندانغا ئاپىرىپ تاشلىدى.

شۇ ئاخشىمى نامازشامدىن كېيىن، شامىل ئاق چاپىنىنى كىيىپ قاشادىن ئۆتۈپ، خوتۇنلىرى تۇرىدىغان ھويلىغا كىرىپ، ئامىنەنىڭ ھوجرىسىغا باردى. ئويدە ئامىنە يوق بولۇپ، ئۇ ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنلىرىنىڭ قېشىغا كەتكەن ئىدى. شامىل كىشىگە كورۇنمەسكە تىرىشىپ، ئويگە كىرىپ ئۇنى كۈتتى. ئامىنە شامىلنىڭ يىپەك رەختلەرنى ئۆزىگە بەرمەي، زاھىدەگە بەرگەنلىگى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن خاپا ئىدى. ئۇ شامىلنىڭ ئۇنى ئىزلەپ ئۇنىڭ ھوجرىسىدىن چىقىپ، يەنە كىرىپ كەتكەنلىگىنى كورگەن بولسىمۇ، قەستەن ئويگە بارمىدى. ئامىنە زاھىدەنىڭ ئىشىگىدە بىر ھازا ئورە تۇرۇپ، بىر دەم ھوجرىغا كىرىپ، بىر دەم چىقىپ ئۆزىنى ئىزلەپ يۈرگەن شامىلغا ئاستا كۈلۈپ قاراپ تۇراتتى. شامىل ئامىنەنى خېلى ئۇزاق ساقلاپ بېقىپ

ئىدى.

بۇ ناخشىنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى:

قۇرۇيدۇ قەۋرەمدىكى نەم تۇپراقلار،
ئۇنتۇغانسەن سەنمۇ مېنى جېنىم ئانا.
قەۋرەمگە ئۇنۇپ چىققان قويۇق ئوت-چوپ
سېنىڭ قايغۇ-ھەسرىتىڭنى كومەر دادا.
ئاچامنىڭ كوز ياشلىرى قۇرىغاندا،
كوڭلىدىن غەم-قايغۇلار بولار ئادا.
چوڭ ئاكا ئالماي تۇرۇپ ئەنتىمنى سەن،
يادىڭدىن چىقارمىغىن مېنى ئەسلا.
مەن بىلەن ياتقىچلىك بىر قەۋرىدە
ئۇنتۇما سەنمۇ مېنى كىچىك ئاكا.
ئوقلار، سەن كەلتۇرەرسەن جېنىمغا ئەجەل،
لېكىن سەن ئەمەسمدىڭ سادىق قۇلۇم.
قارا يەر، ئالارسەن مېنى قوينۇڭغا،
دەسسىگەن ئەمەسمىدى سېنى ئېتىم.
دەھشەتلىك بولساڭمۇ سەن ئولۇم گەرچە،
مەن سېنىڭ خوجايىنىڭ—ئىگەڭ ھامان.
جىسمىمنى ئالار تۇپراق قۇچىغا،
روھىمنى قوبۇل قىلار كەڭرى ئاسمان.

بارسا، بەزىدە بۇتلېر ئۇنىڭ ئۆيىگە ئىزلەپ كېلەتتى. ئۇلار بەزىدە تەرجىمان ئارقىلىق سوزلەشسە، بەزىدە ئۆز ئۇسۇلى بويىچە، ئىشارەت ئارقىلىق، ئاساسەن كۆلۈمسىرەش ئارقىلىق سوزلىشەتتى. ھاجى مۇراتنىڭ بۇتلېرنى ياقتۇرۇپ قالغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. بۇنى ئېلدارنىڭ بۇتلېرغا قىلغان مۇئامىلەسىدىنمۇ كورگىلى بولاتتى. بۇتلېر ھاجى مۇراتنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە، ئېلدار خوشاللىقىدىن ئۇنى پاقىراپ تۇرغان چىشلىرىنى چىقىرىپ كۈلۈپ كۈتۈۋالاتتى ۋە دەرھال ئاستىغا كورپە سېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلاتتى، ئەگەر ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچى بولسا، دەرھال ئېلىپ ئېسىپ قوياتتى.

بۇتلېر ھاجى مۇراتنىڭ قول بېرىشكەن قېرىندىشى خەنەفى بىلەنمۇ چىقىشىپ، ئاغىنە بولۇپ كەتتى. خەنەفى تاغلىقلارنىڭ نۇرغۇن ناخشىسىنى بىلەتتى ۋە ئۇنى تولىمۇ ئوبدان ئېيتاتتى. ھاجى مۇرات بۇتلېرنى خوش قىلىش ئۈچۈن، خەنەفىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۆزى ئەڭ ياخشى كورىدىغان ناخشىنى ئېيتقۇزۇپ بېرەتتى. خەنەفىنىڭ ئاۋازى ئىنتايىن جاراڭلىق بولۇپ، ناخشىنى تولىمۇ ئوچۇق ۋە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ بىر ناخشىسىغا ھاجى مۇرات بەكمۇ ئامراق ئىدى، بۇ تەسىرلىك، مۇڭلۇق ناخشا بۇتلېرنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇتلېر تەرجىمانغا بۇ ناخشىنىڭ سوزىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ يېزىۋالدى.

بۇ ناخشا قانلىق ئىنتىقام ئىشلىرى يەنى خەنەفى بىلەن ھاجى مۇرات ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئوتكەن ۋەقە توغرىسىدىكى ناخشا

بىر قۇر كوز يۇگۇرتۇپ چىققاندىن كېيىن، چاي ۋە سوغاق سەيلەر قويۇلغان ئۈستەلگە قارىدى. ھاجى مۇراتنى تۇنجى قېتىم كورگەن شوخ ئەپتەسەر پېتروۋسكى تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتتىن تىفلىس يارىدىمۇ دەپ سورىدى.

— ھەئە، — دىدى ئۇ.

— ھەئە، — دەيدۇ دەپ جاۋاپ بەردى تەرجىمان.

— ئۇنداقتا، نىمىسى يارا پتۇ؟

ھاجى مۇرات جاۋاپ بەردى.

— ئۇنىڭغا تىياتىرخانا ھەممىدىن بەك يارا پتۇ.

— باش قوماندانىنىڭ ئويىدىكى تانسا يارا پتۇمۇ؟

ھاجى مۇراتنىڭ قاپىغى تۈرۈلدى.

— ھەر مىللەتنىڭ ئوزىگە خاس ئورپ-ئادىتى بار، بىزنىڭ ئۇ يەردىكى خوتۇن-قىزلار بۇنداق كىيىنمەيدۇ، — دىدى ئۇ مارىيە دىمىترووۋناغا قاراپ.

— قانداق، ئۇنىڭغا يارىمامدىكەن؟

— بىزدە، — دىدى ئۇ تەرجىمانغا، — ئىت خېچىرنى گوشكە تەكلىپ قىپتۇ، خېچىر ئىتنى ئوت-چوپكە تەكلىپ قىپتۇ، ئاخىر ئىككىلىسى ئاچ قاپتۇ، دىگەن تەمسىل بار، — ئۇ پىسىڭگىدە كۈلۈپ قوشۇپ قويدى، — ھەر مىللەتكە ئوزىنىڭ ئورپ-ئادىتى ياخشى.

پاراڭ داۋاملاشمىدى. ئەپتەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى چاي ئىچىشكە باشلىدى، بەزىلىرى سەيگە ئېغىز تەگدى. ھاجى

هاجی مۇرات هەمشە بۇ ناخشنی کوزلرنی یۇمۇپ تۇرۇپ ئاڭلایتتی، ناخشا بارا-بارا پەسیپ ئایاقلاشقاندا، رۇس تلدا:

— یاخشی ناخشا، قالتس ناخشا، — دەپ قویاتتی.

هاجی مۇرات کەلگەندن کېین، هاجی مۇرات بلەن ۋە ئۇنڭ مۇرتلری بلەن یېقنلشش نەتجسدە، بۇتلېرنی تاغلقلارنڭ تۇرمۇشدکی ئوزگچە بولغان کۇچلۇك شېرېي هسسیات تېخمۇ جەلپ قلدی. ئۇ ئوزنگە پەشمەت، چېرکەسکە، ئوتۇك تکتۇردی، ئۇ گویا ئوزنی تاغلقلاردەك، تاغلقلارغا ئوخشاش یاشاۋاتقاندەك سېزەتتی.

هاجی مۇرات یولغا چقدغان کۇنی ئۋان ماتۋېیېۋچ بر-قانچە ئەپتسەرنی ئۇنی ئۇزتشقا تەکلپ قلدی. ئەپتسەر-لەرنڭ بەزلری چای ئۇستلی یېندا ئولتۇراتتی، ماریە دمتروۋنا ئۇلارغا چای قویۇۋاتاتتی، بەزلری ۋۇتکا، ۋنو ۋە سوغاق سەی قویۇلغان ئۇستەل یېندا ئولتۇرۇشاتتی. بۇ پەیتتە، سەپەر کییمی کییگەن هاجی مۇرات یېنك قەدەم بلەن ئاقساپ کرپ کەلدی.

هەممەیلەن ئورۇنلردن تۇرۇپ، ئۇنڭ بلەن بر برلەپ قول ئېلشپ کورۇشتی. ئۋان ماتۋېیېۋچ ئۇنی سافاغا تەکلپ قلۋدی، ئۇ رەهمەت ئېیتپ، دەرزە یېنغا قویۇلغان ئورۇندۇققا کېلپ ئولتۇردی. ئۇ کرگەندن کېینکی جم-جتلق ئۇنی قلچمۇ خاۋاترلەندۇرمدی. ئۇ هەممەیلەنگە

ھاجى مۇرات.

— رەھمەت سىزگە، — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا. — خۇدايىم سىزدەك ياخشى ئادەمنىڭ بالا-چاقىسىنى قۇتقۇزۇشقا نېسىپ قىلسۇن، — ئۇ يەنە تەرجىمانىغا قاراپ: — يەتكۈزۈپ قويۇڭ، مەن ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىشىنى تىلەيمەن، — دەپ قوشۇپ قويدى.

ھاجى مۇرات مارىيە دىمىتروۋناغا قاراپ رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى. ئاندىن ئېلدارنىڭ قولىدىكى قىلىچنى ئېلىپ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا تەقدىم قىلدى. ئىۋان ماتۋېيېۋىچ قىلىچنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ، تەرجىمانغا:

— ئۇنىڭغا سوغا قىلغۇدەك كۆپ نەرسەممۇ يوق. ئاختا قىلىنغان چىلانتورۇق ئېتىمنى ئېلىپ كەتكەي، — دېدى.

ھاجى مۇرات قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، ھېچنەرسە كېرەك ئەمەسلىكىنى، ئاتنى ئالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئاندىن تاغنى، يۈرىكىنى كۆرسىتىپ، ئىشىككە قاراپ ماڭدى. ھەممەيلەن ئۇنى ئۇزىتىپ چىقتى. ئۆيدە قالغان ئەپىتسەرلەر قىلىچنى غىلاپتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قاراپ، راستىنلا گۇردا قىلىچى① ئىكەن دېيىشتى.

بۇتلېر ھاجى مۇرات بىلەن ئىشىك ئالدىدىكى پەلەمپەيگە چىققاندا، بۇ يەردە ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان بىر

---

① گۇردا قىلىچى — كاپكازدا ئىشلەنگەن قەدىمي داڭلىق قىلىچ.

مۇرات ئۇزىگە قويۇلغان بىر ئىستاكان چاينى ئالدىغا ئېلىپ قويدى.

— نىمىنى خالايسىز؟ قايماقنىمۇ، بولكىنىمۇ؟ — مارىيە دىمىتروۋنا بۇ نەرسىلەرنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇۋېتىپ سورىدى.

ھاجى مۇرات بېشىنى سەل - پەل ئېگىپ رەھمەت ئېيتتى.

— مانا، ئايرىلىدىغان بولدۇق، — دىدى بۇتلېر ئۇنىڭ تىزىغا نوقۇپ، — يەنە قاچان كورىشەرمىز؟

— خەير، خوش، — دىدى ھاجى مۇرات تەبەسسۇم بىلەن رۇس تىلىدا، — بۇتلېر دوستۇم، سەن ھەقىقەتەن ياخشى دوستۇم، ۋاقىت توشتى، مەن ماڭاي. — ئۇ ماڭماقچى بولغان تەرەپنى كورسەتكەندەك بېشىنى ئىغاڭلاتتى.

ئىشىكتە مۇرىسىگە يوغان ئاپپاق بىر نەرسىنى ئارتىۋالغان، قولىدا قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان ئېلدار كورۇندى. ھاجى مۇرات ئۇنى كىرىشكە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ چوڭ - چوڭ دەسسەپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاق بۇركا بىلەن قىلىچنى ھاجى مۇراتقا بەردى. ھاجى مۇرات ئورنىدىن تۇرۇپ ئاق بۇركىنى ئېلىپ، ئۇنى ئىككى قوللاپ مارىيە دىمىترووۋناغا سۇندى ۋە تەرجىمانغا بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى:

— ئۇ، سەن مېنىڭ بۇركامنى ماختىغان ئىدىڭ، شۇڭا ساڭا تەقدىم قىلىمەن، دەيدۇ.

— نىمىشقا ئۇنداق قىلىدىكەن؟ — دەپ مارىيە دىمىتروۋنا قىزىرىپ كەتتى.

— شۇنداق بولۇشى كېرەك، بۇ بىزنىڭ ئادىتىمىز، — دىدى

مدى، ھاجى مۇرات ئاقساق بولغىنىغا قارىماي، مۇشۇكتەك غىپپىدە پەلەمپەيدىن چۈشۈپ، ئارسلانخانغا ئېتىلدى. ئارسلانخان ئوق چىقىرىۋىدى، تەگمىدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرەپ كېلىپ، بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنىڭغا تاتارچە ۋاقىرىدى.

شۇ ئەسنادا، بۇتلېر بىلەن ئېلدار بۇ ئىككى رەقىپنىڭ ئالدىغا يۈگرەپ بېرىپ، ئىككىسىنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچمۇ چىققان ئىدى.

—بۇ نىمە قىلغىنىڭ، ئارسلانخان، سەن ئىشىگىمنىڭ ئالدىدا مۇشۇنداق شۇملۇق قىلغىلى كەلگەنمۇ؟—ئۇ نىمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن شۇنداق دىدى،—بۇ ياخشى ئىش ئەمەس، قېرىنداش، دالىدا بولسىمۇ بىر نورى ئىدى، نىمىشقا بۇ يەردە ئادەم ئۆلتۈرمەكچى بولىسەن.

قارا بۇرۇتلۇق، جۈغى كىچىك ئارسلانخان تاتىرىپ، پۈتۈن بەدىنىگە تىترەك ئولاشقان ھالدا ئېتىدىن چۈشۈپ، ھاجى مۇراتقا تازا ئالىيىپ بىر قارىدى-دە، ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بىلەن ئۆيگە كىرىپ كەتتى؛ ھاجى مۇرات ئېتىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئېغىر تىنىپ، كۈلۈمسىرىدى.

—ئۇ نىمىشقا ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولدۇ؟—دەپ سورىدى بۇتلېر.

—ئۇ، بىزنىڭ قانۇنىمىز شۇنداق، ئارسلانخان مەندىن

ۋەقە يۈز بەردى، ئەگەر ھاجى مۇرات ھوشيار، قەتئى، چىچەن بولمىغان بولسا، جىھىددىن ئايرىلغان بولاتتى.

تاش-كىچۇ دىگەن يېزىدىكى قۇمىق خەلقى ھاجى مۇراتقا ناھايىتى چوڭ ھورمەت بىلدۈردى، ئۇلار بۇ ئاتاقلىق نائىبنى كورۇش ئۇچۇنلا قورغانغا كوپ قېتىم كەلگەن ئىدى. ھاجى مۇرات يولغا چىقىشتىن ئۇچ كۇن ئىلگىرى ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ، ھاجى مۇراتنى جۇمە كۇنى ئۇزلىرىنىڭ مەچىتىگە كېلىشكە تەكلىپ قىلغان ئىدى. لېكىن تاش-كىچۇدا تۇرىدىغان، ھاجى مۇراتنى ئىنتايىن يامان كورىدىغان ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەن قۇمىق خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن جاما-ئەتكە ھاجى مۇراتنى مەچىتكە كىرگۇزمەسلىكنى جاكالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جامائەت بىلەن خان تەرەپدارلىرى ئوتتۇرى-سىدا جىدەل چىقتى. رۇس ئەمەلدارلىرى تاغلىقلار ئارىسىدىكى بۇ ۋەقەنى تىنچىتتى. ۋە ھاجى مۇرات مەچىتكە كەلمىسۇن دەپ كىشى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن. ھاجى مۇراتمۇ بارمىغان، كوپ-چىلىك بۇ ۋەقە بېسىقتى دەپ ئويلىغان ئىدى.

ھاجى مۇرات كەتمەكچى بولۇپ ئىشىك ئالدىغا پەلەمپەيگە چىققاندا. ئىۋان ماتۋېيېۋىچنىڭ ئويىگە كەلگەن ۋە بۇتلىر بىلەن ئىۋان ماتۋېيېۋىچنىڭ تونۇشى بولغان قۇمىق خانى ئارسلانخان تۇراتتى.

ئۇ، ھاجى مۇراتنى كورۇپلا يېنىدىن تاپانچىسىنى ئېلىپ، ھاجى مۇراتقا توغرىلىدى. لېكىن ئارسلانخان ئېتىشقا ئۇلگۇرەل-

خەنەفى بىلەن ئېلدارمۇ ئاتقا مىنىپ، ساھىپخان ۋە ئەپتسەرلەر بىلەن دوستلارچە خوشلىشىپ ئېتىنى يورغىلىتىپ، ئۇستازىغا يېتىشۋالدى.

ھەرقاچانقىدەك، خوشلىشىپ كەتكەنلەر توغرىلىق پاراڭ باشلاندى.

— ئەزىمەت ئىكەن!

— ئارسلانخانغا بورىدەك ئېتىلىۋىدى، چىرايىدا قان قالمىدى.

— ئۇنىڭ لاپ ئۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇ بىر ئالدامچى بولسا كېرەك، — دېدى پېترووۋىسكى.

— خۇدا روسىيىدىمۇ مۇشۇنداق ئالدامچىلارنى كوپرەك قىلغان بولسىچۇ، — دېدى مارىيە دېمىتىرووۋنا زەردە بىلەن سوزگە ئارىلىشىپ، — بۇ يەردە ئۇ ھەپتە تۇردى، ئۇنىڭ ياخشىلىقىدىن باشقا ھېچ نىمىسىنى كورمىدۇق، ئوزى ئوكلۇق، زېرەك، ئادىل كىشى ئىكەن.

— بۇلارنى سىز قانداق بىلىسىز؟

— مەن ئەلۋەتتە بىلىمەن-دە.

— كوڭلى چۇشۇپ قالدىمىكىنە؟ — دېدى چىقىۋاتقان ئىۋان ماتۋېيېۋىچ، — چوقۇم شۇنداق بولسا كېرەك.

— كوڭلۇم چۇشۇپ قالغان بولسا نىمە بوپتۇ، سىلەرنىڭ نىمە كارىڭلار؟ ياخشى ئادەمنىڭ يامان گېپىنى قىلسام بولامتى؟ ئۇ تاتار بولسىمۇ ياخشى ئادەم ئىكەن.

قانلىق ئىنتىقامىنى ئېلىشى كېرەك! شۇڭا ئۇ مېنى ئۆلتۈرمەكچى، دەيدۇ، — دېدى تەرجىمان ھاجى مۇراتنىڭ سوزىنى يەتكۈزۈپ.
— ئەگەر يولدا ئۇ سېنى قوغلاپ كەلسىچۇ؟ — دەپ سورىدى بۇتلېر.
ھاجى مۇرات كۈلۈمسىرەپ قويدى.
— ھېچ ۋەقەسى يوق، ئەگەر ئۇ مېنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، بۇمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى. خەير، خوش. — ئۇ رۇسچە سوزلەپ، ئېتىنىڭ يايلىسىنى تۇتۇپ، ئۇزاتقۇچىلارغا كوز يۈگۈرتتى، ئۇنىڭ كوزلىرى يېقىملىق ھالدا مارىيە دىمىترىۋناغا تىكىلدى.
— خوش، ئاچا، رەخمەت سىزگە، — دېدى ئۇ ئۇنىڭغا.
— خۇدايىمغا ئامانەت، خۇدايىم بالا - چاقىلىرىڭىزنى قۇتۇلدۇرۇشقا نېسىپ قىلسۇن، — دېدى مارىيە دىمىترىۋنا قايتا - قايتىلاپ. ھاجى مۇرات بۇ سوزنى چۈشەنمىسىمۇ، ئۇزىگە ھېسداشلىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا بېشىنى لىڭشىتتى.
— ئېسىڭدە تۇت، دوستۇڭنى ئۇنتۇپ قالما، — دېدى بۇتلېر.
— سەن ئېيتىپ قوي، مەن ئۇنىڭ ۋاپادار دوستى، ئۇنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، — دېدى ھاجى مۇرات تەرجىمان ئارقىلىق جاۋاپ بېرىپ. ئۇ پۇتىنىڭ ئاقساق بولۇشىغا قارىماي، ئۇزەڭگىگە پۇتى تېگىشى بىلەنلا لىككىدە ئىرغىپ ئېگىز ئىگەرگە قونۇپ، ئادىتى بويىچە تاپانچىسىنى سىلاپ قىلىچىنى تۈزەشتۈرۈپ قويدى - دە، تاغلىقلار ئات مىنگەندە بولىدىغان غۇرۇر ۋە ھەيۋەت بىلەن ئۇۋان ماتۋېيېۋىچنىڭ ئويىدىن يۈرۈپ كەتتى.

ئۇچۇن قىسملارنى دەرھال توپلىدى. ۋوزدۇۋژېنىسكىغا توپلانـ
غان ئەسكەرلەر قورغاندىن كۆرۈنىسكى تەرەپتىكى بازىغا كىردى.
قىسملار شۇ يەردە تۇرۇپ ياغاچ كېسەتتى.

ۋورونتسوۋ بىر ھەشەمەتلىك دۇخاۋا چېدىردا تۇراتتى.
ئۇنىڭ خوتۇنى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا تۇەن ئىشتاۋىغا كېلىپ تۇراتتى،
تولا ۋاقىتلاردا قونۇپمۇ قالاتتى. بارياتىنىسكىنىڭ مارىيە ۋاسىلـ
يېۋنا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاپ-ئاشكارا ئىدى. مارىيە
ۋاسىلىيېۋنا گەزەرمىگە كەلسىلا، ئۆزلىرى كېچىلىك جىسەكچىلىككە
ئەۋەتىلىدىغان بولغاچقا، ئوردا خىزمىتىدە بولمىغان ئەپىتسەر ۋە
ئەسكەرلەر ئۇنى ئەڭ سەت گەپلەر بىلەن تىللايتتى. تاغلىقلار
ھەمىشە زەمبىرەكلىرىنى تۇيدۇرماي يېقىن ئەكىلىپ، گەزەرمىنى
توپقا تۇتاتتى. بۇ ئوقلارنىڭ تەگدىن تولىسى بىكار كېتىدىغانـ
لىقى ئۈچۈن، ئادەتتە ھېچقانداق مۇداپىيە تەدبىرى كورۇلمەيتتى.
ئەمما تاغلىقلار زەمبىرەكلىرىنى يېقىن يوتكەپ كېلىپ مارىيە
ۋاسىلىيېۋنانى چوچۇتۇۋەتمىسۇن دەپ جىسەكچى قويۇلاتتى. بۇ
ئىسلزادە خېنىمنىڭ چوچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ھەر كېچىسى
جىسەكچىلىك قىلىش ھاقارەتلىك، يىرگىنىشلىك ئىش بولغاچقا،
ئەسكەرلەر ۋە يۇقىرى تەبىقىگە ئارىلاشمايدىغان ئەپىتسەرلەر
يامان گەپلەر بىلەن مارىيە ۋاسىلىيېۋنانىڭ غەيۋىتىنى قىلاتتى.

بۇتلېر پاژىسكى ئەپىتسەرلەر مەكتىۋىدە بىللە ئوقۇغان
ساۋاقداشلىرىنى ۋە كۈرىنىسكى تۇەنىنىڭ ئىشتاۋىدا ئالاقىچى
ۋە فوگوەن بولغان دوستلىرىنى كورۇش ئۈچۈن، رۇخسەت

— توغرا، مارىيە دىمىتروۋنا. ئاقىلىڭىز ناھايىتى ياخشى بولدى، — دېدى بۇتلېر.

21

چېچېن ئالدىنقى سېپىنىڭ تۇرمۇشىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئاشۇ چاغدىن باشلاپ تاغلىقلار ئىككى قېتىم كېلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. بۇ ئىككى قېتىمدا بىرنەچچە لىيەن، ئاتلىق كازاكلار ۋە ساقچىلار ئىشقا سېلىنغان بولسىمۇ، ئىككىلا قېتىمدا تاغلىقلارنى توسۇپ قالغىلى بولمىدى. ئۇلار بىر قېتىم ۋوزدۋىژېنىسكىغا كېلىپ، سۇغۇرۇۋاتقان يەردىن كازاكلارنىڭ سەككىز ئېتىنى ھەيدەپ كەتتى ۋە بىر كازاكنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. يېقىندا بىر قېتىم ھىلىقى يېزىنى ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، قايتا ھۇجۇم قىلدى. چۈنكى بارياتىنىسكى كىنەز سول تەرەپ قوشۇنىغا باشلىق بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، چېچېنلەر رايونىغا چوڭ كولەمدە يۈرۈش قىلىش تەرەددۇدىنى قىلىۋاتاتتى.

كىنەز بارياتىنىسكى پادىشا شاھزادىسىنىڭ دوستى، كابارادا تۇەنىنىڭ سابىق تۇەنجاڭى، ھازىر بولسا پۈتۈن سول تەرەپ قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ گروزناياغا كەلگەندىن كېيىن، چېرنىشېۋ ۋورونتسوۋغا يازغان پادىشانىڭ پىلانىنى ئىجرا قىلىش

ۋەھىمە يىگەن ۋە ئەپسۇسلانغان ھالدا بۇتلىرىغا:
— بىزنىڭ "بۇ" تازىمۇ سەت چاندۇرىدىغان بولدى-دە، — دىدى.
— نىمىشقا؟
— ئۇ سوزلىشى كىرەك ئىدى، قانداقمۇ سوزلىيەلە؟
— ھە، ئۇكا، بۇ ۋىژىلداپ يىپىغۇاتقان ئوقىا قارىماي ھۇجۇمغا ئوتكەندەك ئاسان ئەمەس-دە. يىنىدا بۇ خىنىم، ئوردا ئاقسوڭەكلىرى ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ ئىچىنى ئاغرىتىدۇ. — ئەپتىسەرلەر بىر بىرى بىلەن ئاشۇنداق پىچىرلىشاتتى.
تەنتەنىلىك منۇتلارمۇ كەلدى. بارياتىنىسكى رومكىنى ئېلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ، كوزلوۋىسكىغا بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى. بارياتىنىسكى سوزلەپ بولغاندىن كىيىن، كوزلوۋىسكى ئورنىدىن تۇرۇپ قاتتىق ئاۋاز بىلەن سوزلىدى:
— پادىشا ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن، ھە، سىلەردىن ئايرىلىدىغان بولدۇم، سىلەر بىلەن خوشلىشىمەن، ئەپتىسەر جاناپلار، لىكىن سىلەر مىنى، ھە، دائىم ئوزەڭلار بىلەن بىللە ھىساپلاڭلار... جاناپلار، ھە، يالغۇز ئاتىنىڭ چىڭى چىقمايدۇ دىگەن ھەقىقەتنى سىلەر بىلىسىلەر. شۇڭا، ھە، مەن ۋەزىپە ئوتىگەن چىغىمدا، ھە، بارلىق مۇكاپاتلاش، ھە، ياكى جازالاش ئىشىنىڭ ھەممىسى پادىشا ئالىلىرىنىڭ ئۇلۇغ شەپقىتى بىلەن بولدى، ھە، مىنىڭ مەرتىۋەم، شان-شەرىپىم، بارلىق، بارلىق

سوراپ ئۇز قورغىنىدىن بۇ يەرگە كەلدى. دەسلەپكى بىرنەچچە كۈننى ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزدى. ئۇ، پولىتاراتىسكىنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتى ۋە ئۇ يەردە خۇشاللىق بىلەن كۈتۈۋالغان نۇرغۇن تونۇش-بىلىشلىرى بىلەن تېپىشتى. ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ يېنىغىمۇ باردى، ئۇ ۋورونتسوۋ بىلەن بىر مەزگىل بىللە خىزمەت قىلغاچقا، ئازراق تونۇشاتتى. ۋورونتسوۋ ئۇنى ناھايىتى ئوچۇق چىراي كۈتۈۋالدى ۋە بارياتىنىسكى كىنەز بىلەن تونۇشتۇردى ۋە سابىق سول تەرەپ قوشۇنىنىڭ باشلىقى كوزلوۋسكىنى ئۆزد-تىش زىياپىتىگە تەكلىپ قىلدى.

زىياپەتمەيدانى كاتتا راسلاندى، قاتار ئالتە چېدىر تىكىلدى. چېدىرنىڭ ئىچىدىكى بۇ باشتىن ئۇ باشقىچە قويۇلغان شىرەلەرگە ھەر خىل تائام ۋە ھاراق-شاراپ تىزىلغان بولۇپ، بۇلار پېتېربۇرگدىكى گۋاردىيە تۇرمۇشىغا ئوخشايتتى. زىياپەت سائەت ئىككىدە باشلاندى. ئوتتۇرىدىكى شىرەنىڭ بىر تەرىپىدە بارياتىنسكى، يەنە بىر تەرىپىدە كوزلوۋسكى ئولتۇردى. كوزلوۋسكىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ۋورونتسوۋ، سول تەرىپىدە ۋورونتسوۋنىڭ خوتۇنى ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ يانلىرىدا كاباردا ھەم كۈرىنسكى تۇەنىنىڭ ئەپىتسەرلىرى ئولتۇرۇشتى، بۇتلېر پولتاراتىسكى بىلەن بىللە ئولتۇردى، ئىككىسى قىزىق پاراڭلى-شىپ، يېنىدىكى ئەپىتسەرلەر بىلەن ھاراق ئىچىشتى. زىياپەت تازا قىزىشقا باشلىغاندا، خىزمەتچى ئەسكەرلەر ھەر بىر كىشىگە بىر رۇمكىدىن شامپانىسكى قۇيدى. پولتاراتىسكى چىن كۆڭلىدىن

ھالدا پولتاراتىسكىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى. پولتاراتىسكىنىڭ ئۆيىدە بىرنەچچە ئەپتىسەر قەرت ئويناۋاتاتتى، بىر فۇگوەن يۈز سوم تىكىپ، دو چىقتى. بۇتلېر چېدىردىن ئىككى قېتىم چىقىپ، يانچۇغىدىكى قاپچۇغىنى تۇتۇپ باقتى، لېكىن يەنە چىداپ تۇرالماي، ئۆزىگە ۋە دوستلىرىغا قىمار ئويناماسلىق توغرىسىدا بەرگەن ۋەدىسىنى بۇزۇپ، تاۋىكاغا چۈشتى.

بىر سائەتكە قالماي، بۇتلېر يۈزلىرى پوكاندەك قىزىرىپ، قارا تەرگە چۈمۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تىترەك باسقان ھالدا ئىككى قولى بىلەن جوزىنى جەينەكلەپ ئولتۇرۇپ، يېپىقلىق قەرتنىڭ بۇرجىكى ئاستىدىكى تىكىلگەن پۇلنىڭ سانىنى يېزىشقا باشلىدى. ئۇ بەك كۆپ ئۇتتۇرۇۋەتكەن بولغاچقا، بۇ پۇلنىڭ ھەممىسىنىڭ سانىنى چىقىرىشتىن قورقتى. ھېساپلىمىسىمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ئۇ ئالدىن ئېلىشقا بولىدىغان مائاشىنىڭ ھەممىسىنى، ئېتىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ قوشۇپ تولىسىمۇ، ھېلىقى ناتونۇش فۇگوەنگە بوغۇلغان قەرزنى تولەپ بولالمايتتى. ئۇنىڭ يەنە ئوينىغۇسى بار ئىدى، لېكىن ھېلىقى ئەپتىسەر تەرنى بۇزۇپ، ئاپپاق قوللىرى بىلەن قەرتنى قويۇپ، بور بىلەن يېزىلغان بۇتلېر ئۇتتۇرغان پۇلنىڭ ھېساۋىنى چىقىرىشقا باشلىدى. بۇتلېر پەرىشان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورىدى، ئۇتتۇرۇۋەتكىنىنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا تولىيەلمىگەنلىكتىن، ئائىلىسىدىن ئەۋەتىپ بېرىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇ سوزلەۋېتىپ، ھەممە كىشىنىڭ ئۆزىگە ئىچ ئاغرىتىۋاتقانلىغىنى، ھەممەيلەننىڭ

قەتئى نىيەت بىلەن، ھە...— سوزى شۇ يەرگە كەلگەندە ئاۋازى تىترەپ كەتتى،— مەن ھەممىڭلارنى، قەدىرلىك دوستلىرىم، ھە، مەن ئىنتايىن ياخشى كورىمەن!— ئۇنىڭ قورۇق باسقان يۈزلىرى تېخىمۇ قورۇلۇپ كەتتى. كوزلىرىدە ياش ئەگىدى، بۇرنىنى تارتىپ ئۇكسۇپ سوزىنى داۋاملاشتۇردى،— مەن سىلەرگە پۈتۈن ۋۇجۇدۇمدىن، ھە، چىن يۈرىكىمدىن سەمىمى رەھمەت ئېيتىمەن...

كوزلوۋىسكى سوزىنى داۋاملاشتۇرالمىدى، ئالدىغا كەلگەن ئەپىتسەرلەرنى قۇچاقلاشقا باشلىدى. ھەممەيلەن تەسىرلىنىپ كەتتى. كىنەز خانىم ياغلىق بىلەن يۈزىنى ئورىۋالدى. كىنەز سىمون مىخايلوۋىچ ئاغزىنى قىسايتىپ، كوزلىرىنى چىمچىقلى-تاتتى. نۇرغۇن ئەپىتسەرلەر كوزلىرىگە ياش ئالدى. كوزلوۋىس-كىنى ئانچە تونۇمايدىغان بۇتىلېرمۇ ئىختىيارسىز يىغلىۋەتتى. بۇ ئىشلار ئۇنى تولىمۇ خۇرسەن قىلدى. ئاندىن كېيىن، باريا-تىنىسكى، ۋورونتسوۋ، ئەپىتسەرلەر، ئەسكەرلەر ئۇچۇن قەدەھ كوتىرىش باشلاندى، مېھمانلار تارقىلىشقاندا، ھاراقنىڭ كۇچە-دىن ھەم ئوزلىرى ئالاھىدە ياخشى كورىدىغان ھەربى تۇرمۇش خوشاللىقىدىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەس بولۇشقان ئىدى.

ھاۋا ئوچۇق، شامال دىدارى يوق ئىدى. ساپ ھاۋا كىشى-نىڭ كوڭلىنى كوتىرەتتى. ئەتراپتا لاۋىلداپ گۇلخانلار يېنىپ كەتكەن ئىدى، ناخشىلار ئاڭلىناتتى. ھەممە ئادەم ھېيت ئوينا-ۋاتقاندەك ئىدى. بۇتلېر بەخت ۋە ھاياجان ھىسلىرىغا چومگەن

دىگە يەتتى. دەسلەپتە ئىشنىڭ ئۇتۇقلۇق بولغانلىغىدىن ناھا-
يىتى خوشال بولغان، شامىلغا ھۇجۇم قىلىشنىمۇ ھەقىقەتەن
ئويلىغان ئىدى. ئۇ بالا-چاقىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشنى تولىمۇ
ئاسان چاغلىغان ئىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇنىڭ ئويلىغىنىدىن
كوپ قىيىن بولۇپ چىقتى. شامىل ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى
تۇتۇپ ئەسىر قىلىپ، ئاياللارنى ھەرقايسى كەنتلەرگە قۇللۇققا
تۇتۇپ بېرىدىغانلىغىنى، ئوغلىنى ئۆلتۈرىدىغانلىغى ياكى كوزىنى
ئويۇۋالىدىغانلىغىنى جاكالىدى. ھاجى مۇرات ئەمدى داغىستان-
دىكى مۇرىتلىرى ئارقىلىق، پەم بىلەن ياكى قورال كۈچى
بىلەن بولسىمۇ ئائىلىسىدىكىلەرنى شامىلنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇ-
ۋېلىش كويىدا نۇخاغا كوچۈپ كەلدى. يېقىندا بىر ئايغاقچى
نۇخادا ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغان ئاۋارىي-
لارنىڭ ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ قېچىپ، ئۇلار بىلەن
بىللە رۇسلار تەرەپكە ئۆتۈشكە تەييارلانغانلىغىنى، لېكىن بۇن-
داق قىلىشنى خالايدىغانلار بەك ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ئائىلىسى-
دىكىلەر نەزەربەنت قىلىنغان ۋېدېنوغا تەگمەي، ئۇلارنى
ۋېدېنودىن باشقا يەرگە يوتكىگەندە ئاندىن تېگىشنى قارار
قىلىشقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشنى يېرىم يولدا پۈتتۈرۈشكە
ماقۇل بولغانلىغىنى ئېيتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭغا: دوستلىرىمغا
ئېيت، ئائىلەمدىكىلەرنى قۇتقۇزغانلارغا 3 مىڭ سوم ئىنئام قىلى-
مەن، دەپ تاپىلىدى.

نۇخادا ھاجى مۇراتقا مېچىتكە ۋە خان ئوردىسىغا يېقىن

خزمەت قىلالمايدىغانلىقىنى ۋە شامىلنى يوقىتالمايدىغانلىقىنى قايتا-قايتا ئېيتاتتى. ۋورونتسوۋ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە بۇنىڭ بىر يولىنى قىلىمەن دەپ مۇجمەل جاۋاپ بەرسىمۇ، لېكىن گېنېرال ئارگۇتىنسكى تىفلىسقا كەلگەندە مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلايلى دەپ، بۇ ئىشنى ئارقىغا سوزۇپ كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھاجى مۇرات ۋورونتسوۋدىن ۋاقتىنچە نۇخاغا بېرىپ تۇرۇشقا رۇخسەت سورىدى. نۇخا جەنۇبىي كاپكازدىكى كىچىك-كىنە بىر شەھەر ئىدى. ھاجى مۇرات ئۇ يەردە ئائىلىسىدىكىلەر توغرىلىق شامىل بىلەنمۇ، ئۆزىگە ئىخلاس قىلىدىغان كىشىلەر بىلەنمۇ سۆزلىشىش سەل ئەپلىكرەك دەپ ئويلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، نۇخا مۇسۇلمان شەھىرى بولغاچقا، مەچىتمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ بەش ۋاق نامازنى ئوقۇشىغا تېخىمۇ قولايلىق ئىدى. ۋورونتسوۋ بۇ ئىشلارنى پېتېربۇرگقا دوكلات قىلىپ، ھاجى مۇراتنىڭ نۇخاغا بېرىشىغا ئاخىر رۇخسەت قىلدى.

بۇ ۋەقە ۋورونتسوۋ، پېتېربۇرگ دائىرىلىرى ۋە ھاجى مۇراتنىڭ تارىخىنى بىلىدىغان كوپلىگەن رۇسلار ئۈچۈن كاپكاز ئۇرۇشىنىڭ ياخشى بۇرۇلۇشى ياكى ئاددى بىر قىزىقارلىق خەۋەر بولۇپ كورۇنەتتى؛ ھاجى مۇرات ئۈچۈن بولسا، بولۇپمۇ يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئۇنىڭ تۇرمۇشىدىكى قورقۇنچلۇق بۇرۇلۇش بولۇپ تۇراتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن شامىلدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن تاغدىن قاچقان ئىدى، بۇ قېچىش شۇنچە قىيىن چۈشكەن بولسىمۇ، ئۇ مەقسە-

ئەكەل.

ــمانا هازىر، ــ دىدى ئەلچى سومكىدىن ھەمىياننى ئېلىۋېتىپ ۋە ھاجى مۇراتنى رۇسچە ئۇقمايدۇ دەپ ئويلاپ، ــ ئۇ پۇلنى نىمىگە ئىشلىتىدۇ؟ ــ دەپ رۇس تىلىدا سورىدى ساقچى باشلىغىدىن. ئەمما ھاجى مۇرات ئۇنىڭ سوزىنى ئۇقۇپ، كىرىللوۋقا تازا بىر ئالايدى. كىرىللوۋ پۇلنى ئېلىۋېتىپ، قايتىپ بارغاندا ۋورونتسوۋقا دوكلات قىلىش ئۇچۇن ھاجى مۇرات بىلەن سوزلەشمەكچى بولۇپ، تەرجىمان ئارقىلىق بۇ يەر زېرىكىشلىك ئەمەسمىكەن، دەپ سورىدى. ھاجى مۇرات پۇقراچە كىيىنگەن، يېنىدا قورالىمۇ يوق بۇ پاكار دوغلاققا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن سىگايان قاراپ قويۇپ، جاۋاپمۇ بەرمىدى. تەرجىمان ياندۇرۇپ سورىدى.

ــ سەن ئۇنىڭغا ئېيت، مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن سوزلىشىشكە رەغىم يوق. پۇلنى بەرسۇن.

ھاجى مۇرات بۇ گەپنى دىگەندىن كېيىن، پۇلنى ساناپ ئېلىش ئۇچۇن يەنە ئۇستەلنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

كىرىللوۋ ئالتۇن پۇلنى چىقىرىپ ھەر ئونىنى بىر تىزىقتىن يەتتە تىزىق قىلىپ (ھاجى مۇرات كۇنىگە بەش ئالتۇن پۇل ئالاتتى)، ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ قويدى. ھاجى مۇرات بۇ پۇلنى چېركەسكىسىنىڭ يېڭىگە تىقىپ دەس ئورنىدىن تۇردى ۋە ئويلىمىغان يەردىن پۇتۇكچىنىڭ پايىنەك بېشىغا پاققىدا بىرنى ئۇرۇپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. پۇتۇكچى ئورنىدىن

يەردىن بەش ئېغىزلىق ئۆي بېرىلدى. ئۇنىڭغا قوشۇپ قويۇلغان ئەپتىسەر، تەرجىمان ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىمۇ مۇشۇ ئۆيدە تۇراتتى. ھاجى مۇراتنىڭ كۈنى تاغدىن كەلگەن ئايغاقچىلارنىڭ يولىغا قاراش ۋە قوبۇل قىلىشتىن باشقا، رۇخسەت قىلىنغىنى بويىچە، شەھەر ئەتراپىدا ئاتلىق ئايلىنىپ تاماشا قىلىش بىلەن ئۆتەتتى.

8-ئاپرېل كۈنى ھاجى مۇرات تاماشادىن قايتىپ كېلىپ، ئۆزى بۇ يەردە يوق چاغدا تىفلىستىن ۋورونتسوۋنىڭ بىر ئەلچىسى كەلگەنلىگىنى ئاڭلىدى. ھاجى مۇرات ئەلچىنىڭ قانداق خەۋەر ئېلىپ كەلگەنلىگىنى ناھايىتى بىلگىسى كەلگەن بولسىمۇ، ساقچى باشلىقى بىلەن ئەلچى ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ئۆيگە كىرمەي، ئاۋال ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ پېشىن ئوقۇدى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، مېھمانخانا بىلەن قوبۇل قىلىش ئۆيىگە كىردى. تىفلىستىن كەلگەن پاكار، دوغىلاق پۈتۈكچى كىرىللوۋ ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇراتنى 12-ئاپرېلغىچە تىفلىسقا كېلىپ، ئارگۇتىنسكى بىلەن كورۇشۇشكە چاقىرغانلىغىنى ئېيتتى.

— ياخشى، — دېدى ھاجى مۇرات زەردە بىلەن. ئۇنىڭ ئەلچى كىرىللوۋ بىلەن خوشى يوق ئىدى.

پۇل ئالغاچ كەلدىڭمۇ؟

ھەئە، — دېدى كىرىللوۋ.

— ھازىر ئىككى ھەپتە بولدى، — دېدى ھاجى مۇرات. ئاۋال ئۆن بارمىغىنى، ئاندىن يەنە توت بارمىغىنى كورسىتىپ، —

— جاۋاپ گەپ بارمۇ؟
— جاۋاۋىم ئاللانىڭ ئىرادىسىگە باغلىق، سىلەر كېتىڭلار.
ئايغاقچىلار قوپۇشۇپ ماڭدى. ھاجى مۇرات تېزىغا جەينىكىنى قويغىنىچە گىلەم ئۈستىدە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ شۇ ئولتۇرغان پېتى ئۇزۇن خىيال سۈردى.
"قانداق قىلىش كېرەك؟ شامىلغا ئىشىنىپ، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىش كېرەكمۇ؟ — دەپ ئويلىدى ھاجى مۇرات، — ئۇ دېگەن ئالدامچى تۈلكە. ئەگەر ئۇ ئالدىمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا، ئۇ قىزىل ساقالغا باش ئېگىش مۇمكىن ئەمەس. سەن رۇسلار تەرەپكە باردىڭ دەپ ماڭا ئىشەنمەيدۇ". ھاجى مۇرات ئويلىنىۋاتاتتى.
ئۇنىڭ ئېسىگە تاغلىقلارنىڭ بۈركۈت توغرىسىدىكى بىر چۆچىكى چۈشۈپ قالدى: بىر بۈركۈتنى ئىنسانلار تۇتۇۋاپتۇ. ئۇ ئىنسانلار ئارىسىدا بىر زامان ياشاپ، كېيىن يەنە ئۆز ماكانىغا قايتىپ بېرىپتۇ. لېكىن ئۇنىڭ پۇتىغا قوڭغۇراق ئېسىقلىق ئىكەن. شۇڭا بۈركۈتلەر ئۇنى ئارىغا ئالماي: "سەن كەت، ئىنسانلار ساڭا قوڭغۇراق ئاسقان يەرگە كەت. بىزنىڭ قوڭغۇرىقىمىز يوق" دەپتۇ. ئۇ بۈركۈت ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرىدىن قايتىپ كېتىشكە ئۇنىماي، شۇ يەردە قېپ قاپتۇ. لېكىن بۈركۈتلەر ئارىغا ئالماي، ئاخىر ئۇنى چوقۇپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ.
"ئۇلار مېنىمۇ چوقۇپ ئۆلتۈرىدۇ" — دەپ ئويلىدى ھاجى مۇرات.

سەكرەپ قوپۇپ، تەرجىمانىغا، بۇ ئىش قاملاشمىدى، چۈنكى ئۇ شائىشياۋ دەرىجىلىك ئەمەلدار دەپ ئېيتقۇزدى. ساقچى باشلىغىمۇ شۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى، ھاجى مۇرات بۇنى بىلگەنلىگىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى-دە، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

—نىمە قىلسا بولار بۇنى، —دىدى ساقچى باشلىغى، —خەنجەرنى بىر تىقساققۇ ئىش تۈگەيتتى. بۇ نىمەلەرگە غەرەز ئۇقتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۇنى ساراڭ بولۇپ قالارمىكىن دەيمەن.

قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پاپاخلىرىنى كوزىگىچە چوكۇرۇپ كىيگەن ئىككى ئايغاقچى كەلدى. ساقچى باشلىغى ئۇلارنى ھاجى مۇراتنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كىردى. بۇلارنىڭ بىرى قاراموتۇق، سېمىز تاۋلىن، يەنە بىرى ئاۋاق بىر بوۋاي ئىدى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەر ھاجى مۇراتنى خوش قىلمىدى. شامىل ئەڭ دەھشەتلىك جازا بىلەن قورقىتىۋەتكەنلىكتىن، ھاجى مۇراتنىڭ ئائىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ۋەدە قىلغان دوستلىرى ھازىر يالتىيىۋالغان ئىدى. ھاجى مۇرات ئايغاقچىلارنىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان پۇتىغا ئىككى جەينىگىنى قويۇپ، بېشىنى سىلىپ، ئۇزۇنغىچە جىم بولۇپ كەتتى. ھاجى مۇرات ئويلاندى، ئويلانغاندىمۇ كەسكىن ئويلاندى. بۇ بىر قارارغا كېلىدىغان ئاخىرقى ئويلىنىش ئىدى. ھاجى مۇرات بېشىنى كوتىرىپ، ئايغاقچىلارغا بىردىن ئالتۇن پۇل بېرىپ:

—سىلەر كېتىڭلار، —دىدى.

ئۆيگە بېرىش ئۈچۈن بىر دالاندىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ دالاننىڭ ئىچقىلىق ئىشىگى ئالدىغا كېلىشكە ئايدىڭ كېچە-نىڭ شەبنەملىك سالقىن ھاۋاسى ئۇرۇلدى ھەم ياندىكى باغدىن بۇلبۇللارنىڭ بىردىنلا چاڭىلداپ سايراشلىرى ئۇنىڭ قۇلىقىغا ناخشىدەك يېقىملىق ئاڭلاندى.

ھاجى مۇرات دالاندىن ئۆتۈپ، مۇرىتلىرى ياتقان ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇ ئۆيدە چىراق يوق ئىدى، دەرىزىدىن يېڭى چىققان ئاينىڭ يورۇغى چۈشۈپ تۇراتتى. ئۈستەل ۋە ئورۇندۇقلار بىر چەتكە يىغىشتۇرۇپ قويۇلغان بولۇپ، مۇرىتلار يەرگە سېلىنغان پالاز ۋە بۇركىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئۇخلاۋاتاتتى. خەنەفى ھويلىدا ئاتلارنىڭ يېنىدا ياتاتتى. ھەمزەلى ئىشىكنىڭ غىچىلدىغىنىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن دەس تۇردى-دە، ھاجى مۇراتقا كوز يۇگۇرتىپ، ئۇنى تونۇغاندىن كېيىن يەنە ياتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ياتقان ئېلدار سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەشمە-تىنى كىيىپ، ئۇنىڭ ئەمرىنى كۈتتى. قۇربان بىلەن خان مەغەم تېخى ئۇخلاۋاتاتتى. ھاجى مۇرات قولىدىكى پەشمىتىنى ئۈستەلگە قويۇشى بىلەن قاتتىق بىر نەرسە ئۈستەلگە ئۇرۇلۇپ، تاراققىدا قىلىپ قالدى. بۇ پەشمەتنىڭ ئىچىگە تىكىۋەتكەن ئالتۇن ئىدى.

— بۇنىمۇ تىكىپ قوي، — دىدى ھاجى مۇرات كۈندۈزى تاپشۇرۇۋالغان ئالتۇنلارنى ئېلدارغا بېرىۋېتىپ.

ئېلدار ئالتۇنلارنى شۇ ئان يورۇق يەرگە ئەپكېلىپ، خەنجە-رىنىڭ ئاستىدىن قەلەمتۇرىچنى ئېلىپ، پاختىلىق پەشمەتىنىڭ

”بۇ يەردە قالايمۇ؟ چارپادىشا ئۇچۇن كاپكازنى بوي سۇن-دۇرۇپ، شوھرەت قازىنىپ، مەرتىۋە-بايلىققا ئىگە بولايمۇ؟“

ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇشىدىغانلىغىنى ھەم بۇ مويسىپىت كىنەز بىلەن قىلىشقان شىرىن سوزلەرنى ئەسلەپ، ”بۇ مۇمكىن“ دىگەننى خىيالىدىن ئۇتكۇزدى.

”دەرھال بىر قارارغا كېلىش كېرەك، بولمىسا شامىل ئائىلەم-دىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىدۇ.“ ھاجى مۇرات كېچىچە كىرپىك قاقماي ئويلاپ چىقتى.

23

يېرىم كېچە بولاي دىگەندە ھاجى مۇرات بىر قارارغا كەلدى. ئۇ تاققا قېچىپ چىقىپ، ئۇزىگە ئىشەنچىلىك ئاۋارىيلار بىلەن ۋېدېنوغا بېسىپ كىرىپ، يە ئولۇشكە، يە ئائىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا بەل باغلىدى. ئائىلىسىنى ئېلىپ رۇسلار تەرەپكە قايتىپ كېلىش ياكى خۇنزاخقا بېرىپ شامىل بىلەن ئېلىشىش توغرىسىدا بىر پىكىرگە كەلمىدى. ئۇ ھازىر بۇ يەردىن قېچىپ تاققا كېتىشنىلا ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن مۇشۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇ-رۇشقا كىرىشتى. ئۇ ياستۇغىنىڭ ئاستىدىن پاختىلىق قارا پەش-مىتىنى ئالدى-دە، مۇرىتلىرى تۇرغان ئويگە ماڭدى. ئۇلارنىڭ

قارىغاندا تېخىمۇ ئۇرغۇپ سايرىشىۋاتاتتى. مۇرىتلارنىڭ ئويىدىن شارتىلدىتىپ قىلىچ-خەنجەرلىرىنى بىلەۋاتقان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ھاجى مۇرات تۇگدىن سۇ ئىلىپ، ئويىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مۇرىتلىرىنىڭ قىلىچ-خەنجەرلىرىنى بىلەۋاتقان شارت-شۇرت ئاۋازلاردىن باشقا، خەنەفىنىڭ زىل ئاۋاز بىلەن ئېيتقان ھاجى مۇراتقا تونۇش ناخشىسى ئاڭلاندى، ھاجى مۇرات توختاپ ناخشىغا قۇلاق سالدى.

بۇ ناخشىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: غامزات ئىسىملىك بىر يىگىت ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن رۇسلارنىڭ ئىلقىسىنى ھەيدەپ كېتىدۇ؛ كېيىن بىر رۇس كىنەز تېرەك دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇنى قوغلاپ يېتىپ، ھەددى-ھېساپسىز ئەسكەرلىرى بىلەن قورشىۋالىدۇ؛ ئاندىن غامزات ئىلقىلارنى ئۆلتۈرۈپ، قېرىنداشلىرى بىلەن ئۆلگەن ئاتلارنىڭ دالدىسىغا موكۇۋېلىپ، مىلتىغىنىڭ ئوقلىرى، يېنىدىكى خەنجەرلىرى، تومۇرلىرىدىكى قانلىرى تۈگىگەنگە قەدەر رۇسلار بىلەن ئېلىشىدۇ؛ غامزات جان ئۈزۈش ئالدىدا ھاۋادىكى بىرنەچچە قۇشنى كورۇپ، ئۇلارغا مۇنداق دەپ خىتاپ قىلىدۇ:

ئەي قۇشلار، قانات قېقىپ ئۇچۇپ سىلەر،
بېرىڭلار بىزلەرنىڭ ئوي-ماكانىمىزغا.
سالام دەڭلار ئاچا-سىڭىل جان-جىگەرلەرگە،
سالام دەڭلار، ئاپپاق قىزلار ھەم ئانىمىزغا.

ئەستىرىنى سوكۇشكە باشلىدى. ھەمزەلى ئورنىدىن قوپۇپ، چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

ــ ھەمزەلى، سەن قېرىنداشلارغا ئېيتقىن، مىلتىق، تاپانچىلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئوق-دورىلارنى تەييارلاپ قويسۇن، ئەتە بىزنىڭ بارىدىغان يېرىمىز يىراق، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ ئوق بار، دورىمۇ بار، ھەممىنى تەييار قىلىمىز، ــ دېدى ھەمزەلى ۋە بىرنىمىلەرنى دەپ غوڭشۇپ قويدى.

ھەمزەلى ھاجى مۇراتنىڭ نىمە ئۈچۈن مىلتىقلارنى ئوقلاپ قويۇشقا بۇيرۇغانلىغىنى چۈشەندى. ئۇ باشتىن تارتىپ تا كېيىنكى كۈنلەرگىچە مۇنداق بىر ئىشنى يەنى رۇس چوشقىلىرىنى بولۇشىچە ئولتۇرۇپ-قىرىپ، تېزرەك تاقىقا قېچىپ كېتىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ئىدى. ھازىر ھاجى مۇراتنىڭمۇ شۇ نىيەتكە كەلگەنلىگىنى ئۇقۇپ، خوشاللىقتىن قىنىغا پاتماي قالدى.

ھاجى مۇرات چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ھەمزەلى دوستلىرىنى ئويغاتتى. بۇ تۆتەيلەن كېچىچە مىلتىق، تاپانچا، ئوق-دورا ۋە چاقماقلىرىنى تەكشۈرۈپ، بۇزۇق دورىلارنى يەڭگۈشلەپ، يېڭى دورىلارنى قاچىلىدى، ئوقدانلىرىغا ياغلىق لاتىلارغا ئوراپ‌ـ غان تەييار ئوقلارنى چىگداپ سالدى، قىلىچ ۋە خەنجەرلىرىنى بىلەپ، بىسلىرىنى ياغلىدى.

ھاجى مۇرات تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن، تاڭ ئېتىش ئالدىدا يەنە دالانغا چىقتى. بۇ چاغدا بۇلبۇللار كېچىدىكىگە

خەنەفىنىڭ ھىلقى ناخشىسى ئۇنىڭغا ئانىسى چىقارغان بىر ناخشىنى ئەسلەتتى. بۇ ناخشىدا ئېيتىلغىنى بولۇپ ئۆتكەن ئىش بولۇپ، ئۇ ئىش ھاجى مۇرات تۇغۇلغان ۋاقتىدا بولغان ئىكەن. ئانىسى دائىم ئۇنىڭغا بۇ ناخشىنى ئېيتىپ بېرەتتى.

بۇ ناخشا مۇنداق ئىدى:

سېنىڭ پولات خەنجىرىڭ
پاتتى ئاپپاق كوكسۇمگە.
لېكىن ئوغلۇم، جان قوزامنى
مەھكەم باستىم باغرىمغا.
ئۇرغۇپ چىققان قىزىل قېنىم
يۇدى يۇمران تېنىمنى،
دورا قىلماي ساقىيىپ،
كەلدىم ئەسلى ھالىمغا.
مەن ئولۇمدىن قورقمايمەن،
مېنىڭ كىچىك شۇڭقارىم
چوڭ بولغاندا ئولۇمدىن
ئۇمۇ قورقماس زادىلا.

بۇ ناخشا ھاجى مۇراتنىڭ دادىسىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى مۇنداق ئىدى: ھاجى مۇرات تۇغۇلغاندا، خاننىڭ خوتۇنىمۇ ئىككىنچى ئوغلى ئۇممەخاننى تۇغىدۇ. خاننىڭ خوتۇنى

ئېيتىڭلار بىز ھەممىمىزنى شېھىت بولدى دەپ،
قەۋرىلەردە ياتمايدىكەن جەسەتلىرى دەپ.
بىزنىڭ پۈتۈن ئۈستىخانۇ ـ سۆڭەكلىرىمىزنى
غاجىلايدۇ قويماي ئاچكۆز بۆرىلەر سورەپ،
قاغا ـ قۇزغۇن چوقۇلايدۇ كۆزلىرىمىزنى يەپ.

ناخشا مۇشۇنداق ئاياقلىشاتتى، ئاخىرىدىكى قايغۇلۇق مىسرا-لار تۈگىگەندىن كېيىن، خۇش خۇي خانمەغەمنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى قوشۇلدى. ئۇ ناخشىنىڭ ئاخىرىنى قۇلاقنى يارغۇدەك ئاۋاز بىلەن "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ توۋلاپ چۈشۈردى. ئاندىن كېيىن ھەممىسى جىمجىت بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا باغدىكى بۇلبۇللارنىڭ چىرايلىق سايراشلىرى، ئۇيەدە قىلىچ-خەنجەرلەرنىڭ ئارقا-ئارقىدىن ۋە تەكشى شارتىلداشلىرىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

خىيال دەرياسىغا غەرق بولغان ھاجى مۇرات قولىدىكى چوگۈننىڭ قىڭغىيىپ قېلىپ سۈيى ئېقىپ كەتكىنىنى سەزمەي قالدى. ئۇ بېشىنى چايقاپ قويۇپ، ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

ھاجى مۇرات بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، قوراللىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، كارۋاتتا ئولتۇردى. ئەمدى قىلىدىغان باشقا ئىش قالمىغان ئىدى. ئاتلىق چىقىپ ئايلىنىپ كېلىش ئۈچۈن نازارەتچىدىن سوراش كېرەك ئىدى. ھازىر تالا تېخى قاراڭغۇ، نازارەتچى تېخىچە ئۇيقۇسىدىن تۇرمىغان ئىدى.

دۇئا قىلىشنى ئۆگەتكەنلىكىنى؛ ئانىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋېلىپ، تاغ تۈۋىدىكى مارجان بۇلاقتىن سۇ ئالغىلى بارغانلىقىنى؛ ئۆزىنىڭ يۈزىنى يالايدىغان ئورۇق ئىتنى، ئانىسى بىلەن بىللە كالىنى سېغىپ سۈتنى پىشۇرغاندا ئىسىنىڭ ۋە سۈتتىن چىققان پۇراقنىڭ باشقىچىلا پۇرايدىغانلىقىنى؛ ئانىسىنىڭ تۈنجى قېتىم چېچىنى قانداق چۈشۈرتكەنلىكىنى، تامدىكى پاقىراپ تۇرغان مىس ئەينەكتىن ئۆزىنىڭ دۈپ-دۈگىلەك بېشىنى كۆرۈپ قانداق ھەيران قالغانلىقلىرىنى ئەسلىدى.

بالىلىق چاغلىرىنى ئەسلىگەندىن كېيىن، ئامراق ئوغلى يۈسۈپنى ئەسلىدى، ئۇ يۈسۈپنىڭ چېچىنى تۈنجى قېتىم ئۆزى چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. يۈسۈپ ھازىر چىرايلىق يىگىت بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ ئوغلىنى ئاخىرقى قېتىم كۆرگەن چېغىنى ئەسلىدى. بۇ ئۇنىڭ سېلىمېستىن ئايرىلغان كۈنى ئىدى. ئوغلى ئۇنىڭغا ئاتنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنى ئۆزاتقىلى چىقىشنى سورىدى. ئۇ ياخشى كىيىنىپ، قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ، ئېتىنى يېتىلىۋالغان ئىدى. يۈسۈپنىڭ يىگىتلىك چىقىپ تۇرىدىغان قىپ-قىزىل، چىرايلىق چىرايى ھەم زىلۋا بويىدىن (ئۇ دادىسىدىن ئېگىز ئىدى) ياشلىققا خاس باتۇرلۇق ۋە ھاياتقا بولغان خۇشاللىقى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ياشلىقىغا قارىماي، كەڭ يەلكىسى، يوغان ئۇستىخانلىرى، ئۇزۇن، ئىنچىكە بويى، ئۇزۇن كۈچلۈك قوللىرى، ھەركەتلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، چەبدەسلىكى دائىم دادىسىنى خۇشال قىلاتتى ۋە زوقلاندۇراتتى. ھاجى

چوڭ ئوغلى ئابۇنۇسايخانغا سۈت ئانىسى بولغان ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسنى يەنە سۈت ئانىسى بولسۇن دەيدۇ. لېكىن پاتىمە ئۆزىنىڭ ئوغلىنى تاشلاپ ئۇ يەرگە بېرىشنى خالىماي، بارمايمەن، دەيدۇ. ھاجى مۇراتنىڭ دادىسىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ، ئۇنى بېرىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. پاتىمە يەنە ئۇنىمىغاندا، ئۇ پاتىمەگە خەنجەر تىقىدۇ. شۇ چاغدا باشقىلار ئاجرىتىۋالمىغان بولسا، پاتىمە ئۆلەر ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئوغلىدىن ئايرىلماي ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلغان ۋە بۇ ئىشنى ھىلىقىدەك ناخشا قىلىپ ئېيتقان.

ھاجى مۇرات ئانىسىنىڭ ئۆگزىدە ئۇخلىغان چاغدا ئۇنى ئۈستىگە چاپىنىنى يېپىپ يېنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ، مۇشۇ ناخشىنى ئېيتىپ بېرىدىغانلىقىنى ھەم دائىم ئانىسىدىن بېلىدىكى تاتۇقنى كۆرسىتىشنى سورايدىغانلىقىنى ئەسلىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئانىسى پەيدا بولدى. ئۇ ھازىر ھاجى مۇرات ئۇنىڭدىن ئايرىلغان ۋاقىتتىكىدەك يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، ئاپپاق چاچلىق، كۆماك ئەمەس، بەلكى ھاجى مۇرات بەش ياشقا كىرىپ قالغان چاغلىرىدا، ئۇنى سېۋەتكە سېلىپ دۇمبىسىگە ئارتىپ، تاغلاردىن ھالقىپ بوۋىسىنىڭكىگە ئاپارغان ۋاقىتتىكىدەك ياش، چىرايلىق ۋە سۇباتلىق بولۇپ كۆرۈندى.

ئۇ يەنە يۈزلىرىنى قورۇق باسقان ئاپپاق ساقاللىق زەرگەر بوۋىسىنى، ئۇنىڭ كۆك تومۇرلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان قوللىرى بىلەن كۈمۈش جابدۇقلارنى قانداق قۇيىدىغانلىقىنى، ئۆزىگە

24

بۇ كۈنلەردە بۇتىلېرنىڭ بىردىن-بىر كوڭۈل خوشلۇغى ئۇرۇش شېرىيىتى ئىدى، بۇ ئۇنى ئۇمۇمى ئىشتىلا ئەمەس، خۇسۇسى تۇرمۇشتىمۇ ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان ئىدى. ئۇ چېركەسكە كىيىپ، چەۋەندازلىق قىلىپ، بوگدانوۋىچ بىلەن ئىككى قېتىم پىستىرمىغا چىققان بولسىمۇ، بىرەر دۈشمەنىنىمۇ ئۇچراتمىدى ھەم بىرەر دۈشمەنىنىمۇ ئۆلتۈرەلمىدى. بۇنداق باتۇرلۇقنى ۋە داڭلىق باتۇر بوگدانوۋىچ بىلەن دوست بولغانلىغىنى بۇتىلېر كوڭۈللۈك ۋە چوڭ ئىش ھىساپلايتتى. ئۇ بىر يەھودىدىن يۇقۇرى ئۇسۇم تولەش شەرتى بىلەن پۇل ئۆتنە ئېلىپ، ھىلىقى قەرزىنى تۆگەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەپسىز ئەھۋالىنى ئارقىغا سوزدى، كېچىكتۈردى. ئۇ بۇ ئەھۋالى توغرىلىق ئويلىماسلىققا تىرىشاتتى، ئۇرۇش شېرىدىيىتىدىن باشقا، ھە دەپ ھاراق بىلەن ھەپىلىشەتتى. ئۇ بارغانسېرى ئىچىشكە بېرىلىپ، كۈندىن-كۈنگە ئۆزىنى تاشلىۋەتتى. ئۇنىڭ مارىيە دىمىترىۋناغا بولغان مۇئامىلىسى ئەمدى ئالىجاناپ يۇسۇفلەرچە① ئەمەس، ئەكسىچە قوپاللىق بىلەن كەينىگە

---

① تەۋراتنىڭ 39-سۈرىسىدە بايان قىلىنغان يۇسۇفنىڭ ئۆز خوجا-

مۇرات ماڭمىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا:
— ئەك ياخشىسى، مېنى ئۇزاتما، ئۆيدە ھازىر سەنلا قالدىڭ، ئاپاڭ بىلەن موماڭغا ئوبدان قارا، — دېگەن ئىدى.
ھاجى مۇرات يۇسۇپنىڭ بىردىنلا قىزىرىپ، جېنىم تىنىمدە بولىدىكەن، ئاپام بىلەن مومامنى بوزەك قىلىشقا ھېچكىمنىڭ ھەددى ئەمەس، دېگەن چاغدىكى باتۇرانە ۋە مەغرۇرانە تۇرقىنى ئۇنتۇمايتتى. يۇسۇپ ئېتىغا مىنىپ، دادىسىنى ئاخىر دەريا بويىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى مۇرات ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئوغلىنىڭ دىدارىنى كورمىدى.
شامىل ئاشۇ ئوغلىنىڭ كوزىنى ئويۇۋالماقچى بولدى! ھاجى مۇرات ئوزىنىڭ خوتۇنى توغرىلىق ئويلاپمۇ قويمايتتى.
بۇ ئويلار ھاجى مۇراتنى بىئارام قىلىپ، ئولتۇرغۇزمىدى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاقسىغىنىچە ئىشىك بىرىپ ئىشىكنى ئېچىپ، ئېلدارنى چاقىردى. تېخى كۈن چىقمىغان بولسىمۇ، خېلى يورۇق چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇلبۇللار تېخىچە سايرىشاتتى.
— ساقچى باشلىقىغا بېرىپ ئېيتقىن، مەن ئاتلىق ئايلىنىپ كەلمەكچى، سىلەر ئاتلىرىڭلارنى جابدۇڭلار، — دېدى ئۇ.

ئاينىڭ يورۇغى كېلىۋاتقانلارنى كەينى تەرەپتىن يورۇتتى. ئۇلار ئالدىغا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، مارىيە دىمىترىۋنا ئۇلارنى تونۇدى. بۇ ئەپتىسەر بۇرۇن ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان كامېنېۋ ئىدى، شۇڭا مارىيە دىمىترىۋنا ئۇنى تونۇيتتى.

—سىز پېتىر نىكولايېۋىچقۇ؟ —دېدى مارىيە دىمىترىۋنا ئۇنىڭغا.

—ھەئە، —دېدى كامېنېۋ، —ھە، بۇتلېر! ياخشىمۇ سىز؟ تېخى ئۇخلىماپسىلەرغۇ، مارىيە دىمىترىۋنا بىلەن يۈرەمسىز؟ پەخەس بولۇڭ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بۇرنىڭىزدىن بولاق قىلمىسۇن يەنە، ئۇ نەدە؟

ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئاشۇ يەردە، —دېدى مارىيە دىمىترىۋنا ناخشا ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپنى كۆرسىتىپ، —ئۇلار تاماشا قىلىۋاتىدۇ.

—نىمە، سىلەرنىڭكىلەر تاماشا قىلىۋاتامدا؟

—ياق، ئۇلار خاساۋ يۇرتىدىن كەلگەنلەر، ئۇلار مېھمان بولۇۋاتىدۇ.

—ھە، بۇ ياخشى ئىشقۇ. مەنمۇ ئۇلگۈرگىدەكمەن، مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم بىرەر مىنۇتلۇقلا ئىش ئۈچۈن.

—نىمە، بىر ئىش بارمىدى؟—سورىدى بۇتلېر.

—ئازراق ئىش بار ئىدى.

—ياخشى ئىشمۇ، يامان ئىشمۇ؟

چىن كوڭلى بىلەن قەتئىي رەت قىلغان، لېكىن بۇتىلېرنىڭ شۇنىڭدىن كېيىن دائىم ئۇزىنى قاچۇرۇپ يۇرۇشى ئۇنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۇرۇپ قويغان ئىدى.

— ئۇنى يوقلىغىلى دەمسىز، ئۇ كېلىپ قالار.

— كېلەلمەي قالارمىكىن؟

— كېلەلمىسە، كوتىرىپ ئەپكېلىپ قويۇشار.

— ۋىيەي، ئۇنىداق بولسا قاملاشمىغىنى، — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا، — ئۇنداق بولسا بارمايمۇ يە؟

— بارمىسىڭىزمۇ بولىدۇ، قايتايلى.

مارىيە دىمىتروۋنا ئارقىسىغا يېنىپ، بۇتىلېر بىلەن بىللە ئۇيىگە قايتتى. كېچە شۇ قەدەر ئايدىڭ ئىدىكى، باشنىڭ كولەڭگىسى ئەتراپىدىكى يورۇقلۇق يول بويىدا ھەركەتلىنە-ۋاتقان گەۋدىنىڭ كولەڭگىسىگە ئەگىشىپ ھەركەتلىنەتتى. بۇتىلېر ئۇزىنىڭ كولەڭگىسىگە كوز سېلىپ، مارىيە دىمىتروۋناغا ئۇزىنىڭ ھىلىمۇ كويۇپ يۇرگەنلىگىنى بىلدۇرمەكچى بولدىيۇ، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي قالدى. مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنىڭ گەپ قىلىشىنى كۇتەتتى. ئۇلار مۇشۇنداق ئۇن-تىنسىز مېڭىپ ئۇيىگە يېقىنلاشقاندا، دوقمۇشتىن بىرنەچچە ئاتلىق چىقىپ كەلدى. بۇلار بىر ئەپىتسەر ۋە ئۇنىڭ كانۋايلىرى ئىدى.

— بۇ قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن ئادەملەر؟ — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا ئۇزىنى يولنىڭ چېتىگە ئېلىپ.

ئىككىنچى پايىسىدە ئولتۇراتتى. ئۇ بۇتلېرغا بىر قارىدى-دە، ئاچچىقلىنىپ، تەتۈر قارىۋالدى.

— نېمە بولدىڭىز، مارىيە دىمىتروۋنا؟ — دېدى بۇتلېر.

— سىلەر ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. مېنىڭ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. راستلا ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، — ئۇ شۇنداق دەپ ئورنىدىن تۇردى.

— بۇنداق ئىش ھەرقانداق كىشىنىڭ بېشىغا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، — دېدى بۇتلېر نېمە دېسە ياخشى بولىدىغانلىقىنى بىلەلمەي، — ئۇرۇش دېگەن شۇ-دە.

— ئۇرۇش! بۇ قانداق ئۇرۇش؟ — مارىيە دىمىتروۋنا ۋاقىرىدى، — قىسقىسى، ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. ئادەم ئولگەندىن كېيىن كومۇش كېرەك ئىدى، سىلەر ئۇنى ئويناۋاتىسىلەر. ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، بۇنىڭدا گەپ يوق. — ئۇ مۇشۇ سوزلەرنى تەكرارلاپ پەلەمپەيدىن چۈشۈپ، ئارقا ئىشىك بىلەن ئويىگە كىرىپ كەتتى.

بۇتلېر مېھمانخانىغا يېنىپ كىرىپ، كامېنېۋنى بۇ ئىشنى باشتىن-ئاياق سوزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى.

كامېنېۋ سوزلەپ بەردى.

ئىش مۇنداق بولغان ئىدى.

قوچاقلىدى.

— سلەرگە ھاجى مۇراتنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەلدىم، — دېدى كامېنېۋ.

— يالغان ئېيتما، ئولتۇردۇڭلارما؟

— ھە، قاچماقچى بولغان ئىدى.

— مەن ئۇ ئىشەنچىسىز دىگەن ئىدىم. قېنى ئۇ باش؟ قەيەردە؟ ماڭا كورسەتكىنە.

ئۇ ھىلىقى كازاكنى چاقىردى، كازاك خالتىنى ئېلىپ كىرىپ، باشنى چىقاردى. ئىۋان ماتۋېيېۋىچ مەس كوزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ئۇزاق قارىدى.

— باتۇر ئادەم ئىدى، ئەكەلگىنە، بىر سويۇپ قوياي، — دىدى ئۇ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، نوچى ئادەم ئىدى، — دىدى بىر ئەپتسەر.

ھەممىسى بىر قۇر كورۇپ بولۇشۇپ، ئۇنى يەنە ھىلىقى كازاكقا بەردى. ئۇ باشنى خالتىغا سېلىپ، پەم بىلەن ئاۋايلاپ يەرگە قويدى.

— قانداق، كامېنېۋ، باشنىمۇ كورسەتتىڭ. ئەمدى سوزلەپمۇ بىرەرسەن؟ — دىدى بىر ئەپتسەر.

— باشنى ماڭا بېرىڭلار، بىر سويۇپ قوياي، ئۇ ماڭا قىلىچىنى ھەدىيە قىلغان ئىدى، — دەپ ۋاقىرىدى ئىۋان ماتۋېيېۋىچ.

بۇتلېر ئىشىك ئالدىغا چىقتى، مارىيە دىمىتروۋنا پەلەمپەيىنىڭ

گاھ بىرسىنى قۇچاقلايتتى، گاھ ئۇزىنىڭ "شامىل يېغا باشلىدى نەچچە يىل بۇرۇن، تىرا-راي-تىرا-راي، نەچچە يىل بۇرۇن" دىگەن ئامراق ناخشىسىنى ئېيتىپ، ئۇسۇل ئويناپ كېتەتتى.

بۇتلېرمۇ شۇ يەردە ئىدى. ئۇ بۇ يەردىمۇ ئۇرۇشنىڭ شېرىدىيتىنى كورۇشكە تىرىشاتتى، لېكىن كوڭلىنىڭ بىر يېرىدە ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا ئىچى ئاغرىيتتى، لېكىن ئۇنى توختىتىۋېلىشقا چارىسىز ئىدى. بۇتلېر شىر كەيىپ بولۇپ، غىپپىدە ئويگە تىكىۋەتتى.

تولۇن ئاي ئاپپاق ئويلەر ۋە يولدىكى تاشلارنى يورۇتۇپ تۇراتتى. كېچە بەك ئايدىڭ بولغاچقا، كوچىدىكى ھەر بىر تاش، ھەر بىر تال سامان ۋە تىزەك دوۋىلىرىگىچە ناھايىتى ئېنىق كورۇنەتتى. بۇتلېر ئويىگە ئاز قالغاندا، بېشى بىلەن بوينىغا ياغلىق ئورىۋالغان مارىيە دىمىترىۋۋنا ئۇچراپ قالدى. بۇتلېر مارىيە دىمىترىۋۋنادىن داۋىسىنى يىگەندىن كېيىن، بىر ئاز خىجىل بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇزىنى قاچۇرۇپ يۇرەتتى. ئەمدى ئايدىڭ كېچىدە، ئاز-تولا ئىچكەن پەيتتە ئۇنىڭ ئۇچرىشىپ قالغىنىغا بۇتلېر ئىنتايىن خوش بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە يېقىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

— نەگە ماڭدىڭىز؟ — دىدى ئۇ.

— بىزنىڭ بوۋاينى يوقلىغىلى، — دىدى ئۇ ئاقكوڭۇللۇك بىلەن. ئۇ بۇتلېرنىڭ ئۇزىنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىشىنى پۇتۇنلەي

کىرىۋېلىش بولدى، لېكىن ئۇ ئويلىمىغان يەردىن قاتتىق داۋىسىنى يەپ، ئىزا تارتقىنىدىن ئۇنىڭغا ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق بولۇپ تۇيۇلدى.

ئاپرېلنىڭ ئاخىرىدا قورغانغا بىر ئەترەت كەلدى. بۇ ئەترەت بارىيارتىنىسكى بېسىپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھېساپلانـغان چېچېنلەر رايونىدىن ئۆتىدىغان چاغدىكى يېڭى يۈرۈشكە بەلگىلەنگەن ئەترەت ئىدى. بۇ ئەترەت كاباردا تۇۋەنىنىڭ ئىككى لىيەنى بولۇپ، ئۇلار كاپكازنىڭ ئادىتى بويىچە كۈرىنىسكى لىيەنلىرىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە كۈتۈۋېلىناتتى. ئەسكەرلەر گەزەرمىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ئاش-چاي، گوش بىلەنلا ئەمەس، ۋۇتكا بىلەنمۇ مېھمان قىلىندى، ئەپىتسەرلەر بۇ يەرـدىكى ئەپىتسەرلەرنىڭ قېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ يەردىكى ئەپىتسەرلەر يېڭى كەلگەن ئەپىتسەرلەرنى ئادەت بويىچە زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالدى.

زىياپەت ئاياقلىشاي دېگەندە، ئۇلار تازا ئىچىشتى، ناخشىـچىلار ناخشا ئېيتىپ، تېخىمۇ قىزىتىۋەتتى. ئىچىپ مەس بولۇپ، چىرايى ئاق سېرىق تۇسكە كىرگەن ئىۋان ماتۋېيېـۋىچ ئورۇندۇققا مىنىۋېلىپ، قىلىچىنى چىقىرىپ، خىيالىدىكى دۈشمىنىنى چاپاتتى، گاھ تىللايتتى، گاھ قاقاقلاپ كۈلەتتى،

يېنىنىڭ خوتۇنى ئازدۇرغاندا ئۇنىڭغا گول بولمىغانلىقى توغرىـسىدىكى ھېكايىگە قارالسۇن.

ئاينىڭ يورۇغى كېلىۋاتقانلارنى كەينى تەرەپتىن يورۇتتى. ئۇلار ئالدىغا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، مارىيە دىمىتروۋنا ئۇلارنى تونۇدى. بۇ ئەپىتسەر بۇرۇن ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان كامېنېۋ ئىدى. شۇڭا مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنى تونۇيتتى.

— سىز پېتىر نىكولايېۋىچقۇ؟ — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنىڭغا.

— ھەئە، — دېدى كامېنېۋ، — ھە، بۇتلېر! ياخشىمۇ سىز؟ تېخى ئۇخلىماپسىلەرغۇ، مارىيە دىمىتروۋنا بىلەن يۈرەمسىز؟ پەخەس بولۇڭ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بۇرنىڭىزدىن بولاق قىلمىسۇن يەنە، ئۇ نەدە؟

ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئاشۇ يەردە، — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا ناخشا ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپنى كۆرسىتىپ، — ئۇلار تاماشا قىلىۋاتىدۇ.

— نېمە، سىلەرنىڭكىلەر تاماشا قىلىۋاتامدا؟

— ياق، ئۇلار خاساۋ يۇرتىدىن كەلگەنلەر، ئۇلار مېھمان بولۇۋاتىدۇ.

— ھە، بۇ ياخشى ئىشقۇ. مەنمۇ ئۈلگۈرگىدەكمەن، مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم بىرەر مىنۇتلۇقلا ئىش ئۈچۈن.

— نېمە، بىر ئىش بارمىدى؟ — سورىدى بۇتلېر.

— ئازراق ئىش بار ئىدى.

— ياخشى ئىشمۇ، يامان ئىشمۇ؟

چىن كۆڭلى بىلەن قەتئىي رەت قىلغان، لېكىن بۇتىلېرنىڭ شۇنىڭدىن كېيىن دائىم ئۇزىنى قاچۇرۇپ يۈرۈشى ئۇنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى.

— ئۇنى يوقلىغىلى دەمسىز، ئۇ كېلىپ قالار.

— كېلەلمەي قالارمىكىن؟

— كېلەلمىسە، كوتىرىپ ئەپكېلىپ قويۇشار.

— ۋىيەي، ئۇنداق بولسا قاملاشمىغىنى، — دىدى مارىيە دىمتروۋنا، — ئۇنداق بولسا بارمايمۇ يە؟

— بارمىسىڭىزمۇ بولىدۇ، قايتايلى.

مارىيە دىمتروۋنا ئارقىسىغا يېنىپ، بۇتىلېر بىلەن بىللە ئۆيىگە قايتتى. كېچە شۇ قەدەر ئايدىڭ ئىدىكى، باشنىڭ كولەڭگىسى ئەتراپىدىكى يورۇقلۇق يول بويىدا ھەركەتلىنىۋاتقان گەۋدىنىڭ كولەڭگىسىگە ئەگىشىپ ھەركەتلىنەتتى. بۇتىلېر ئۇزىنىڭ كولەڭگىسىگە كوز سېلىپ، مارىيە دىمتروۋناغا ئۇزىنىڭ ھېلىمۇ كويۇپ يۈرگەنلىگىنى بىلدۈرمەكچى بولدىيۇ، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي قالدى. مارىيە دىمتروۋنا ئۇنىڭ گەپ قىلىشىنى كۈتەتتى. ئۇلار مۇشۇنداق ئۈن-تىنسىز مېڭىپ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا، دوقمۇشتىن بىرنەچچە ئاتلىق چىقىپ كەلدى. بۇلار بىر ئەپىتسەر ۋە ئۇنىڭ كانۋايلىرى ئىدى.

— بۇ قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن ئادەملەر؟ — دىدى مارىيە دىمتروۋنا ئۇزىنى يولنىڭ چېتىگە ئېلىپ.

گەن، بىر كوزى ئۇچۇق، بىر كوزى يېرىم يۇمۇق بىر باش ئىدى. باشنىڭ يەتتە-سەككىز يېرىگە خەنجەر تىقىلغان، بۇرنىدا قاپ-قارا قان ئۇيۇپ قالغان، بويىنىغا قانغا بويالغان لوڭگە ئورالغان ئىدى. بۇ باشنىڭ شۇنچە جىق يارىلانغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ كوكەرگەن لەۋلىرىدىن بالىلارچە يېقىملىق كورۇنۇش چىقىپ تۇراتتى.

مارىيە دىمىترووۋنا ئۇنىڭغا بىر قاراپلا ئۇنىچۇقماستىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، ئىتتىك مېڭىپ ئويىگە قايتتى.

بۇتلېر بۇ قورقۇنچلۇق باشقا كوزىنى ئۇزمەي قارايتتى. بۇ يېقىندىلا ئۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن قىزغىن پاراڭلىشىپ تاڭ ئاتقۇزغان ھاجى مۇراتنىڭ بېشى ئىدى.

— بۇ نىمە ئىش، ئۇنى كىم ئولتۇردى؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— قاچماقچى بولغان ئىدى، تۇتۇۋالدۇق، — كامېنېۋ شۇنداق دىدى-دە، باشنى كازاكقا بېرىپ، ئوزى بۇتلېر بىلەن ئويگە كىرىپ كەتتى.

— ئولگەندىمۇ مەرتلەرچە ئولدى-دە، — دىدى كامېنېۋ.

— بۇ ئىشنىڭ باش-ئايىغى قانداق؟

— سەل تەخىر قىلىڭ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچ كەلگەندە، سىلەرگە ھەممىنى سوزلەپ بېرىمەن. مېنى شۇنىڭ ئۇچۇن ئەۋەتتى. ئۇنى قورغانلارغا، يېزا-كەنتلەرگە ئېلىپ بېرىپ كورسىتىپ يۇرىمەن.

ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا كىشى ئەۋەتىلدى، ئۇ ئوزىگە ئوخشاش مەس ئىككى ئەپىتسەر بىلەن ئويگە كىرىپ، كامېنېۋنى

— بۇ كىمنىڭ قانداق قارىشىغا باغلىق! بىز ئۈچۈن ئىبىتقاندا، ياخشى ئىش، بەزىلەر ئۈچۈن يامان ئىش، — دىدى كامىنىۋ كۈلۈپ تۇرۇپ.

بۇ چاغدا پىيادىلەر بىلەن كامىنىۋلار ئىۋان ماتۋىيىۋىچنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى.

— چىخىرىۋ! مەيەگە كەلگىنە، — دەپ چاقىردى كامىنىۋ بىر كازاك ئەسكەرگە قاراپ.

چىخىرىۋ ئىتنى دىۋىتىپ، ئالدىغراق كەلدى. بۇ كازاك ئاددىغىنا دون فورمىسىدا ھەربى كىيىم، شىنىل، ئۆتۈك كىيگەن بولۇپ، ئىگەرنىڭ كەينىگە بىر خۇرجۇن ئارتىۋالغان ئىدى.

— قېنى، ھىلىقى نەرسىنى ئاله، — دىدى كامىنىۋ ئىتتىدىن چۈشۈۋىتىپ.

كازاكمۇ ئاتتىن چۈشۈپ، خۇرجۇندىن ئىچىگە بىرنەرسە سېلىنغان بىر خالتىنى چىقاردى. كامىنىۋ ئۇنىڭ قولىدىن خالتىنى ئېلىپ، قولىنى ئىچىگە تىقتى.

— سىلەرگە بۇ يېڭىلىقنى كورسىتىپ قويايى، بولامدۇ؟ سىز قورقامسىز؟ — دىدى مارىيە دىمىتروۋناغا.

— قورققۇدەك نىمىدى ئۇ، — دىدى مارىيە دىمىتروۋنا.

— مانا مۇشۇ، — دىدى كامىنىۋ بىر ئادەمنىڭ بېشىنى چىقىرىپ ئاينىڭ يورۇغىغا قويۇپ، — سىلەر تونۇمسىلەر؟

ئۇ قاپقىنى كوتىرىلىپ تۇرغان، قاپ-قارا ساقىلى تەكشى ياستىلغان، بۇرۇتلىرى قىسقا قىرقىلغان، چاچلىرى چۈشۈرۈل-

ئىككىنچى پايىسىدە ئولتۇراتتى. ئۇ بۇتلېرغا بىر قارىدى-دە، ئاچچىقلىنىپ، تەتۇر قارىۋالدى.

— نىمە بولدىڭىز، مارىيە دىمىترووۋنا؟ — دىدى بۇتلېر.

— سىلەر ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. مېنىڭ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. راستلا ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، — ئۇ شۇنداق دەپ ئورنىدىن تۇردى.

— بۇنداق ئىش ھەرقانداق كىشىنىڭ بېشىغا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، — دىدى بۇتلېر نىمە دىسە ياخشى بولىدىغانلىغىنى بىلەلمەي، — ئۇرۇش دىگەن شۇ-دە.

— ئۇرۇش! بۇ قانداق ئۇرۇش؟ — مارىيە دىمىترووۋنا ۋاقىرىۋەتتى، — قىسقىسى، ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن كومۇش كېرەك ئىدى، سىلەر ئۇنى ئويناۋاتىسىلەر. ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، بۇنىڭدا گەپ يوق. — ئۇ مۇشۇ سۆزلەرنى تەكرارلاپ پەلەمپەيدىن چۈشۈپ، ئارقا ئىشىك بىلەن ئۆيىگە كىرىپ كەتتى.

بۇتلېر مېھمانخانىغا يېنىپ كىرىپ، كامېنېۋنى بۇ ئىشنى باشتىن-ئاياق سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى.

كامېنېۋ سۆزلەپ بەردى.

ئىش مۇنداق بولغان ئىدى.

قوٗچاقلىدى.

— سلەرگە هاجى موٗراتىنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەلدىم، — دېدى كامېنېۋ.

— يالغان ئېيتما، ئولتوٗردوٗڭلارما؟

— هە، قاچماقچى بولغان ئىدى.

— مەن ئوٗ ئىشەنچىسىز دىگەن ئىدىم. قېنى ئوٗ باش؟ قەيەردە؟ ماڭا كورسەتكىنە.

ئوٗ هىلىقى كازاكنى چاقىردى، كازاك خالتىنى ئېلىپ كىرىپ، باشنى چىقاردى. ئىۋان ماتۋېيېۋىچ مەس كوزلىرى بىلەن ئوٗنىڭغا ئوٗزاق قارىدى.

— باتوٗر ئادەم ئىدى، ئەكەلگىنە، بىر سويۈپ قوياي، — دىدى ئوٗ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، نوچى ئادەم ئىدى، — دىدى بىر ئەپتسەر.

هەممىسى بىر قوٗر كوروٗپ بولوٗشوٗپ، ئوٗنى يەنە هىلىقى كازاكقا بەردى. ئوٗ باشنى خالتىغا سېلىپ، پەم بىلەن ئاۋايلاپ يەرگە قويدى.

— قانداق، كامېنېۋ، باشنىمۇ كورسەتتىڭ. ئەمدى سوزلەپمۇ بىرەرسەن؟ — دىدى بىر ئەپتسەر.

— باشنى ماڭا بېرىڭلار، بىر سويۈپ قوياي، ئوٗ ماڭا قىلىچىنى هەدىيە قىلغان ئىدى، — دەپ ۋاقىرىدى ئىۋان ماتۋېيېۋىچ.

بوٗتلېر ئىشىك ئالدىغا چىقتى، مارىيە دىمىترووۋنا پەلەمپەيىنىڭ

يىگىت نازاروۋ ئىدى. ئۇ كىچىكىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان نامرات دېھقان ئائىلىسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئانىسى بىلەن ئۈچ سىڭلىسى ۋە ئىككى ئىنىسىنى باقاتتى.

— پەخەس بول، نازاروۋ، ئۇلار يىراقتا بارمىسۇن، — دەپ توۋلىدى باشلىق.

— خوپ، جاناپلىرى، — دېدى نازاروۋ ئۆزەڭگىگە پۇتىنى ئېلىۋېتىپ. ئۇ دولىسىدىكى مىلتىقىنى تۇتۇپ، ئىلمەك بۇرۇن، يوغان، چىلان تورۇق ئاتتا ئېتىنى يورغىلىتىپ مېڭىپ كەتتى. توت ئاتلىق كازاك ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى: ئۇلارنىڭ بىرسى ھەمزەلىگە ئۇق دورىسى سېتىپ بەرگەن، ئورۇق، شادا پاچاق، ئۇستا ئوغرى ۋە پۇل تاپار فېراپونتوۋ، بىرسى ئەسكەرلىك مۇددىتى توشقان، دائىم ئۆزىنىڭ كۈچىنى كوز-كوز قىلىدىغان ۋە خېلى ياشلارغا كىرىپ قالغان ساغلام دېخان ئىگناتوۋ، بىرسى ھەممەيلەن مازاق قىلىدىغان كۈچسىز ياش بالا مىشكىن، بىرسى ئاتىسىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولغان سېرىق چاچلىق، مۇلايىم ۋە خۇش خۇي يىگىت پېتراكوۋ ئىدى.

ئەتىگەندە كۈن تۇمان بولۇپ، چاي ۋاقتىدا ئېچىلىپ كەتتى. دەل-دەرەخلەرنىڭ ئەمدىلا چىقىقان يوپۇرماقلىرىدا، ياپ-يېشىل ئوت-چوپلەرنىڭ بىخلىرىدا، ئەمدىلا ئۇنۇپ چىققان مايسىلاردا، سول تەرەپتىكى ئىتتىك ئېقىۋاتقان شوخ دەريانىڭ كوپۇكلىرىدە كۈن نۇرى يالتىرايتتى.

ھاجى مۇراتنىڭ ئېتى يورغىلاپ كېتىپ باراتتى. كازاكلار

25

ھاجى مۇراتنىڭ شەھەر سىرتىغا چىقىپ ئاتلىق تاماشا قىلىشىغا كازاكلارنىڭ ھەمرا بولۇش شەرتى بىلەن رۇخسەت قىلىنغان ئىدى. نۇخا شەھىرىدە ھەممىسى بولۇپ ئەللىك كازاك ئەسكەر بار ئىدى، بۇلاردىن ئۇنى ھەرقايسى باشلىقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ئىدى، قالغانلىرى بۇيرۇق بويىچە ھەر قېتىمدا ئوندىن بەلگىلەنسە، كۈن ئارىلاپ بىر قېتىم نوۋەت كېلەتتى. شۇڭا دەسلەپكى كۈنى ئۇنى چىقتى، كېيىنچە كۈندە بەشتىن چىقىرىش، ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ ھەممە مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقماسلىق قارار قىلىنغان ئىدى. لېكىن ھاجى مۇرات 25 - فېۋرال كۈنى تاماشاغا چىققاندا، ئۇزىنىڭ بەش مۇرىدىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقتى. ھاجى مۇرات ئاتقا مىنىپ تۇرۇشىغا، ھەربى باشلىق ھاجى مۇراتنىڭ بەش مۇرىدىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىللە مېڭىشقا تەمشىلىۋاتقانلىغىنى كورۇپ، ئۇنىڭ ھەممە ئادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىغىنى ئېيتتى، لېكىن ھاجى مۇرات ئاڭلىماسقا سېلىپ، ئېتىنى دېۋىتتى، ھەربى باشلىقمۇ چىڭ تۇرۇۋالمىدى. كازاكلارنىڭ بەنجاكى گېورگى ئوردېنى ئالغان، دوگىلەك چاچ قويىۋالغان، ساغلام سېرىق

ماڭدى.

— مەن گەپ قىلىۋاتىمەن، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، — دەپ نازاروۋ يەنە توۋلىدى.

ھاجى مۇرات جاۋاپمۇ بەرمەي، كەينىگە قاراپمۇ قويماي، ئېتىنى ئىتتىكلىتىپ ئۇچقاندەك چاپتۇردى.

— ئالدامچى، قېچىپ كېتەلمەيسەن! — نازاروۋ ئاچچىقلىنىپ ۋاقىرىدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ چىلان تورۇق ئاختا ئېتىنى قامچىلاپ ئۈزەڭگىگە چىڭ دەسسەپ ئالدىغا ئېگىشىپ، ئېتىنى ھاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن جېنىنىڭ بېرىچە قويۇۋەتتى.

ھاۋا شۇ قەدەر ئۇچۇق ۋە ساپ ئىدى، ھاياتىي كۈچ نازاروۋنىڭ كوڭلىدە خوشال-خورام ئوينايتتى، ئۇ كۈچلۈك ئېتىغا چاپلىشىپ تۈپ-تۈز يولدا ھاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن ئۇچقاندەك كېتىۋاتقاندا، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ھەرقانداق قايغۇلۇق ، پاجىەلىك ياكى قورقۇنچلۇق ئىشلار ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقمايتتى. ئۇ ھاجى مۇراتنى قوغلاپ ئېتىنى ھەر بىر سەكرەتكىنىگە خوش ئىدى. ھاجى مۇرات يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان كازاك ئېتىنىڭ تىۋىشىنى ئاڭلاپ، ھەش-پەش دىگىچە ئۆزىگە يېتىشىۋالىدىغانلىغىنى پەملەپ، ئۇڭ قولىغا تاپانچىسىنى ئېلىپ، كەينىدىكى ئاتنىڭ تىۋىشىنى ئاڭلاپ قىزىپ كېتىپ بارغان ئېتىنى سول قولى بىلەن بوشراق تۇتتى.

— بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ دىدىمغۇ! — دەپ ۋاقىرىدى

بىلەن مۈرىتلىرى ئۈنىڭ كەينىدىن قالماي كېلىۋاتاتتى. ئۇلار قورغاندىن ئۈزاپ، يولغا چىقتى. يولدا بېشىغا سېۋەت قويىۋالغان ئايالـلار، هارۋىدا ئولتۇرغان ئەسكەرلەر، غىچىلداپ مېڭىۋاتقان كالا هارۋىسى كېتىپ باراتتى. ئىككى چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن هاجى مۈرات ئاق ئېتىنى دىۋىتىپ، بولۇشىغا قويۇپ بەردى، مۈرىتلىرى ئېتىنى بولۇشىچە چاپتۇرۇپ ئاران يېتىشتى. كازاكلارمۇ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى.

—پاھ، ئۈنىڭ ئېتى ئۈچىدىكەنغۇ،—دىدى فېراپونتوۋ،— ئەگەر ئۇ بوي سۇنمىغان بولسا، ئۈنى چوقۇم قولغا چۈشۈرگەن بولاتتىم.

—راست دەيسەن، بۇرادەر، بۇ ئات تىفلىستا ئۈچ يۈز سومغا يارايدۇ.

—مېنىڭ ئېتىم ئۈنىڭغا يېتىشۋالىدۇ،—دىدى نازاروۋ.

—ئەلۋەتتە سەن يېتىشۋالىسەن،—دىدى فېراپونتوۋ.

هاجى مۈرات بارغانسېرى ئېتىنى ئىتتىكلەتتى.

—هەي دوستۇم، بۇ بولمىدى، ئاستىراق ماڭ،—دەپ توۋلىدى نازاروۋ قوغلاپ كېلىۋېتىپ.

هاجى مۈرات كەينىگە بىر قاراپ قويۇپ، ئۈندىمەستىن، يەنە شۇنداق مېڭىۋەردى.

—پەخەس بولۇڭلار، بۇ كاساپەتلەرنىڭ پەيلى يامان تۇرىدۇ،—دىدى ئىگناتوۋ،—قارا، ئېتىنى هە دەپ قامچىلاۋاتىدۇ.

ئۇلار شۇنداق قىلىپ، تاغ تەرەپكە بىر چاقىرىمچە

چۇشۇردى. خان مەغەم ئولگەنلەرنىڭ ئوق ۋە خالتىلىرىنى
ئېلىۋالدى. خەنەفى نازاروۋنىڭ ئېتىنى ئېلىپ ماڭماقچى بولۇ-
ۋىدى، ھاجى مۇرات ئۇنداق قىلىشقا ئۇنىمىدى ۋە يول بويلاپ
ئالدىغا قاراپ چاپتى. مۇرىتلار ئۇزلىرىگە ئەگىشىپ كەلگەن
پېتراكوۋنىڭ ئېتىنى قوغلىۋېتىپ، ھاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن
ئات سالدى، مۇنارنىڭ ئۇستىدىن ملتىق ئېتىپ سىگنال بېرىلە-
گەندە، ئۇلار نوخادىن ئۇچ چاقىرىم ئۇزاپ، شاللىقنىڭ ئىچىگە
كىرگەن ئىدى.

قارنى يېرىلغان پېتراكوۋ ئوگدىسىغا ياتاتتى، ئۇ يۇزىنى
ئاسمانغا قىلىپ، بېلىقىقا ئوخشاش ئاغزىنى بىر ئېچىپ، بىر
يېپىپ جان ئۇزدى.

—ۋاي خۇدا، ۋاي ئاتام، ياخشى قىلىشىپسەن!—دەپ
ۋاقىرىدى قورغان ئەمەلدارلىرى مىشكىنىدىن ھاجى مۇراتنىڭ
قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ بېشىنى چاڭگاللاپ،—كاللاڭلارنى ئالىمەن،
قاچۇرۇپ قويۇشۇپسەن، قاراقچىلار!

ھەممە يەرگە ئەنسىزلىك سىگنالى بېرىلدى. قاچقانلارنى
تۇتۇشقا بارلىق كازاكلارلا ئەۋەتىلىپ قالماي، ئەل بولغان يېزا-
كەنتلەردىكى بارلىق ساقچىلارمۇ يىغىپ كېلىندى. ھاجى مۇراتنى
تۇتقان ياكى ئولتۇرۇپ، بېشىنى ئېلىپ كەلگەنلەرگە مىڭ سوم
سويۇنچە بېرىش جاكالاندى. ھاجى مۇرات ھەمرالىرى بىلەن
كازاكلاردىن قېچىپ ئىككى سائەتتىن كېيىن، قاچقۇنلارنى

ھاجى مۇراتقا يېتىشىپ قالاي دېگەن نازاروۋ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىگە قولىنى سوزۇپ، لېكىن ئۇلگۈرەلمىدى، ئاڭغىچە ئوق ئېتىلدى.

—بۇ نېمە قىلغىنىڭ، —دەپ ۋاقىردۇەتتى نازاروۋ كوكسىنى تۇتۇپ.

—ئېتىڭلار بۇلارنى، يىگىتلەر، —ئۇ شۇنداق دېدى-دە چايقىلىپ، ئىگەردىن قىڭغايدى.

تاغلىقلار قورالىلىرىنى ئاۋال ئېلىشىپ، كازاكلارنى ئاتتى ۋە چاپتى.

نازاروۋ ئېتىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ قالدى، ئېتى ئۈركۈپ، ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىناتتى. ئىگناتوۋنىڭ ئېتى يىقىلىپ، ئۇنىڭ بىر پۇتىنى بېسىۋالدى. ئىككى تاغلىق قىلىچ-لىرىنى ئويىنتىپ، ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشى ۋە قولل-رىنى چاپتى. پېتراكوۋ دوستىنى قۇتۇلدۇرۇشقا ئېتىلۇۋىدى، ئىككى پاي ئوق كېلىپ، بىرى دۈمبىسىگە، يەنە بىرى يانبېشىغا تەگدى-دە، ئۇ خۇددى تاغاردەك دۈمۈلاپ چۈشتى.

مىشكىن ئېتىنى كەينىگە بۇراپ، قورغانغا چاپتى. خەنەفى بىلەن خان مەغەم ئۇنى شىددەت بىلەن قوغلىدى، لېكىن ئۇزاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن يېتىشەلمىدى.

خەنەفى بىلەن خان مەغەم ئۇنى قوغلاپ يېتىشكە كوزى يەتمەي، قايتىپ كەلدى، ھەمزەلى ئىگناتوۋنىڭ بىرنەچچە يېرىگە خەنجەر سالدى، نازاروۋغا بىرنەچچىنى سانچىپ، ئۇنى ئاتتىن

دەريا بويىغا يېتىپ كېلەلمىدى. سول تەرەپتە چاتقال بىلەن قاپلانغان ئارالغا ئوخشاش بىر تۆپىلىك تۇراتتى. ھاجى مۇرات مۇشۇ چاتقاللىقتا ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، كېچىدە مېڭىشنى قارار قىلدى.

چاتقاللىققا كىرىپلا ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئاتلىرىنىڭ پۇتىنى چۈشەپ، ئوتقا قويۇۋەتتى، ئاندىن ئېلىۋالغان نان-پانلىرىنى يېيىشكە باشلىدى. بايىلا يوپ-يورۇق تۇرغان ھىلال ئاينىڭ تاغ كەينىگە موكۇشى بىلەن تۈن قاراڭغۇلاشتى. نۇخادا بۇلبۇل بەك كوپ ئىدى. بۇ چاتقاللىقتىمۇ ئىككىسى بار ئىدى. ھاجى مۇرات ئۆزىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلىشىپ چاتقاللىققا كىرگەندە، بۇلبۇللار تىمتاس بولۇۋالغان ئىدى. ئۇلار جىم بولۇشقاندا، بۇلبۇللار يەنە چاڭقىلداپ سايراشقا باشلىدى. ھاجى مۇرات كېچىدىكى ئاۋازلارغا قۇلاق سالاتتى، بۇلبۇللارنىڭ بارغانسېرى قىزىپ سايراشلىرىغىمۇ قۇلاق سالاتتى.

بۇلبۇللارنىڭ سايراشلىرى ئۇنىڭغا تۈنۈگۈن ئاخشام سۇ ئېلىشقا چىققاندا ئاڭلىغان غامزات توغرىسىدىكى ناخشىنى ئەسلەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ھەر بىر مىنۇتتا غامزاتنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. ئۇ ئۆزىمۇ شۇنداق مولچەرلەيتتى، شۇڭا ئۇنىڭ كوڭلىدە بىردىنلا جىددىيلىك پەيدا بولدى. ئۇ بۇركىسىنى يەرگە سېلىپ، ناماز ئوقۇدى. نامازنى ئوقۇپ بولۇپ تۇرۇشىغا چاتقاللىققا يېقىنلىشىۋاتقان ئاۋاز

ئىزدەش ۋە تۇتۇش ئۈچۈن ساقچى باشلىغىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر يولغا چىقتى.

ھاجى مۇرات چوڭ يول بىلەن بىرنەچچە چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھاسراپ قارا تەرگە چومگەن ئېتىنى توختاتتى. يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىلارجىك يېزىسىنىڭ ئۆيلىرى ۋە مىچىتىنىڭ پەش-تىغى، سول تەرىپىدە ئېتىز، ئېتىزلارنىڭ كەينىدە دەريا كۆرۈ-نۈپ تۇراتتى. تاققا ئوڭ تەرەپتىكى يول بىلەن بارغىلى بول-سىمۇ، ھاجى مۇرات قوغلاپ كەلگۈچىلەر ئوڭ تەرەپتىن كېلىدۇ دەپ مولچەرلەپ، سول تەرەپكە قاراپ بۇرۇلدى. ئۇ ئالازان دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان يولغا چىقىپ، شۇ يول بىلەن جاڭگالغا كەلمەكچى، ئاندىن يەنە بىر دەريادىن ئۆتۈپ، جاڭگالنى كېسىپ، تاققا چىقماقچى بولدى. ئۇ مۇشۇ ئوي بويىچە سولغا بۇرالدى. لېكىن دەريا بويىغا بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى بېسىپ ئۆتۈش زورۇر بولغان شاللىق ھەر يىلى ئەتىيازدىكىدەك يېڭىلا سۇ قويۇلۇپ ساسلىق بولۇپ كەتكەن بولغاچقا، ئات قوسىغىچە پېتىپ قالات-تى. ھاجى مۇرات قۇرۇق يول ئىزدەپ ئوڭ-سولغا مېڭىپ باقتى، لېكىن ئۇلار كېتىۋاتقان يەرگە سۇ قويۇۋېتىلگەن ۋە بۇ سۇ سىڭىپ كەتكەن ئىدى. ئاتلار پۇرۇپكا پاقىلدىغاندەك، سىغىز لايدىن پۇتلىرىنى تارتىپ ئالاتتى ۋە قاتتىق ھاسراپ، توختاپ-توختاپ كېتىپ باراتتى.

ئۇلار خېلى ئۇزاق ھەپىلىشىپ يۈرۈپ، قاراڭغۇ چۈشكەندىمۇ

ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ قورشاۋدا قالغانلىغىنى بىلگەندىن كېيىن، چاتقاللىق ئارىسىدىن بىر ئازگالنى تاپتى ۋە شۇ يەرگە موكۇنۇپ تۇرۇپ، ئوق دورىسى بىلەن كۈچى تۈگىگەنگە قەدەر ئۇلار بىلەن ئېلىشىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ ئۇزىنىڭ پىكرىنى ھەمراھلىرىغا ئېيتىپ، ئازگالنىڭ ئۈستىگە ئىستىھكام ياساشنى تاپىلىدى. مۇرىتلىرى دەرھال شاخلارنى كېسىپ، خەنجەرلىرى بىلەن يەرنى كولاشقا كىرىشتى. ھاجى مۇراتمۇ بىللە ئىشلىدى.

تاڭ سۈزۈلگەندە، ھىلىقى ساقچىلار باشلىقى ئاتلىق چاتقاللىققا يېقىنراق كېلىپ:

— ھەي، ھاجى مۇرات، تەسلىم بول! بىز جىق، سىلەر ئاز، — دەپ ۋاقىردى.

بۇنىڭغا جاۋابەن ئازگالدىن ئىس كۆتىرىلىپ، ئوق ئېتىلدى، ئوق بىر ساقچىنىڭ ئېتىغا تەگدى، ئات سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدى. ئارقىدىن، چاتقاللىقنىڭ يېنىدا تۇرغان ساقچىلار تەڭلا ئوق چىقاردى، ئۇلارنىڭ ئوقلىرى ۋىژىلداپ يوپۇرماقلارنى توكۇپ، شاخلارنى سۇندۇرۇپ، توپ-توغرا ئىستىھكامغا كېلىپ چۈشتى، لېكىن ئىستىھكامدىكىلەرگە تەگمىدى. پەقەت ھەمزەلىنىڭ توپتىن ئايرىلىپ كەتكەن ئېتىغىلا ئوق تەگدى. ئاتنىڭ بېشى يارىلانغان بولسىمۇ يىقىلمىدى، پۇتىدىكى ئاغامچىنى ئۈزۈپ چاتقاللارنى شالدىرلىتىپ چېپىپ، باشقا ئاتلارغا ئېتىلدى ۋە بۇ ئاتلارغا يۆلەنگىنىچە ئوت-چۆپنى قانغا مىلەپ يېقىلدى.

ئاڭلانـدى. بۇ ئاۋازلار پاتقاقلىقتا شالاپ ـ شۇلۇپ قىلىپ كېلە-
ۋاتقان نۇرغۇن ئاتلارنىڭ ئاياق تىۋىـشى ئىدى. كوزى ئۇتـكۇر
خان مەغەم چاتقاللىقنىڭ چېتىگە يۇگرەپ چىقىپ، قاراڭغۇدا
چاتقاللىقتا قاراپ كېلىۋاتـقان ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسـكەرلەرنىڭ
كولەڭگىـسىنى كوردى. خەنەفىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇنداق
بىر توپ كىشـىنىڭ كولەڭـگىسىنى كوردى. بۇ بازار ئامانـلىق
ساقـلاش ئەترىـدىنىڭ باشلىـغى كارگـانوۋ باشلاپ كېلىۋاتـقان
ساقچىلار ئىدى.

"خوپ، بىزمۇ غامزاتـقا ئوخشاش ئىلىشايـلى"دەپ ئويلىدى
هاجى مۇرات.

سىگنال بېرىلگەندىن كېيىن، كارگانوۋ يۈز ساقچى ۋە كا-
زاكلار بىلەن هاجـى مۇراتنى قوغـلاپ چىقتى، لېكىن هـېچ
يەردىـن ئۇنىڭ ئىزى تۇرماق، ئىزىنىمۇ تاپالـمىدى. كارگانوۋ
ئۇمىتسىزلىنىـپ قايتىپ كەلدى، ئەمما كەچقۇرۇنلۇغى بىر تاتار
بوۋاي ئۇچراپ قالدى. كارگانوۋ ئۇنىڭدىن ئالتە ئاتلىق ئادەمنى
كوردۇڭمۇ دەپ سورىۋىـدى بوۋاي كوردۇم دەپ جاۋاپ بەردى
ۋە بۇ ئالتە ئاتلىقنىڭ شاللىقتا ئايلىنىپ يۇرگەنـلىگىنى، كېيىن
ئۇزى ئوتۇن تېرىۋاتقاندا ئۇلارنىڭ چاتـقاللىققا كىرىپ كەتكەن-
لىگىنى ئېيتتى. كارگانوۋ بوۋاينى ئېلىپ كەينىگە يانـدى، ئۇ
پۇتلىرى چۇشەلـگەن ئاتلارنى كورۇپ، هاجى مۇراتنىڭ چوقۇم
شۇ يەردە ئىكەنلىگىگە ئىشىنىپ، تاڭ ئاتـقاندا هاجى مۇراتـنى
تىرىك ياكى ئولۇك هالدا تۇتۇش ئۇچۇن چاتقاللىقنى قورشىدى.

بىر چاتقالدىن يەنە بىر چاتقالنىڭ كەينىگە سىلجىپ، ئاستا-ئاستا ئۈستىھكامغا يېقىنلىدى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسى ئىلگىرىلەپ كەلدى، بىرنەچچىسى ھاجى مۇرات ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ ئوقىغا ئۇچراپ يىقىلدى. ھاجى مۇرات ئاتقانلىكى ئوق تەگمەي قالمايتتى؛ ھەمزەلىنىڭ ئاتقان ئوقمۇ زايا كەتمەيتتى. ئۇ ھەر قېتىم ئوقىنىڭ دەل تەككىنىنى كورگەندە، خوش بولۇپ تۋۋلاپ قوياتتى. قۇربان ئازگالىنىڭ يېنىغا موكۇنۇپ تۇرۇپ "لائىلەھە ئىللەللاھۇ" دەپ تۋۋلىغىنىچە ئالدىرىماي ئاتاتتى، لېكىن ئاندا-ساندا تەككۈزەتتى. ئېلدار خەنجىرى بىلەن دۈشمەنگە ئېتىلىشقا ئالدىراپ، پۈتۈن ئەزايى-بەدىنى تىترىگەن ھالدا ناھايىتى ئىتتىك ئەمما چېنىمەيلا ئېتىۋېرەتتى، ئۇ تۇرۇپ-تۇرۇپ ھاجى مۇراتقا بۇرۇلۇپ قاراپ قوياتتى ۋە ئازگالدىن بېشىنى سىرتقا سوزاتتى. چۇپۇرلۇق خەنەفى يەڭلىرىنى تۇرۇپ، بۇ يەردىمۇ خىزمەتكارلىق ئىشىنى ئاتقۇراتتى. ئۇ ھاجى مۇرات ۋە قۇربان ئۇزىگە بېرىپ تۇرغان مىلتىقلارغا مايلاقلىق ئوقلارنى سۇمبا بىلەن چىڭداپ باساتتى ۋە دورا خالتىسىدىن قۇرۇق دورىلارنى ئېلىپ، مىلتىققا قاچىلايتتى. خان مەغەم باشقىلارغا ئوخشاش ئازگالدا ئولتۇرماي، ئازگالدىن ئاتلارنىڭ قېشىغا يۈگرۈپ بېرىپ، ئاتلارنى بىخەتەررەك جايغا ھەيدەپ قويۇپ، مىلتىقنى مۇرىسىگە تىرىمەيلا قولى بىلەن كوتىرىپ تۋۋلاپ تۇرۇپ ئاتاتتى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ ياردار بولدى. ئوق ئۇنىڭ بوينىغا تەككەن ئىدى، ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ، قان تۈكۈرەتتى ۋە

ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئالدىغا چىققانلىكى ساقچىنى ئاتاتتى، ئوقى ئانچە زايا كەتمەيتتى. ئۈچ ساقچى يارىلاندى، ساقچىلار ھاجى مۇراتلارغا ھۇجۇم قىلىپ بارالماي، بارغانسېرى چېكىنىپ، يىراقتىن ئوقنى قارىسىغا ئاتاتتى.

بۇ ئەھۋال بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋاملاشتى. كۈن نەيزە بويى كۆتىرىلدى، ھاجى مۇرات قورشاۋنى يېرىپ دەريا بويىغا بېرىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇپ ئېتىغا مىنىشكە تەمشەلگەندە، يېڭى كەلگەن بىرمۇنچە ئادەمنىڭ چۇقان-سورەنلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار مېختۇلىنلىق ھاجى ئاغىخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بولۇپ، ھەممىسى ئىككى يۈز كىشى ئىدى. ھاجى ئاغا بۇرۇن ھاجى مۇراتنىڭ ئاغىنىسى بولۇپ، تاغدا بىللە بولغان ئىدى، كېيىن رۇسلارغا تەسلىم بولغان. ئۇلار بىلەن بىللە ھاجى مۇراتنىڭ رەقىبىنىڭ ئوغلى ئەخمەتخانمۇ كەلگەن ئىدى. ھاجى ئاغىمۇ كارگانوۋغا ئوخشاش، ئۇنى تەسلىم بول دەپ ۋاقىرىۋىدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭغىمۇ ئوق بىلەن جاۋاپ بەردى.

— قېرىنداشلار، قىلىچىڭلارنى سۇغۇرۇڭلار! — ھاجى ئاغا قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ۋاقىرىدى، شۇنىڭ بىلەن يۈزلىگەن كىشى چۇقان كۆتىرىپ، چاتقاللىققا ئېتىلدى.

ساقچىلار يۈگۈرۈپ چاتقاللىققا كىرىشتى، لېكىن ئىستىھكامنىڭ كەينىدىن ئارقا-ئارقىدىن بىرنەچچە پاي ئوق ئېتىلدى. ئۈچ كىشى تىك موللاق چۈشتى، ھۇجۇم قىلىپ كەلگەنلەر چاتقاللىقنىڭ يېنىدا توختاپ، ئېتىشقا باشلىدى. ئۇلار مىلتىق ئاتقاچ،

ئۆتكۆزگەن ئىشلار بىر-بىرلەپ ناھايىتى تېز ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ كۆزىگە تۇرۇپ بىر قولىدا چېپىلغان ئىگىگىنى تۇتۇۋېلىپ، بىر قولىغا قىلىچ ئېلىپ دۈشمەنگە ئېتىلغان ئابونوسايخان كۆرۈنەتتى، تۇرۇپ ئاجىز، قانسىز ئاپپاق يۈزلىرىدىن مۆغەمبەرلىك چىقىپ تۇرىدىغان ۋورونتسوۋ كۆرۈنەتتى ھەم ئۇنىڭ يۇمشاق ئاۋازى ئاڭلىناتتى؛ بىر دەم ئوغلى يۈسۈپ، بىر دەم خوتۇنى سوپىيە، بىر دەم ئۇنىڭ رەقىبى شامىلنىڭ ئاق پېشماق، قىزىل ساقاللىق، يۇمۇق كۆزلۈك تەلەتى كۆرۈنەتتى.

بۇ ئەسلىمىلەر ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ خىيالىدىن ئۆتتى، لېكىن بۇلار ئۇنىڭدا يا ئېچىنىش، يا ئۆچمەنلىك ياكى بىرەر ئارزۇ-ئارمان دېگەندەك ھېچقانداق ھېسسىيات پەيدا قىلمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر باشلىنىۋاتقان ۋە باشلانغان ئىش بىلەن سېلىشتۇرغاندا ھېچنىمىگە ئەرزىمەيتتى. مانا شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۈچلۈك بەستى باشلانغان ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى. ئۇ ئاخىرقى كۈچىنى توپلاپ، ئېستىھكامنىڭ كەينىدىن كوتىرىلدى-دە، ئالدىغا قاراپ يۈگرەپ كېلىۋاتقان بىر دۈشمەننى تاپانچا بىلەن ئېتىپ يىقىتتى. ئاندىن ئازگالدىن پۇتۇنلەي چىقىپ، خەنجىرىنى كوتىرىپ ئاقسىغان پېتى توپتوغرا دۈشمەنگە ئېتىلدى. بىرقانچە پاي ئوق ئېتىلدى، ئۇ سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدى. بىرقانچە ساقچى ھۇررا توۋلاپ، يىقىلغان گەۋدىگە قاراپ ئېتىلدى، لېكىن ئۇلار ئۆلدى دەپ ھېساپلىغان بۇ گەۋدە بىردىنلا سىلكىنىشكە باشلىدى. دەسلىۋىدە،

تىللايتتى. كېيىن ھاجى مۇرات يارىدار بولدى. ئوق ئۇنىڭ مۇرىسىگە تەككەن ئىدى. ھاجى مۇرات چاپىنىنىڭ پاختىسىنى ئېلىپ يارىسىغا باستى-دە، يەنە ئېتىشنى داۋاملاشتۇردى.

— ئۇلارنى قىلىچ بىلەن چاپايلى. — بۇ ئېلدارنىڭ ئۈچىنچى قېتىم شۇنداق دېيىشى ئىدى.

ئۇ دۆشمەنگە ئېتىلماقچى بولۇپ ئازگالدىن كوتىرىلگەن ئىدى، شۇ ئەسنادا بىر ئوق تېگىپ، ئۇ ئىغاڭلىغىنىچە ھاجى مۇراتنىڭ بىر پۇتىغا ئۇگدىچە يىقىلدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭغا قارىدى. ئۇنىڭ چىرايلىق قوي كوزلىرى مىدىرلىماستىن ھاجى مۇراتقا جىددى تىكىلىپ تۇراتتى: باللارنىڭكىگە ئوخشايدىغان ئۈستۈن كالپۇكى كوتىرىلىپ تۇرغان يۇمۇق ئاغزى تارتىشاتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئاستىدىن پۇتىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يەنە دۆشمەنلەرنى قارىغا ئالدى. خەنەفى ئولگەن ئېلدارنىڭ جەسىدىگە ئېگىشىپ، ئۇنىڭ چېركەسكىسىدىن قالغان ئوقلارنى ئالدى. قۇربان تىنماي تەكبىر ئېيتىپ، مىلتىغىنى ئاستا ئوقلاپ، دۆشمەنلەرگە ئاتاتتى.

دۆشمەنلەر چۇقان-سورەن بىلەن بىر چاتقالدىن يەنە بىر چاتقالغا يوتكىلىپ يۈرۈپ، بارغانسېرى يېقىنلاشتى. ھاجى مۇراتنىڭ سول بېقىنىغا يەنە بىر ئوق تەگدى. ئۇ ئازگالدا يېتىپ، يەنە چاپىنىدىن پاختا ئېلىپ، يارىسىغا باستى. بۇداقى ئوق ئۇنىڭغا ئەجەل ئېلىپ كېلىدىغاندەك ئىدى، شۇڭا ئۇ ئوزىنىڭ ئولىدىغانلىغىنى سەزدى. ئۇنىڭ خىيالىدىن ئۇ بېشىدىن

(خەنەفى، قۇربان، ھەمزەلەرنى باغلاپ)، ئۈس-تۈتەك قاپلىغان چاتقاللىقتا چىچگى چاي بولۇپ پاراڭلىشىپ، ئۆز-لىرىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى.

ئىتىشۋازلىق بولغاندا جىمىپ كەتكەن بۇلبۇللار يەنە سايراشقا باشلىدى، ئاۋال يىقىندىكى بىرسى، ئاندىن چاتقاللىقنىڭ چىتى-دىكى بىرنەچچىسى ئارقا-ئارقىدىن سايرىشىپ كەتتى.

ھىلىقى ھەيدەلگەن ئىتىزدىكى ھارۋا يەنچىۋەتكەن قى-رىقىز ماڭا بۇ ئولۇمنى ئەسلەتتى.

قانغا مىلەنگەن، چېچى چۇشۇرۇلگەن، پاپاخسىز بېشى كوتىرىلدى، ئاندىن گەۋدىسى كوتىرىلدى، ئاخىردا ئۇ دەرەخقە ئېسىلىپ، رەسمىي ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق ئەپتىنى كورۇپ، يۇگۇرۇپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى توختاپ قالدى. لېكىن ئۇ بىردىنلا تىترەپ كەتتى ۋە تايىنىپ تۇرغان دەرەختىن ئايرىلىپ سەنتۇرۇلۇپ بېرىپ، چېپىلغان ئوتقا ئوخشاش، يەرگە دۇم يىقىلدى-دە، جىم بولدى.

ئۇ، مىدىرلىمايتتى، لېكىن سېزىمى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئالدىغا ئەڭ باشتا يۈگرەپ كەلگەن ھاجى ئاغا يوغان خەنجىرىنى بېشىغا ئۇرغاندا، ئۇنىڭغا گويا بىرسى بولقا بىلەن بېشىغا ئۇرۇۋاتقاندەك تۇيۇلدى، لېكىن ئۇ بۇنىڭ كىملىگىنى ۋە نىمە ئۈچۈن شۇنداق ئۇرۇۋاتقانلىغىنى ئۇقمايتتى. بۇ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى سېزىم ئىدى. كېيىن ئۇ ھېچكىمنى سەزمىدى، دۈشمەنلەر ئۇنىڭ گەۋدىسىنى دەسسەپ چەيلىدى ۋە چانىدى. ھاجى ئاغا بىر پۇتى بىلەن ئۇنىڭ دۈمبىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ، خەنجىرىنى ئىككى قېتىم سىلىپلا بېشىنى كېسىپ تاشلىدى ۋە پوپۇشلىرىغا قان چاچراپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن باشنى ئاۋايلاپ دومۇلتىۋەتتى. بويۇن تومۇرلىرىدىن قىپ-قىزىل، بېشىدىن قارا قان سىرغىپ چىقىپ، چوپلۇككە ئاقتى.

كارگانوۋ، ھاجى ئاغا، ئەخمەتخان ۋە بارلىق ساقچىلار، خۇددى ئوۋچىلار ئولتۇرۇلگەن يىرتقۇچ ھايۋاننى ئورىۋالغاندەك، ھاجى مۇرات ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ جەسىدى چورىسىگە توپلىشىپ

哈 吉 穆 拉 特

（维吾尔文）

列夫·托尔斯泰著

买买提 沙吾东译

霍加阿不都拉校订

民族出版社出版 新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：787×1092毫米1/32 印张：8

1983年11月第1版

1983年11月北京第1次印刷

印数：0001—16,600册 定价：0.33元

书号：M10049(4)149

封面设计　江燕红

M 10049（4）149
0．33元